

GAZDASÁG & TÁRSADALOM

Journal of Economy & Society

A TARTALOMBÓL:

Barakonyi Károly:
Felsőoktatásunk versenyképessége

Rechnitzer János:
A felsőoktatás térbeli szerkezetének változása
a rendszerváltozás óta

Joób Márk:
A gazdaság és a társadalom közötti viszony
etikai alapon történő meghatározásának szükségessége

Székely Csaba:
Komplementer pénz és a helyi gazdaságélénkítés

Ana Sperancin:
The association of cultural dimensions with the practice of diversity management

2010/1

Gazdaság & Társadalom
Journal of Economy & Society
- Megjelenik évente négy alkalommal -
A folyóirat kiadását a Soproni Tudós Társaság támogatta

Főszerkesztő/ Editor: Dr. Székely Csaba Dsc

Főszerkesztő helyettes/Deputy Editor: Dr. Kulcsár László CSc

Szerkesztőbizottság/Associate Editors:

Dr. Andrásy Adél CSc, Dr. Fábián Attila PhD, Dr. Joób Márk PhD, Dr. Kulcsár László CSc, Dr. Székely Csaba DSc.

Szerkesztőségi munkatárs/Assistant Szikra Andrea

Nemzetközi tanácsadó testület/International Advisory Board:

Prof. David L. Brown, PhD (Cornell University, USA), Dr. Csaba László DSc (Közép Európai Egyetem, Budapest), Dr. Rechnitzer János DSc (Széchenyi István Egyetem, Győr), Dr. Nigel Swain PhD (School of History, University of Liverpool, UK), Dr. Caleb Southworth PhD (Department of Sociology University of Oregon, USA), Dr. Franz Schausberger PhD (Universität Salzburg, Österreich), Dr. Szirmai Viktória DSc (MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest), Dr. Bóhm Antal DSc (MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest), Dr. Ingrid Schwab-Matkovits PhD (Fachhochschulstudiengänge Burgenland, Eisenstadt, Österreich), Dr. Bozidar Lekovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia), Dr. Djerdji Petkovic PhD (Faculty of Economics, Subotica, Serbia).

Közlésre szánt kéziratok / Manuscripts: Kéziratokat kizárólag e-mailen fogadunk, nem őrünk meg, s nem küldünk vissza!

A kéziratok formai és szerkezeti követelményeit illetően lásd a folyóirat hátsó belső borítóját/ We accept APA (Harvard) style only.

A kéziratokat és a közléssel kapcsolatos kérdéseket a következő e-mail címre várjuk:

kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu / Send manuscripts and letters by e-mail only to:
kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu

A közlésre elfogadott kéziratok összes szerzői és egyéb joga a kiadóra száll. /

Acceptance of material for publication presumes transfer of all copyrights to the Publisher.

A kéziratokat két független anonim bíráló értékeli. / Articles are refereed by anonym reviewers before publication.

Ismeretésre szánt könyveket az alábbi címre várjuk / Send books for review to:

Dr. Kulcsár László egyetemi tanár
Nyugat Magyarországi Egyetem
Sopron Ferenczy J. u. 5. 9400 Hungary

Előfizetés:

Intézményeknek: 2800 Ft./év

Egyéni előfizetés: 1700 Ft./év

Példányonkénti ár: 700 Ft.

ISSN 0865 7823

Copyright © 2010 Nyugat- magyarországi Egyetem Kiadó

Gazdaság & Társadalom

2. ÉVFOLYAM

2010. MÁJUS

1. SZÁM

TARTALOM

Table of Contents and Abstracts in English: See page 209

Tanulmányok

Felsőoktatásunk versenyképessége.....	<i>Barakonyi Károly</i>	3
Átrendeződés: a felsőoktatás térbeli szerkezetének változása a rendszerátalakítás óta.....	<i>Rechnitzer János</i>	26
A modernizáció társadalmi gátjai.....	<i>Kulcsár László</i>	44
A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége.....	<i>Joób Márk</i>	64
Komplementer pénz és a helyi gazdaságélénkítés	<i>Székely Csaba</i>	82
The association of cultural dimensions with the practice of diversity Management	<i>Ana Sperancin</i>	96
A felzárkózás tényezői az ír példa alapján.....	<i>Vargáné Bosnyák Ildikó</i>	111
Az Európai Unió bővülésének lehetőségei.....	<i>Vértesy László</i>	129
Nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség az Európai Unióban	<i>Hablicsekné Richter Mária</i>	140
A határregiónok térstruktúrájának néhány jellegzetessége.....	<i>Tóth Balázs István</i>	156
„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar) hatalom összecsapásának emblematisztikus színtere.....	<i>Varga Norbert</i>	171

Könyvismertetés

Új európai vidékfejlesztési koncepció - de egyelőre nem a gyakorlatban [Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development. Jan Douwe van der Ploeg - Terry Marsden (eds) Van Gorcum 2008. 262 p. ISBN: 978 90 232 4484 4] <i>Kulcsár László</i>	192
Válságban a közgazdaságtan? – Tanulmányok az európai politikai gazdaságtan területéről [László Csaba: Crisis in Economics? – Studies in European Political Economy, Akadémiai Kiadó, 2009., 223 p., Budapest, ISBN: 978 963 05 86 61 0]...... <i>Paár Dávid</i>	196
Multikulturalitás és kisebbségek az Európai Unióban [Bielik, Peter - Elena Horská - Danko Moravčíková (eds): Economic relations and Citizenship in Multicultural Europe of Regions. Slovak University of Agriculture in Nitra. 2009. 119.p. ISBN: 978 80 552 0250 1] [Bodó, Barna - Márton Tonk (eds): Nations and National Minorities in the European Union. Scientia. Cluj - Napoca. 2009. 261.p. ISBN 978 973 1970 22 6]...... <i>Kulcsár László</i>	202
Table Of Contents/Abstracts	209

Felsőoktatásunk versenyképessége

Dr. Barakonyi Károly DSc¹, Professor Emeritus
Pécsi Tudományegyetem

ABSZTRAKT: Felsőoktatásunk versenyképességét ma valójában nem tudjuk megítélni: ezt a kérdéskört a fogalmak tisztázatlansága, az alapkérdések megválaszolásának elmulasztása jellemzi. Nem beszélhetünk rendszerszemléletű problémakezelésről sem. Elmaradt a felsőoktatás pozícióelemzése, az elérendő, mérhető célok világos megfogalmazása, a követendő stratégiák kidolgozása, az alrendszerek összehangolása – a probléma kezelésénél hiányzik a stratégiai szemlélet. Ezen hiányosságok miatt csak különféle akciók ötletszerű (lobbik által vezérelt) felsorolása jelenik meg a dokumentumban. Ha nem mondjuk meg, mit értünk versenyképességen, a versenyképességet milyen tényezők befolyásolják, honnan indulunk és mit akarunk elérni, ha nincs számon kérhető cél és program, megvalósítást vezérlő stratégia, akkor az akcióktól maguktól sokat nem várhatunk. A tanulmány kísérletet tesz a versenyképesség fogalmának a tisztázására, a felsőoktatás területére történő adaptálására, a tudáspiac feltételrendszerében megválaszolando – a versenyképességet meghatározó – kérdések megfogalmazására.

KULCSSZAVAK: felsőoktatás, versenyképesség, Bologna folyamat, Európai Felsőoktatási Térség

Bevezetés

A hazánk fejlődését támogató különböző fejlesztési programok újabban nagy teret szentelnek a versenyképesség javításának – az Új Magyarország programban pl. önálló fejezetként jelenik meg a felsőoktatás is. („Versenyképes, minőségi felsőoktatás”). Ugyanakkor olyan alapvető kérdésekre hiányzik a világos válasz, mint pl.

- *Mit is jelent a versenyképesség a felsőoktatásban?*
- *Kivel is versenyzünk?*
- *Milyen pozícióból indulunk és hová szeretnénk eljutni?*
- *Milyen tudáspiaci szegmensben szeretnénk sikeresek lenni?*
- *Milyen képességek szükségesek a sikerhez?*
- *Hogyan lehet ezeket kifejleszteni, megszerezni? stb.*

¹ barakonyi@ktk.pte.hu

Ha nem definiáljuk a felsőoktatás versenyképességének fogalmát, nem vázoljuk fel a célt, nem tárjuk fel a versenyképességet meghatározó tényezőket, akkor a versenyképesség emlegetése csak üres jelszó marad. A versenyképesség javítása stratégiai célként való kitűzése és monitoringja pedig fontosabb, mint az aktuális felsőoktatási operatív jellemzők megtervezése és figyelése. Ezek legfeljebb arra adhatnak választ, hogy halad-e a hajó, de arra nem, hogy merre tart, helyes-e az irány. Ha nem tudatos a versenyképességgel való foglalkozás, akkor annak romlása is könnyen bekövetkezhet. A versenyképesség romlása pedig olyan hatású, mint amikor a szervezetbe mérge kerül: hatása nem érzékelhető azonnal, ám amikor a romlás ténye napvilágra kerül, akkor már nagyon nehéz beavatkozni és a folyamatot visszafordítani.

Szükségesnek látjuk ezért megvizsgálni a versenyképesség fogalmát olyan területeken, ahol az már tudatosan használatos, majd ezekből fogalmakból, modellekből következtetéseket levonni a felsőoktatás versenyképességének tudatosabb kezelését illetően.

Mi a versenyképesség?

Általános megközelítés

A versenyképesség egyike azoknak a fogalmaknak, amelyeket lépten-nyomon használunk a legkülönbözőbb területeken, de ritkán tisztázzuk, mit is értünk alatta, milyen tényezők határozzák ezt meg, miként befolyásolhatók ezek a tényezők. A *Magyar nyelv értelmező szótára* szerint a versenyképesség olyan kiváló képességek, lehetőségek megléte, amelyek alapján a versenyben a győzelem, a siker reményében vehetünk részt. Már ebből a köznapi meghatározásból is érzékelhető, hogy egyrészt vetélkedésről, versenyről van szó, másrészt a versenyben való sikeres helytálláshoz meg kell keresni azokat a képességeket, amelyekre alapozva felépíthetjük versenystratégiánkat, és fel kell kutatni azokat a környezeti lehetőségeket, azokat a területeket, amelyeken a sikerre esélyünk nyílik. Miután meghatároztuk a versenyben való helytálláshoz szükséges képességeket, egy stratégia szükséges, amely lehetővé teszi e képességek kifejlesztését, majd elvezet a sikerhez, a győzelemhez.

Nyilvánvaló, hogy ez az általános megközelítés további kifejtést kíván, attól függően, hogy milyen speciális területről van szó. A továbbiakban röviden áttekintjük, hogy miként konkretizálódik a *nemzetek* versenyképessége, hogyan fogalmazható meg a *régiók* versenyképessége, a *vállalati* versenyképesség. Mindezek adalékul, gondolatébresztőként szolgálhatnak a felsőoktatás versenyképességének definiálásához.

Nemzetek versenyképessége

A nemzetek versenyképessége talán a legjobban kifejtett kérdéskör, bár itt sem találunk egységes, mindenki által elfogadott meghatározást. A probléma Adam Smith óta foglalkoztatja a közgazdászokat: mitől függ a nemzetek gazdagsága, jóléte? A legáltalánosabb megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a versenyképesség a nemzetgazdaságok azon képessége, hogy bizonyos javakat, szolgáltatásokat *másoknál kedvezőbb feltételekkel* képesek előállítani. Következésképpen meg kell tudni határozni, hogy a versenyképesség révén milyen célt kívánunk elérni, ehhez milyen konkrét képességek megléte szükséges.

A kora ókori birodalmak esetében a versenyképesség alapjának a természeti tényezők birtoklását tekinthetjük. Mivel a verseny főként a külfölddel való kereskedelemben jelentkezett, a versenyelőnyt biztosító tényezők között hamarosan megjelent a távolsági kereskedelem is (milyen gyorsan, milyen biztonsággal, milyen áron voltak képesek a kereskedelmet lebonyolítani).¹ A szárazföldi úthálózat igen fejletlen volt, a szállítás pedig veszélyes, ezért tengeri hajózás jelentős szerephez jutott ebben az időszakban.

A történelem során a nemzetek *versenyképességét meghatározó tényezők köre* jelentősen megváltozott, de minden korban megjelenik a versenyképességre való törekvés. Későbbi korokban a fontos befolyásoló tényezők között szerepelt a specializáció, a munkamegosztás, a termelőtőkébe való beruházás, az infrastruktúra. Újabban olyan tényezőbe való befektetés is napirendre került, mint az oktatás és képzés, olyan tényezők is bekerültek a versenyképességet befolyásoló faktorok közé, mint a technológiai haladás, a makro-ökonómiai stabilitás, a jó kormányzás, a jogállamiság, a transzparencia, a jól működő intézményrendszer stb.

Napjainkra elmondhatjuk, hogy a világ mindinkább nemzetközi szervezetek hálózatából áll, a globalizáció hatására a nemzetek versenye is más jelleget ölt. A versenyképességet meghatározó tényezők, a kulcskompetenciák köre is

¹ „Az ókori városállamokban is kezdetben a földművelés volt a meghatározó, melyet a kiskereskedelem egészített ki. Itt két részre volt bontva a kereskedelem: állami és magánkereskedelemben. Az állami kereskedelem célja a poliszok ellátása volt, ezért a versenyképesség elsősorban a magánkereskedők esetén volt értelmezhető, hiszen ebben az esetben a cél a haszonszerzés volt. (Orosdy, 1995) Emellett természetesen a poliszok versenyképessége is igen meghatározó volt a görög társadalomra nézve. Az i.e. 5. században élte a görög kultúra az aranykorát. Megjelent a tömegfogyasztási cikkek nagy tételben való gyártása. E tevékenység főként rabszolgamunkára épült. Ez nagyban hozzájárult a görög (főleg athéni) áruk versenyképességéhez. Ez az előny a tengeri hajózás fejlődésével még inkább szembetűnővé vált. A versenyképesség másik fontos tényezője az erős, korszerű katonaság. Ennek segítségével volt biztosítható a tengerek felügyelete, és akaratuk érvényesítése más népekkel szemben.” (Duczon, 2007:13)

megváltozott. A gyorsan változó világ (emelkedő energia és élelmiszerárak, a kibontakozó pénzügyi krízis, a lassuló növekvés) új feltételeket teremt a verseny számára – a versenyképesség kérdése a jövőben még fontosabb lesz. A nemzetek versenyképességének értékelésére több rendszer is született – ezek közül ezúttal az 1979 óta létező *World Economic Forum* modelljét tekintjük át.² Ez a modell látszik ugyanis a legalkalmasabbnak, hogy áthallásai révén mintául szolgáljon egy felsőoktatási versenyképességi modellhez.

Ebben a modellben a nemzetek szintjén mért versenyképességet végső soron az fejezi ki, mennyire képes a nemzet *fenntartható* növekedésre, mennyiben képes hozzájárulni *polgárainak hosszabb távú prosperálásához*. Benchmarking eljárással kísérli meg meghatározni a versenyképesség előtt álló akadályok azonosítását, segíteni kívánja az elhárításukra szolgáló stratégiák kialakítását. Az utóbbi években a *Global Competitiveness Indexet* használják a nemzeti versenyképesség mérésére, amely a problémakör makro és mikrogazdasági alapjait ragadja meg. (Sala-I-Martin, 2008) „*A versenyképességet mint az intézmények, a politikák és a termelékenység szintjét meghatározó tényezők összességét határozzuk. A termelékenység szintje viszont a prosperitásnak azt a fenntartható szintjét jelöli ki, amelyet egy gazdaság elérhet*” – foglalja össze a jelentés a használt definíciót, majd így folytatja: „*A versenyképesebb gazdaságok képesek polgáraik számára magasabb jövedelmi szintet biztosítani. A termelékenység szintje a beruházások megtérülési rátáját is meghatározza. Mivel ez a ráta meghatározó hajtóereje a növekedési ütemnek, a versenyképesebb gazdaság közép- vagy hosszabb távon valószínűleg gyorsabban fog növekedni*”. (u.o. 3.o.)

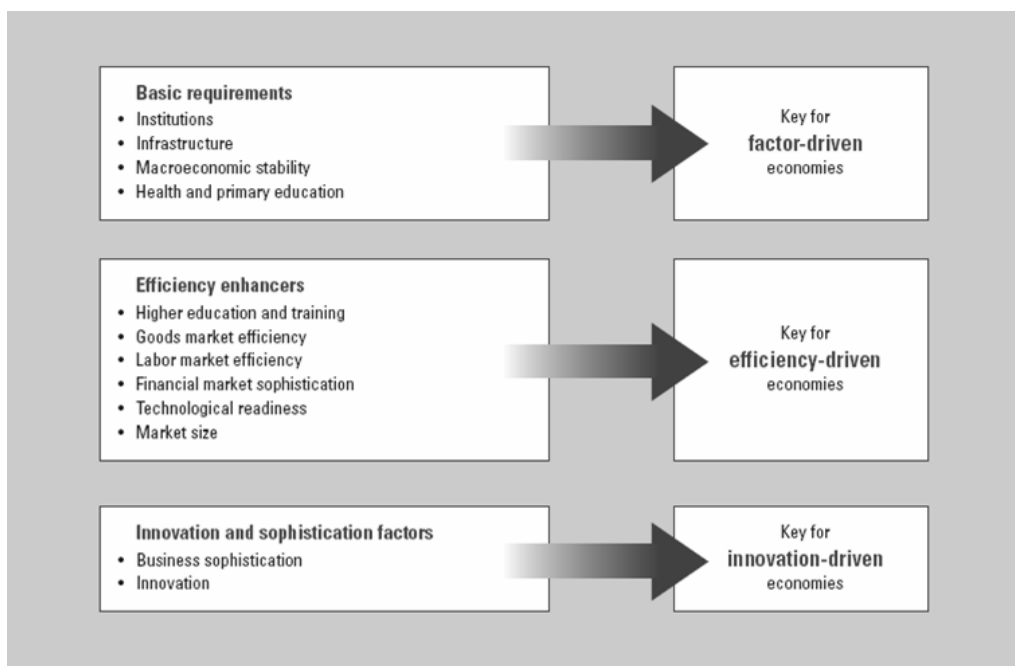
E meghatározásból kiindulva a Világgazdasági Fórum modellje 12 alapvető fontosságú tényezőt határoz meg, amelyek a versenyképesség pilléreinek tekinthető, és amelyek nem zárják ki egymást kölcsönösen. Egyidejűleg is érvényesülhetnek, sőt hatnak is egymásra, bár az is lehetséges, hogy önmagukban nem hatnak közvetlen pl. a termelékenységre. (ld. 1. ábra) Mint az ábrán látható, a pilléreket három csoportba vonták össze:

- Alapkövetelmények (*basic requirements*)
- Hatékonyság fokozók (*efficiency enhancers*)³
- Innovációt segítő tényezők (*innovation and sophistication factors*)

² A Világgazdasági Fórum modellje mellett mindenképpen meg kell említenünk a kiemelkedő jelentőségű *International Institute for Management Development* által kiadott *The World Competitiveness Yearbook*-ot is.

³ Az *effectivity* és az *efficiency* szavaknak nincs pontos magyar megfelelője. Az *efficiency* a hatékonyság szóval közelíthető („jól csinálni a dolgokat”: jól végrehajtani az adott feladatot, de maga a feladat lehet akár helytelenül megválasztott is), míg az *effectivity*-nek a hatásosság lehet a megfelelője („a jó dolgokat csinálni” – azaz jól választani meg a feladatot)

1. ábra: A versenyképesség pillérei The 12 pillars of competitiveness

Forrás: World Economic Forum (2008)

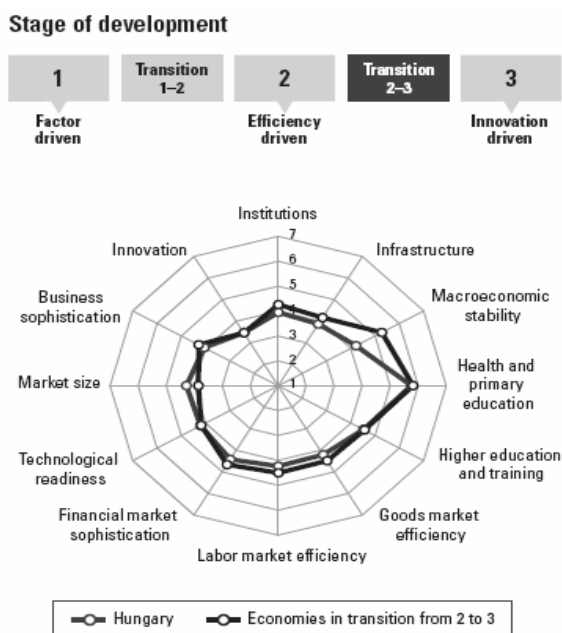
A modell alkotói meghatározták, hogy az egyes pillérek milyen tényezőket foglalnak magukba. A modell a nyitott végű tényezőket súlyozza. Az első csoportba (*basic requirements*) olyan tényezők tartoznak, amelyek minimálisan szükségesek ahhoz, hogy egyáltalán a versenyben elinduljunk (egy sport metaforával élve: az olimpiai selejtező szint teljesítése). A második csoport tényezői (*efficiency enhancers*) egy tisztességes helytálláshoz segíthetnek hozzá (pontszerzés az olimpián, vagy legalább egy országos csúcs). A harmadik csoportba tartozó tényezők (*innovation és sophistication factors*) már reményt adnak kiemelkedő versenyteljesítmény elérésére (olimpiai dobogós helyezés, Európa vagy világcúcs).

A modell alkalmazói az indexek alapján az országok nemzetgazdaságát öt csoportba sorolták be: ezek az említett három csoport, továbbá közöttük definiáltak egy-egy átmeneti kategóriát is. Magyarország fejlettsége alapján az

„Efficiency driven” és az „Innovation driven” csoport közötti átmenetben helyezkedik el. A pókháló-diagramm a benchmark értékeket is tartalmazza.⁴

Amikor a felsőoktatási rendszerek versenyképességét, és benne a hazai felsőoktatás versenyképességét szeretnénk megvizsgálni, valószínűleg egy hasonló struktúrájú értékelő, indexáló rendszerre lenne szükség, természetesen más – a felsőoktatás versenyképességét jobban kifejező – tényezőkkel feltöltve.

2. ábra: Magyarország versenyképessége Competitiveness of Hungary

Forrás: *World Economic Forum* (2008)

⁴ Megjegyezzük, hogy Michael Porter részvételével és irányításával 2000-ben kidolgozták a vállalati *Business Competitiveness Index*-et, amelyet 2004. óta együtt publikálnak a Xavier Sala-i-Martin által jegyzett *Global Competitive Index*-szel. 2008-tól újabb módszertani finomítás várható, amely a döntéshozók számára még árnyaltabb megközelítést tesz lehetővé. Az új modell integrálná az említett két modellt. (Porter, 2008)

Különböző területek versenyképessége

Versenyképességi vizsgálatok, a versenyképességre ható tényezők meghatározása már számos területen megtörtént, hazai kutatási eredmények is elérhetők. A *nemzetgazdaság* versenyképességével foglalkozó munkák közül Kornai János (2007), Szentés Tamás és szerzőtársai (2005, 2007) által írott munkákat emelnénk ki. Bagó Eszter pl. az *ipar* versenyképességi kérdéseit elemezte (1996), Török Ádám (2007) a versenyképesség *jogi és szabályozási* feltételeit vizsgálta. A *vállalati* versenyképesség kérdéseinek vizsgálata Chikán Attila vezetésével egy nagyszabású kutatás keretében zajlott – itt is találunk számos idevágó munkát. Megemlíthetjük a PTE szerzői közösségének egy *komplex* versenyképességi kutatásának eredményeit összegző könyvét (Duczón 2007) is, valamint a vállalati versenyképesség *makrogazdasági és globális háttérét* elemző tanulmányt (Hoványi, 1999). A *K&F folyamatok* terén elérendő versenyképesség is vonzó téma (Nyíri, 1996). Felsőrolásunk a teljesség igénye nélkül készült, részletesebb ismertetésüktől ezúttal eltekintünk.

Egyedül a régiók versenyképességének elemzésével teszünk most kivételt, mivel Lengyel Imre (2000) munkája olyan igényes meghatározásokat tartalmaz, amelyek a felsőoktatás versenyképességével kapcsolatos megfontolásokhoz kitűnő kiindulási alapot jelenthetnek. A szerző a régiók versenyképességére az alábbi definíciót adja.

„A versenyképesség a piaci versengésre való készséget jelenti, a pozíciószerezés és tartós helytállás képességét, amit elsősorban az üzleti sikeresség, a piaci részesedés és a jövedelmezőség növelése jelez. Így a különböző piacok (termék-, munkapiac stb.), az eltérő inputok (pl. vállalkozókészség, szaktudás, természeti erőforrások stb.) és a verseny (vállalati, nemzetközi, városverseny stb.) egyedi sajátosságai miatt a versenyképességnek más-más jellegzetességei lehetnek a meghatározóak. A vállalati versenyképességben döntő a gazdasági tevékenységek földrajzi elhelyezkedés, a versenyelőnyök többsége iparáganként az országon belül csak néhány térséghez, sokszor egy-egy régióhoz, városhoz kapcsolódik. ” (Lengyel, 2000: 962.)

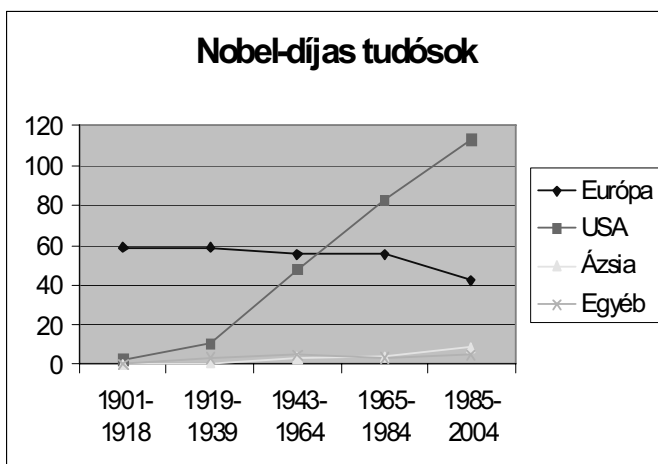
Az európai felsőoktatás versenyképessége

Az Európai Unió 2000-ben, a Lisszaboni Nyilatkozatban azt a célt tűzte maga elé, hogy 2010-re a világ legfejlettebb, legvonzóbb régiója legyen. A verseny ezen a szinten az EU, a NAFTA és távol-keleti blokk között folyik, a versenyképességet ebben a vetélkedésben kellene biztosítani. Az EU mintaszerűen meghatározta kiindulási pozícióját, az elérendő célt és pozíciót, a versenyképességet meghatározó tényezőket, a tényezők, a képességek javításához szükséges lépéseket. Az ambiciózus tervet azonban nem követte

megfelelő megvalósítás: már 2003-ra világossá vált, hogy a vezető észak-amerikai blokkhoz képest a lemaradás nem hogy csökkent volna, inkább nőtt, így 2005-ben már módosítani kellett a célkitűzéseket.

Ami európai felsőoktatást illeti, megállapítható, hogy az *elvesztette azt a vonzerejét*, vezető pozícióját, ami a II. világháború előtt még jellemezte. A múlt század első felében az európai vezető egyetemek vonzereje egyértelműen erős volt, a világ számos országából a külföldön tanulni óhajtó hallgatók nagy számban áramlottak ide. Ez egyrészt a fizető hallgatók révén az egyetemek számára bevételi többletet jelentett, másrészt azonban – és talán ez a fontosabb – egyben azt is jelentette, hogy az európai felsőoktatás képes volt számos Európán kívüli országból is idevonzani a tehetségeket. A Nobel díjak odaítélési statisztikája jól mutatja, hogy a II. világháború előtt az innováció központját még Európában találjuk (volt olyan év, hogy az un. kemény tudományokban egy német egyetemnek több Nobel díjat is odaítéltek). Az európai felsőoktatás versenyképessége ekkor vitathatatlan volt, Németország, Hollandia, Svájc tudományok nagyhatalmának számítottak.

3. ábra: Nobel díjasok munkásságuk színtere szerint
Nobel Prize winners by place of activity

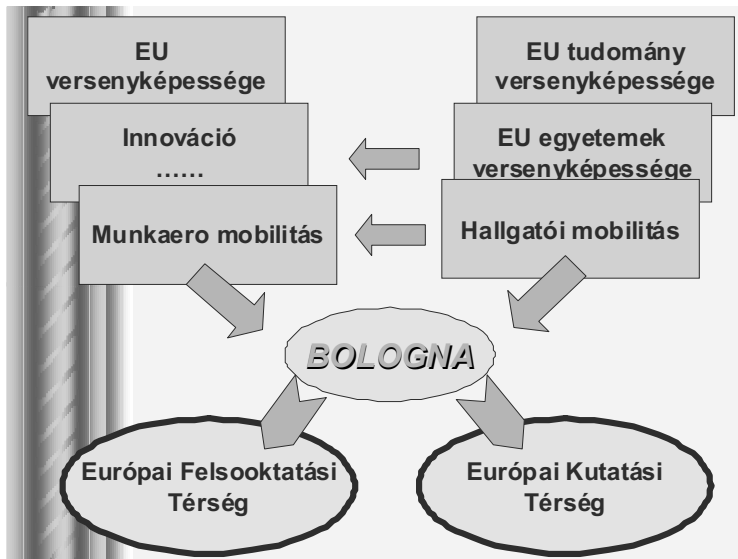

Forrás: *The Nobel Prize Internet Archive*. <http://almaz.com/nobel/nobel.html>

A II. világháború után azonban a helyzet megváltozott: az európai felsőoktatás, az európai egyetemek jó része elvesztette versenyképességét. A háború óriási pusztítást okozott az infrastruktúrában, a kiváló tudósok nagyszámban menekültek Európából a fasizmus elől Amerikába (részben politikai, részben származási okokból), vagy pedig áldozatul estek a terrornak.

A háborúból az USA nemcsak katonai, de gazdasági vonatkozásban is győztesen került ki. Egyetemei megerősödtek, vonzerejük és versenyképességük megnőtt. Képesek voltak az USA-ba vonzani a harmadik világból, de Európából is a kiemelkedő tehetségű hallgatókat, fiatal tudósokat. Mindezek eredményeként a fizető hallgatók piacán is a legnagyobb részesedést érték el, de – mint az a Nobel díjasok ábrájából is látható - az innováció terén is átvették a vezető szerepet. A tudományos kutatás, az innováció súlypontja ma Észak-Amerikában található: Európának ezzel a kihívással kell szembenéznie.

4. ábra: A Bologna folyamat kialakulása
Evolution of Bologna process

Forrás: (Barakonyi, 2004)

Az EU versenyképessége szempontjából mind az innovációs vezető szerep megszerzése, mind a munkaerő-mobilitás biztosítása meghatározó jelentőségű. Mindezek elérését célozza a *Bologna folyamat*, ezen belül az Európai Felsőoktatási Térség, valamint az Európai Kutatási Térség létrehozása. Mindebből az is következik, hogy a magyar felsőoktatásnak is ezt a folyamatot kell szolgálnia: a Bologna folyamat feltételrendszerén belül szükséges a sikeres működés körülményeit létrehozni, a Bologna célkitűzések, peremfeltételek és követelmények szem előtt tartásával kell ebben a térségben versenyezni.

A hazai szakirodalomban a *felsőoktatás versenyképességét* illetően Török Ádám tanulmányait célszerű kiemelni, aki a felsőoktatás versenyképességét elsősorban európai szinten vizsgálta (Török, 2006a, 2006b).

A felsőoktatási versenyképesség dokumentumainkban

Tudatában van-e a magyar felsőoktatás annak, hogy itt egy tudáspiaci versenyről van szó, felsőoktatásunk nem önálló szigetként, hanem versenyszituációban kell hogy működjék? A felsőoktatásunk működését meghatározó dokumentumok áttekintése arról győz meg bennünket, hogy sajnos nem. Ha pedig a versenyről sem veszünk tudomást, akkor a versenyképesség fogalma sem értelmezhető, annak tudatos javítása sem következhet be – következésképpen felsőoktatásunk sikerre sem számíthat.

Az 1993. évi felsőoktatási törvény és módosítása

A rendszerváltás utáni első jelentős dokumentum, az 1993. évi felsőoktatási törvény fő feladatának az Alkotmányban garantált *emberi jogok* biztosítását, az *Egyetemek Magna Chartájának* elveivel való összhang megteremtését, a felsőoktatásnak a társadalmi és nemzeti életforma feltételeinek javításához való hozzájárulását tekintette. Mindezek tiszteletre méltó, nemes elvek, a rendszerváltás idején érvényesítésük elengedhetetlen volt, de azt is látjuk, hogy a tudáspiaci viszonyok, a versenyképesség kezelése a törvényalkotók látókörén kívül esett. A felsőoktatási reform akkori kidolgozói számos elv és megoldás tekintetében a háború előtti hazai felsőoktatást tekintették mintának, amely másfajta egyetemfelfogást, másfajta felsőoktatási célokat jelentett, mint az akkor már kibontakozó nyugati egyetemfelfogás. Ez a felsőoktatási törvény a kialakuló tudáspiaccal, az abból adódó követelményekkel nem foglalkozott.

Ezen a megközelítésen a törvény 1996. évi módosítása sem lépett túl. A Preambulumban az alábbiakat olvashatjuk: „*A törvény módosításának legfőbb célkitűzése az volt, hogy megteremtse a törvényi alapjait egy racionálisabb struktúra és intézményi működés kialakulásának, s ezzel létrehozza azokat a jogi feltételeket, amelyek nélkülözhetetlenek a felsőoktatás fejlesztésével kapcsolatosan. ... Célja volt továbbá, hogy az elmúlt évek tapasztalatai alapján egyértelműbbé tegye a törvény egyes bizonytalanságokat okozó rendelkezéseit.*”

A törvény befelé forduló: nem foglalkozik a magyar felsőoktatás külső, tudáspiaci kapcsolódásnak céljaival, szabályozásával, következésképpen a versenyképességgel sem.

1998: Középtávú stratégiai terv

Egy stratégiai dokumentumtól joggal elvárható a tudáspiaci környezet elemzése, felsőoktatásunk pozicionálása, a felsőoktatás célrendszerének megjelenítése, a célok eléréséhez vezető út kijelölése, a sikert biztosító tényezők meghatározása, befolyásolása és alakítása. 1998. évben napvilágot látott a kormány „Középtávú stratégiai terv”-e. Ez a dokumentum azonban az előbbi követelményeknek nem felelt meg. Nem határozott meg világos, mérhető és számon kérhető célokat a felsőoktatás egészére (milyen pozíciót foglalnánk el pl. Európa felsőoktatásában, vagy a magyar társadalomban). Nem vázolta fel konkrétan a kiindulási és az elérendő pozíciót, hanem a rendszer egészéből kiemelve néhány – amúgy a versenyképesség szempontjából fontos - tényező javítását jelöli meg célként. *„Cél a felsőoktatás adaptációs és reagálási képességének növelése strukturális, mennyiségi és minőségi szempontból is, miközben javul a hatékonysága, létrejönnek a mennyiségi (hallgatói létszám) és minőségi fejlesztés feltételei és megőrizzük a rendszer finanszírozhatóságát”*. A stratégia tehát egy-egy tényező javítását kívánja megvalósítani (azt is a semmitmondó általánosságok szintjén), nem a rendszer egészével foglalkozik.

Maga a „középtávú stratégia” szóhasználat is értelmezhetetlen – a stratégiai tudományok ezt az értelmezést nem ismerik (egy hadvezér nem tudna mit kezdeni ezzel a fogalommal...)⁵. Meg kell jegyeznünk, hogy a versenyt, a versenyképességet, a pozicionálást a dokumentum meg sem említi, holott a stratégia a versenytársakkal való küzdelemben elérendő sikerről, a sikert garantáló tényezőkről (is) szólna. Az elvárt eredmények megfogalmazása sem haladja meg a hajdani Szabad Nép május 1. előtti számában megjelent jelszavak színvonalát. A dokumentumban a várható eredményekről a következőket olvashatjuk.

„10. Az 1998-tól tervezett, középtávú beruházási és reform program legfontosabb várható eredményei a felsőoktatás korszerűsítésében a következők:

- a) a résztvevők korcsoporton belüli aránya növekszik;*
- b) a felsőoktatás olyan képzési programokat nyújt, amelyek rugalmasan és mélységében követik a változó társadalmi és gazdasági szükségleteket;*
- c) a felsőoktatás hatékonyság szempontokat követően ésszerűsödik;*
- d) a kedvezményezettek átvállalják a felsőoktatás költségeinek egy részét, de eközben nem sérül szociálisan igazságos és egyenlő hozzáférhetősége;*
- e) miközben a magyar felsőoktatás hagyományosan magas színvonala nem csökken.”*

⁵ Ez egy olyan szituáció, mintha egy labdarúgó csapat vezetője csak az őszi szezonra dolgozná ki terveit, vagy a hadvezetés csak a hadjárat első felére dolgozná ki stratégiáját.

Ha csak az a) pont alatti megállapítást vesszük, belátható, hogy az mindaddig semmitmondó, ellenőrizhetetlen és számon kérhetetlen feladat, amíg nem mondjuk meg, mi a kiindulási arányszám és mi lesz konkrétan a célállapot. Hasonlóan a c) pont alatti megállapítás egy stratégiai dokumentumban konkrétabb kifejtést igényelne. Nem beszélve a magyar felsőoktatás hagyományosan magas színvonaláról, amit se hazai, se nemzetközi tudományos igényű felmérések és elemzések nem igazolnak. A dokumentum stratégiai dilettantizmusról, a rendszerszemléletű megközelítés hiányáról tanúskodik.

A Bologna dokumentumok aláírása (az Európai Felsőoktatási Térséghez való csatlakozás 1999-ben), de legalább az Európai Unióba való belépés már eddig is megkövetelte volna egy felsőoktatási stratégia kidolgozását: ennek hiányában belépésünk felkészületlennek és felelőtlennek minősíthető!

2005. évi felsőoktatási törvény

A tudáspiac, a verseny, a versenyképesség szempontjából már jobban sikerült a 2005. évi felsőoktatási törvény, mivel a *célok között* már megjelenik az EU csatlakozásból származtatott követelmény. Szó esik a felsőoktatásnak az ország nemzetközi versenyképességét erősítő feladatáról, de magának a felsőoktatás versenyképessége javításának igénye is megjelenik.

„Az Országgyűlés annak érdekében, hogy a Magyar Köztársaság Európai Unióhoz történő csatlakozásával a magyar felsőoktatás az Európai Gazdasági Térség felsőoktatási rendszerének részeként a megváltozott körülmények között úgy legyen képes ellátni a korszerű ismeretek létrehozásában, közvetítésében és átadásában, a társadalmi kohézió, a fenntartható fejlődés érdekében, a nemzetközi versenyképesség, a technológiai innováció kívánatos mértékének fenntartásában kijelölt feladatait, hogy – hagyományai és az európai egyetemek Magna Chartájában rögzített szellemi értékek megőrzése mellett – javuljon versenyképessége, erősödjék az oktatással, a kutatással és a gazdasággal való együttműködésének hatékonysága, a képzés minősége, a társadalom, a gazdaság és a környezeti fenntarthatóság igényeihez, a költségvetés feltételeihez való alkalmazkodás képessége, megvalósuljon a hallgatói és oktatói mobilitás, növekedjen a hallgatói esélyegyenlőség, továbbá, hogy a felsőoktatási rendszer és az egyes intézmények működésében a tanulás, tanítás, tudományos kutatás szabadsága, valamint a minőségre való törekvés folyamatosan és egyre fokozottabban érvényesüljön, a következő törvényt alkotja: ...” (kiemelés tőlem)

Itt tehát a célok között már nem csak az ország versenyképességéről, de magának a magyar felsőoktatásnak a versenyképességéről is szó esik. Megjelenik örvendetes módon az EFT, az EKT, a felsőoktatási kapcsolatoknak az EFT, az

EKT-ben való szabályozása is (hat évvel a Bologna Nyilatkozat aláírása után...). Idézve a törvényből, pl.

- „E törvény célja továbbá ... a magyar felsőoktatásnak az Európai Felsőoktatási Térségbe, valamint az Európai Kutatási Térségbe történő beilleszkedéséhez szükséges keretfeltételek megteremtése, regionális dimenziójának erősítése, ...”, vagy pl.
- „a hallgatók felkészítése a nemzeti, az európai és az egyetemes értékek megismerésére, vállalására, az általános műveltség elmélyítésére, az autonóm gondolkodásra, a szociális és morális kérdések iránt nyitott gondolkodásra, a civil társadalommal való együttműködésre, a szakmai és értelmiségi hivatás iránti elkötelezettségre...”
- Végül a célok között – ha áttételesen is, a finanszírozási cél keretében – ezt olvashatjuk: „a felsőoktatás finanszírozási rendszerének szabályozása oly módon, hogy az elősegítse az intézményrendszer és az egyes intézmények ésszerű, a leghatékonyabb működést biztosító, finanszírozható átalakulását, a versenyképes, magas színvonalú képzés érdekében a felsőoktatási intézmények hatékony működését, az állami költségvetés mellett külső források bevonását”.

A célok megfogalmazásán túl azonban a törvény a továbbiakban nem igen szentel figyelmet a célok megvalósításának, a felsőoktatás versenyképességének.

Egyéb jogszabályok, irányelvek, programok

Számos jogszabály, kormányzati dokumentum foglalkozik tudománypolitika kérdésekkel, innovációval, melyek kapcsán a versenyképesség fogalma megkerülhetetlen. Arra voltunk kíváncsiak, hogy ezekben a dokumentumokban megjelenik-e felsőoktatás versenyképessége, mint fogalom, és annak javítása, mint meghatározott feladat. Azt kellett megállapítani, hogy ezekből hiányzik a magyar felsőoktatás versenyképességére vonatkozó célkitűzés, a felsőoktatás versenyképességét befolyásoló tényezők számbavétele és az azok javítását szolgáló célzott feladatok, intézkedések kidolgozása.

Ilyen dokumentum többek között „A Kormány középtávú tudomány-, technológia- és innováció-politikai stratégiájának céljairól és elveiről”. Itt a felsőoktatás érintőlegesen ugyan szerepel, de versenyképességéről, annak javításáról, konkrétabb célokról és elvekről nem olvashatunk, annak ellenére, hogy az egyetemek jelentős szerepet kellene, hogy játszanak a tudomány fejlődésében, a kutatás és az innováció területén. Ha valahol, akkor itt indokolt

lenne a felsőoktatás versenyképességével foglalkozni.⁶ Maga a tudomány fejlesztése is csak abban az aspektusban lép színre, amennyiben a nemzet, a gazdaság és a társadalom versenyképességét szolgálja. A dokumentumban többek között ilyen jelszószerű, már-már közhelyszerű kijelentéseket találunk:

- „*A tudomány művelése során sajátíthatók el azok a készségek és kvalitások, amelyek révén az ország – minden értelemben vett – versenyképessége fenntartható és növelhető.*”
- „*A gazdaság és a társadalom versenyképessége nem csak a kormány ügye, hanem az egész országé.*”
- „*... a kutatói társadalom és a gazdaság képviselőinek bevonásával, külföldi szakértők véleményét is kikérve, szigorú szakmai kiválósági kritériumok alapján meghatározza az ország számára középtávon kiemelkedő tudományos versenyképességet ígérő prioritási területeket...*”
- „*Erősödjön a társadalmi versenyképességet megalapozó tudás.*”
- „*Európa közös versenyképességi céljainak elérése az Európai Unió egészében és az egyes tagországokban egyaránt összehangolt, stratégiai megközelítést igényel.*”
- „*Erősödjön a társadalmi versenyképességet megalapozó tudás*”
- „*... a tudományos eredmények hasznosításával a magyarországi vállalatok – ezen belül főleg a KKV-k – versenyképességének növelése.*”

Az Új Magyarország program (2006) külön alfejezetet szentel a versenyképes felsőoktatásnak („*Versenyképes, minőségi felsőoktatás*”). Sajnálatos módon ez a fontos dokumentum se határozza meg világosan, mit is ért versenyképességen, milyen versenyről is van szó, milyen tényezők fontosak annak javításához. Ezek (és adekvát felsőoktatási stratégia) hiányában csak izolált feladatok, elkülönülő akciók jelennek meg, mint pl.

- „*A finanszírozott létszám meghatározásába bevonjuk a foglalkoztatók, a munkaerőpiac szereplőit.*”
- „*Az államilag finanszírozott létszám keretei között növeljük a műszaki és természettudományos szakokra felvehető létszámát.*”

⁶ Az innovatív vállalatok és az egyetemek közötti kapcsolat a 20. században jött létre, és a század végére egyre erősödő tendenciaként érvényesült. A kooperatív kutatás mindkét fél számára előnyös, ezt a kooperációt különböző együttműködési formákban találják megvalósíthatónak. Az egyetem-vállalat kapcsolat szervezeti formái a sajátosan magyar körülmények között is felismerhetők. ... A felsőoktatást érintő, főként az oktatási tevékenységre vonatkozó előrejelzések szoros kapcsolatban állnak a felsőoktatás kutatási-fejlesztési tevékenységével. A jövőben az egyetemeknek szolgáltatásaik - így a K+F tevékenységük - bővítésére és arra kell majd törekedniük, hogy bevételeik mind meghatározóbb részét szerezzék meg a piacról. A vállalatok támogatói szerepének jelentősége nőni fog. (Dévai, 2000)

- „Az államilag finanszírozott részképzést (esti, levelező és távoktatás)a felnőttképzés keretei közé illesztjük, melyet szükség szerint a Munkaerőpiaci Alap finanszíroz.”
- „A felsőoktatási intézmények bázisán folytatjuk az egész életen át tartó tanulás és a felnőttképzés rendszerének kialakítását.”
- „A régiók anyagi és szellemi erőforrásainak koncentrációja, a kritikus tömegű tudás- és szakemberbázis létrehozása érdekében erősítjük a felsőoktatási intézmények (kutatóegyetemek) regionális tudáscentrum szerepét, amellyel azok képesek vonzani az új, innovatív vállalkozások körét és ösztönözni a régiók fejlődését.”
- „A tudományos teljesítmény és tehetség kibontakoztatása érdekében kiemelten támogatjuk a szakkollégiumokat, és 2007-től elkezdi működését a Nemzeti Kiválóságok Kollégiuma. Átalakítjuk a doktori képzést, és 2007-ben bevezetjük a tehetséggondozás új ösztöndíjrendszerét az Eötvös Loránd Nemzeti Pályatárs Ösztöndíjakat.”

Mindezek önmagukban is fontos lépések lehetnek, de verseny alapkérdéseinek tisztázása nélkül nem lehet megítélni, hogy ezek javítják-e egyáltalán nemzetközi versenyképességünket. Ezek az akciók befelé forduló jellegűek: nem a nemzetközi tudáspiacra irányulnak, inkább a hazai régiók, az ország gazdaságának versenyképesség-javításához kapcsolódnak. Mindössze néhány olyan tétel található a dokumentumban, amelyek némiképp kifelé tekintenek, az európai és a globális térséget is szóba hozzák.

- „Néhány év elteltével már a magyar egyetemekről, főiskolákról kikerülő diplomája is Európa bármely pontján megszerzett oklevéllel azonos értékűvé válik.”
- „A felsőoktatás kapacitását, a képzés szerkezetét, a megszerzett tudással szembeni követelményeket szorosabban kötik a globalizálódó munkaerőpiac igényeihez és követelményeihez, és fejlesztjük a gyakorlati képzés feltételeit.”
- „Teljessé tesszük a kreditrendszer nemzetközi kompatibilitását.”
- „A képzési támogatás külföldre vihető lesz résztanulmányok finanszírozására.”

Azonban ezek sem olyan tényezők, amelyek a hazai felsőoktatást az európai térségben sikeressé teszik, amelyek révén versenytársaink megelőzhetőek...

Egyetemi fejlesztési tervek, dokumentumok

Nem jobb a helyzet az egyetemek versenyképességének kezelésével sem. Az egyetemi stratégiáknak kellene ezzel a kérdéssel foglalkozni: a stratégiának valójában azt kellene tartalmaznia, hogy a kitűzött célt milyen úton lehet elérni,

milyen versenytársakkal kell megküzdeni a sikerért, milyen alapvető képességekkel kell rendelkezünk, mit kell tennünk a siker érdekében, milyen akciók végrehajtása szükséges, stb. A stratégiai a versenyről szól és nem kizárólag a az egyetemi rendszer befelé forduló fejlesztéséről. Valójában az egyetemi dokumentumok nem stratégiaként jelennek meg, hanem *Intézményfejlesztési Terv* címen és tartalommal. Néhány egyetem Intézményfejlesztési tervét áttekintve azt tapasztaltuk, hogy azokban a verseny szó nem is fordul elő, a tudáspiaci környezetről sem esik szó. A versenyképesség fogalma előfordul ugyan, de nem az egyetemre vonatkoztatva, hanem abban az összefüggésben, hogy miként segítheti az egyetem tevékenysége a régió, vagy a környezetében lévő kis- és középvállalatok versenyképességét. Következésképpen az egyetemek sem foglalkoznak a felsőoktatásban megjelenő tudáspiaci versennyel, nincs versenytárs-vizsgálat, nincs pozícióelemzés, a stratégiai tervek inkább befelé tekintő fejlesztési dokumentumok és nem sikerre vezető eszközök, amelyek a versenyre, a versenyképesség fokozására koncentrálnának.

Megjelenik viszont az egyetemek versenyképessége az egyik legjelentősebb egyetemünk rektorának *székfoglaló* beszédében.⁷ A témát azonban itt sem komplex módon, hanem annak csupán egy aspektusát kiragadva említi meg. Eszerint a hazai egyetemek versenyképességét a tudomány eredményeire épülő egyetemi rangsorolás kidolgozása, elit egyetemek létrehozása fokozhatná – ez esetben mellőzve a másik alapvető egyetemi funkció, az oktatás terén fennálló versenyhelyzet kezelését.

Egy jeles professzorunk előadásában abból indul ki, hogy a magyar felsőoktatás egy a hagyományai és a tudomány szigorú logikája alapján felépülő és működő intézményrendszer, amely a társadalmat az autonómia, az oktatás és a kutatás szabadsága útján hatékonyan tudja szolgálni - a felsőoktatási intézmény nemzetközi rangját oktatásának és kutatásának színvonala határozza meg. Az autonómia fokozódó szerepét emeli ki, amelynek olyan költségvetési támogatással kell együtt járnia, amely versenyképes minőséget biztosít.⁸ A versenyképesség lényegét a képzés minőségével, az intézmény értékalkotó piaci tevékenységével azonosítja, amit mindenek felett álló szempontnak tekint. A

⁷ Fésüs László rektori székfoglaló előadásában az egyetemek és hazánk tudományos élete fejlődésének további lehetőségét az összefogás erősítésében látja, amit egy Felsőoktatási és Kutatási Minisztérium keretei között tart megvalósíthatónak. Az egyetemek és az ország tudományos előrejutása érdekében továbbá sürgetőnek tartja a Magyar Tudományos Akadémia reformját átlátható, demokratikus módon való továbbvitelét. (Fésüs, 2007).

⁸ „A magyar felsőoktatás jövőjének a harmadik évezred küszöbén egyszerre van szüksége a hagyományok észszerű megőrzésére, a rendszer szerkezetének átalakítására és egyidejűleg a versenyképesség érdekében ténylegesen nagyobb anyagi ráfordításra is.” (Sótonyi, 2004:2)

versenyképesség javítását inkább az anyagi támogatás növelése melletti érvelésre használja, nem részletezi magát a versenyt, annak sajátosságait, a versenyképességet meghatározó további tényezőket.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a felsőoktatás versenyképességének meghatározása, elemzése, a megteendő fejlesztési lépések középpontba állítása még nem jellemző felsőoktatás-politikánkra. *A magyar felsőoktatás továbbra sem rendelkezik átgondolt célrendszerrel, átfogó stratégiával.* Nem történt meg a tudáspiaci verseny jellemzőinek megismerése, a hazai felsőoktatás pozicionálása a nemzetközi mezőnyben, a versenytársak azonosítása, a versenyképességet befolyásoló tényezők feltárása és tudatos kezelése. Bár maga a versenyképesség kifejezés már néhány helyen megjelenik, azonban inkább csak jelszószerű használata a jellemző. Egy-egy részterületre korlátozódik, hiányzik a komplex rendszerszemléletű, stratégiai megközelítés.

A versenyképességgel kapcsolatos feladatok

A felsőoktatási rendszerünk irányításában szükség lenne a felsőoktatás versenyképessége fogalom pontosabb értelmezésére, a befolyásoló tényezők meghatározására, pozicionálásra, célok kitűzésére és olyan felsőoktatási stratégia kidolgozására, amely a kitűzött célok elérését eredményezi. Ehhez azonban néhány alapvető jelentőségű kérdés megválaszolása elengedhetetlen.

Megválaszolandó kérdések

A felsőoktatás versenyképességének meghatározásánál is hasonló kérdésekre kell válaszolnunk, mint a nemzetgazdaságok, a régiók, a vállalatok versenyképességi elemzésinél. Felsőoktatásunk versenyképességét befolyásoló tényezők köre egyaránt tartalmaz közvetlenül a felsőoktatásra ható, valamint közvetve érvényesülő tényezőket. *A közvetlenül a felsőoktatást érintő kérdések:*

- *Milyen az a tudáspiac, amelyen helytállni szeretnénk, sikert szeretnénk elérni?* Ez a tudáspiaci szegmens a hazai tudáspiacra korlátozódik, vagy az Európai Unióra vagy az Európai Felsőoktatási Térségre is kiterjed? Netán globális méretű színtér is szóba jöhet?
- *Milyen területen kíván a magyar felsőoktatás versenyezni, miért folyik ez a verseny?* Melyik *niche* jöhet szóba? El kell döntenie, hogy a felsőfokú szakképzésben, az alapképzésben, a mesterképzésben, a doktori képzésben, a felnőttoktatásban vagy a rövid programok terén lépünk a nemzetközi porondra, azon belül pedig mely diszciplínákban. Megválaszolandó az a kérdés is, hogy a kutatás, az innováció terén versenyzünk-e, azon belül is mely tudományterületen.

- *Kik a magyar felsőoktatás versenytársai?* A szomszédos országok felsőoktatási rendszerei? Az EU felsőoktatási rendszerei? Az EFT felsőoktatási rendszerei? A teljes nemzetközi mezőny? Mely országok felsőoktatása tekinthető a hazai felsőoktatás legfontosabb versenytársának?
- *Miért folyik a verseny?* A hazai hallgatók megtartásáért? A külföldi hallgatókért? Ha igen, a külföldi hallgatók magyarországi képzésével versenyzünk vagy külföldön létrehozott magyar intézményekkel? Támogatásokért versenyzünk? Ha igen, EU támogatásért, külföldi és hazai vállalati és intézményi szponzorokért, vagy adományokért? Elismerésért versenyzünk? A nemzetközi rangsorokban elért előkelőbb helyezésekért? Kutatási elismerésekért? Társadalmi elismerésért?
- *Milyen tényezők határozzák meg a felsőoktatás versenyképességet?* Mennyire képes a felsőoktatási rendszer hozzájárulni az egyetemi polgárok sikerességéhez, boldogulásához?
- *Milyen pozíciót töltünk be jelenleg a tudáspiacon?* Mi az elérendő pozíció?
- Mennyire képes a felsőoktatási rendszer hozzájárulni az *egyetemek prosperálásához*, az Európai Felsőoktatási Térségben való helytállásukhoz?

A felsőoktatást *közvetve* érintő, a nemzet, az Európai Unió versenyképességét befolyásoló tényezők:

- Mennyire képes a magyar felsőoktatás hozzájárulni a *nemzetgazdaság* fenntartható növekedéséhez, a nemzet versenyképességét befolyásoló tényezők alakításához?
- Mennyire képes a magyar felsőoktatás hozzájárulni az *ország polgárainak* prosperálásához, a polgároknak az Európai Unió feltételrendszerébe való beilleszkedéshez?
- Mennyire képes hozzájárulni a haza polgárainak *boldogulásához*?
- Mennyire képes felsőoktatásunk kielégíteni a *hazai munkapiac* igényeit?
- Mennyire képes felsőoktatásunk alkalmazkodni az *EU munkapiac* igényeihez?

A felsőoktatási versenyképesség meghatározása

A felsőoktatás versenyképességére mindenekelőtt – a fogalom tisztázása céljából – egy meghatározásra lenne szükségünk. Ehhez kiváló kiindulási alapot képez Lengyel Imrének a régiók versenyképességére adott leírása, amelyet a felsőoktatásra adaptálunk. Ennek alapján a következő definíciót javasoljuk.

A *felsőoktatás versenyképessége* a nemzetközi tudáspiacon történő versengésre való készséget jelenti, a pozíciószerezés és tartós helytállás képességét, amit az oktatási piacon a hallgatókért való versengésben való sikeres szereplés (hazai hallgatók vonzása, hazai tehetségek megtartása, külföldi hallgatók irányába vonzerő megléte), az elért tudáspiaci részesedés és jövedelmezőség megtartása és fenntartható növelése, a felsőoktatási nemzetközi tudományos kutatási tevékenységben megszerzett pozíció megtartása és erősítése (kutatóegyetemek nemzetközi rangsorában elért helyezése), valamint a nemzetközi szabad tőke kutatási megbízásokra, kutatási együttműködési célú bevonására gyakorolt vonzereje jellemez.

A felsőoktatás *versenyképességet befolyásoló legfontosabb tényezők* véleményünk szerint az alábbiak.

- A felsőoktatási input minősége (a hazai középfokú oktatás színvonala, a belépő külföldi hallgatók felkészültsége, tehetsége).
- A felsőoktatás finanszírozása.
- Az oktatási programok Bologna-konformitása (hasonlóság az EFT programjaihoz, képességek, képességek fejlesztése, gyakorlatorientáltság).
- Az oktatás színvonala, minősége.
- A hallgatói mobilitás rendszerszintű szabályozása, támogatása.
- Az oktatógárda felkészültsége (elméleti tudás, gyakorlati tapasztalatok, nyelvtudás).
- Felsőoktatási infrastruktúra nagyobb tömegű hazai és külföldi hallgató befogadására való alkalmassága (kampuszok, kollégiumok).
- Oktatási és tanulási technológiák fejlettsége.
- A kibocsátott diplomák mögötti tudásanyag, a kifejlesztett képességek viszonya a hazai és az európai munkaerőpiac igényeihez.
- A hazai felsőoktatás nemzetközi imázsa.
- A felsőoktatás állami irányításának színvonala, hatékonysága.
- A nemzetközi kreditbeszámítási (kreditelfogadási) egyezmények rendszerének kialakítása, a hálózati együttműködésben való részvétel intenzitása.

A régiók versenyképességénél láttuk, hogy a különböző piacokon, az egyes földrajzi régiókban a versenyképesség más-más tényezői válnak kritikussá. Nincs ez másként a felsőoktatásban sem, csak itt az eltérések tudományterületenként, diszciplínákként, valamint képzési szintenként (FSZ, BA, MA, PhD) jelennek meg. Némiképp módosulnak a versenyképességet meghatározó tényezők, ha orvosképzésről, mérnökképzésről vagy pl. pedagógusképzésről beszélünk. Az egyes diszciplínák európai piaca különböző és következésképpen a felsőoktatási rendszerek versenyképessége is eltérhet egymástól. Amikor tehát konkrétan a magyar felsőoktatás versenyképességéről

beszélünk vagy elemzést kívánunk készíteni, szükséges a differenciált megközelítés alkalmazása. A versenyképességi elemzést *le kell bontani képzési szintekre, diszciplínákra* is. E feladat megoldásához nagy segítséget nyújthatnak az előzőekben felvetett kérdésekre adott előzetes válaszok. A felsőoktatás egészének versenyképessége az által is növelhető, ha pl. szűkös erőforrásainkat a potenciálisan esélyesebb diszciplínák fejlesztése fordítjuk (pl. belső fejlesztési prioritások meghatározása a nemzetközi felsőoktatási versenyképesség szempontjából).

Már a nemzetek versenyképességi elemzésénél is láthattuk, hogy reális képet a nemzetek rangsoráról nem kaphatunk csak akkor, ha a vállalati gazdasági tevékenységek is bekerülnek az értékelés rendszerébe. A Világ gazdasági Fórum rendszeresen csatolja a nemzetek rangsora mellé a vállalatok értékeléséről szóló jelentését is. Hasonló a helyzet a felsőoktatással is. Az egyetemek, főiskolák versenye, azok versenyképességi értékelése nélkül reális képet nem kaphatunk sem felsőoktatásunk versenypozícióiról, sem a versenyképességet befolyásoló tényezőkről, sem az elvégzendő feladatokról. Tanulmányunk a felsőoktatás versenyképességének vizsgálatára fókuszál, de egy hasonló elemzés, fogalomtisztázást az egyetemek, főiskolák versenyképessége tekintetében is el kell végezni.

A versenyképességi modell pillérei

A felsőoktatási rendszerek nemzetközi versenyképességének elemzéséhez, a befolyásoló tényezők meghatározásához egy hasonló struktúrájú modellt lenne célszerű kidolgozni, mint amilyent a Világ gazdasági Fórum által a nemzetek versenyképességi értékelésénél alkalmaznak. Célszerű lenne az ott követett csoportosítást alkalmazni. Néhány pillért az analógiát alkalmazva már fel is tudnánk sorolni – másokat a felsőoktatás sajátosságainak alaposabb elemzése után lehetne kijelölni. Az eddig azonosítható pillérek az alábbiak lehetnek.

„*Factor-driven*” csoport

- felsőoktatási infrastruktúra
- az intézményi rendszer
- a felsőoktatás irányításának stabilitása
- ...

„*Efficiency driven*” csoport

- a hallgatói kibocsátás és a munkaerő-piaci igény összhangja
- a hallgatói mobilitás biztosítása
- a Bologna tézisek megvalósítása
- a hazai felsőoktatás vonzereje (hazai külföldi hallgatótömegek felé)
- ...

„*Innovation driven*” csoport

- a tömegoktatás igényeivel összhangban lévő pedagógiai paradigmaváltás
- oktatási és tanulási technológiák megújítása
- nemzetközileg elismert kiválóság innováció, kutatás terén
- hazai tehetségek megtartása, külföldiek idevonzása (minőség vonzása)
- ...

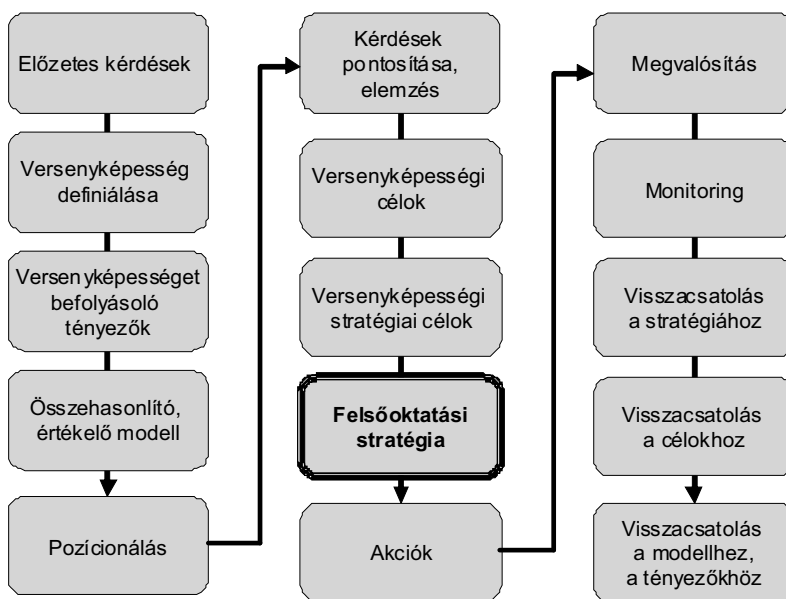
A fenti felsorolás csak egy gondolatébresztő kísérletnek tekinthető. Szakértői teamek felállításával lenne szükséges a problémakört átbeszélni, a tényezők megalapozottabban meghatározni. Jelenleg megállapíthatjuk, hogy a hazai felsőoktatás helyzetének szisztematikus felmérése, a kérdéskör tudományos igényű elemzése mindez ideig nem történt meg. A fogalom már megjelent ugyan a felsőoktatást irányítók szóhasználatában, azonban a problémakör elméleti igényű kimunkálása, a gyakorlatban is használható megközelítések, a versenyképességi stratégia kidolgozása ez ideig nem történt meg. Mindez nem meglepő annak fényében, hogy az ország ma napig nem rendelkezik felsőoktatási stratégiával, amire pedig már az EFT-be való belépéskor (Bologna Nyilatkozat aláírása), de legkésőbb az Európai Unióhoz való csatlakozáskor elengedhetetlenül szükség lett volna. A versenyképességgel kapcsolatos megfontolások, célkitűzések és akciók egy felsőoktatási stratégia keretei között helyezendők el, összehangolva a felsőoktatás más fontos aspektusaival. (Barakonyi 2003)

A következőkben összefoglaljuk, hogy a versenyképesség, a versenyképességi célok és az azokat realizáló akciók miként épülnek be a felsőoktatás stratégiaalkotás rendszerébe.

Összefoglaló

Ha tudomásul vesszük, hogy ma már a felsőoktatás is piaci környezetben, mégpedig egy speciális *tudáspiaci környezetben* működik, akkor kötelező érdemben foglalkozni a felsőoktatás versenyképességének kérdéseivel. A versenyképesség javítása szerves része kell, hogy legyen a felsőoktatási stratégiának. A stratégia eleve a versenyről, a küzdelemről és sikerről szól (nem versenykörnyezetben stratégiára nincs is szükség). Ezért a *versenyképesség vizsgálata és tervezése a stratégiaalkotás kardinális eleme*: a versenyképességgel kapcsolatos céloknak, akcióknak a felsőoktatás stratégiai rendszerébe kell szervesen beépülniük.

5. ábra: A felsőoktatási versenyképesség kezelése
Flowchart for HE competitiveness

Forrás: saját szerkesztés

A rendszerszemléletű problémakezelés, a felsőoktatás jövőjének stratégiai szemléletű megtervezése elengedhetetlen. Ha nem ezt tesszük, döntéseink csak sodródást eredményeznek, de semmiképpen fogják felsőoktatásunk felemelkedését, sikerét biztosítani az egyre inkább globalizálódó nemzetközi felsőoktatási környezetben, az élesedő tudáspiaci verseny feltételei közepette. Továbbra is beszélhetünk a magyar felsőoktatás hagyományosan magas, színvonaláról, de a világ felsőoktatása szép lassan elmegy mellettünk. A probléma megoldása nemcsak fontos, de sürgető is. Mulasztásunk a rendszerváltás óta áll fenn.

Irodalom

Bagó Eszter (1996): „Iparpolitika az ipar versenyképességének növeléséért.” *Közgazdasági Szemle*, XLIII. évf. 1996. május (443-456. o.)

Barakonyi Károly (2003): „Felsőoktatási stratégiaalkotás”. *Harvard Business manager*, 2003 szeptember-október (48-58.o.)

Barakonyi Károly (2004): *Rendszerváltás a felsőoktatásban – Bologna folyamat, modernizáció.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Blahó Miklós (2003): „Befektetés és versenyképesség”. *Közgazdasági Szemle*, Konferencia ismertetés. L. évf. 2003. december (1121-1124. o.)

- Browne, Ciara and others (2008): „Executive Opinion Survey – Capturing the Voice of the Business Community”. The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum.
- Dévai Katalin - Kerékgyártó György - Papanek Gábor - Borsi Balázs (2000): Az egyetemi K+F szerepe az innovációs folyamatokban. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem példája. Oktatási Minisztérium, Budapest.
- Duczón Árpád – Németh Norbert – Schmuck Roland (2007): Versenyképesség. Komplex Dél-Dunántúli versenyképességi Kutatás, Pécs.
- Előterjesztés a Kormány középtávú tudomány-és innovációpolitikai stratégiájának céljairól és elveiről (2006)
- Fésüs László (2007): „Kutatás- és tudománypolitika négy évtized tükrében”, rektori székfoglaló előadás, Debrecen
- Hoványi Gábor (1999): „A vállalati versenyképesség makrogazdasági és globális háttere.” Közgazdasági Szemle, XLVI. évf. 1999 november (1013-1029. o.)
- Kornai János (2007): Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lengyel Imre (2000): „A regionális versenyképességről”. Közgazdasági Szemle, XLVII. évf. 2000 december (962-987. o.)
- Nyíri Lajos (1996): „Leszakadás vagy követés a tudásintenzív fejlődésben – A hazai K+F az OECD-folyamatok tükrében”. Közgazdasági Szemle, XLIII. évf. 1996. június (564-576. o.)
- Orosdy Béla (1995): Koordináció, piac, marketing. JPTE KTK, Pécs.
- Porter, Michael and others (2008): „Moving to a New Global Competitiveness Index”. The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum.
- Sala-I-Marton, Xavier and others (2008): „The Global Competitiveness Index: Prioritizing the Economic Agenda”. The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum 2008.
- Schwab, Klaus (2008): Preface. The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum 2008.
- Sótonyi Péter (2004): „Gondolatok a felsőoktatási autonómia ürügyén”. A Semmelweis Egyetem Dies Academicus ünnepségén elhangzott beszéd (internet)
- Szentes Tamás és szerzőtársai (2005): Fejlődés - versenyképesség - globalizáció, I. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szentes Tamás és szerzőtársai (2007): Fejlődés- versenyképesség – globalizáció II. Könyvismertetés, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Ádám (2006a): „Az európai felsőoktatás versenyképessége és a lisszaboni célkitűzések”. Közgazdasági Szemle, LIII. évf. 2006 április (310-329.o.)
- Török Ádám (2006b): Stratégiai ágazat stratégia nélkül? Savaria University Press, Szombathely.
- Török Ádám (2007): „A versenyképesség egyes jogi és szabályozási feltételei Magyarországon”. Közgazdasági Szemle, LIV. évf. 2007. december (1066-1084. o.)
- Új Magyarország – Szabadság és szolidaritás (2006). A Magyar Köztársaság Kormányának programja a sikeres, modern és igazságos Magyarorszáért 2006–2010.

Átrendeződés: A felsőoktatás térbeli szerkezetének változása a rendszerváltozás óta.¹

Prof. Dr. Rechnitzer János DSc, egyetemi tanár²
Széchenyi István Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Győr

ABSZTRAKT A hazai regionális tudomány figyelme az elmúlt 3-4 évben a felsőoktatás felé fordult. Az ok egyszerű, az egyetemek, főiskolák meghatározó szereppel rendelkeznek a településfejlesztésben, hatásuk egyre jobban kimutatható a regionális folyamatokban. A tanulmány áttekinti a magyar felsőoktatás területi szerkezetét, azt összehasonlítja a kilencvenes évek, illetve a 2007/2008-as állapottal. Új szervezeti, intézményi koncentrációk jöttek létre, amelyek nem egy régióhoz, hanem több régió kapcsolódnak. Egyértelműen kimutatható, hogy nincs szoros, meghatározó kapcsolat a felsőoktatás fejlesztés és a regionális fejlesztés között, nem sikerült a pólus program, amely egy koncentrált intézmény megújított szorgalmazott a hazai régió központokba. A tanulmány végül megadja azokat a kutatási témaköröket, amik hasznosak lehetnek a felsőoktatás és regionális fejlődés kapcsolatának alaposabb feltárásához.

Bevezetés

A hazai regionális tudomány figyelme az elmúlt években egyre intenzívebben fordult a felsőoktatás felé. Egyre több és érdekesebb publikáció jelent meg a témában, kutatások indultak, és zárultak, ezeket három csoportba lehet sorolni. Az első a felsőoktatás és a regionális fejlődés kapcsolatának általános jellemzése, kiemelten az egyetemek kutatási kapcsolatainak alakítása, azok lehetséges hatása a térségek fejlődésére (Juhász, Márkus 2002; Varga 2004; Bajmóczy 2006; Krémer, Matiscsák (szerk) 2008). A másik irány, amikor is azt elemezték, hogy a jelenlegi intézményi szerkezete milyen mértékben ágyazódott be egy-egy centrumba, vagy térségbe, s ez a jelenlét milyen hatásokat váltott, vagy válhat ki a területi egység egészének és persze egy-egy alkotóelemeinek fejlődésében (Rechnitzer, Hardi 2003; Juhász (szerk.) 2006; Rechnitzer, Smahó 2008; Mezei 2009). A harmadik irány a felsőoktatás hálózatának, mint egy komplex tudásszolgáltató rendszernek a területi szerkezete miként alakult, illetve a térbeli elhelyezkedése az egyre élénkebb verseny következtében milyen lehetőségeket kínál maguknak az intézményeknek a fennmaradásához, vagy

¹ A Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán 2009. november 3-án Sopronban rendezett nemzetközi tudományos konferencia plenáris ülésén elhangzott előadás átdolgozott anyaga.

² E-mail: rechnj@rkk.hu E-mail: rechnj@sze.hu

szakmai fejlődéséhez (Vámos (szerk.) 1992; Telbisz 2007; Kasza, Kovács 2007; Kuráth 2007; Kiss, Tagai, Telbisz 2008; Kasza (szerk.) 2008, Kuráth 2008).

A tanulmányban nem összegzésre törekszem, hiszen a kutatások csak elindultak, viszont már számos érdekességet villantottak fel, hozzásegítettek annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy a felsőoktatás területi szerkezetének átrendeződését milyen tényezők befolyásolták. Milyen szerepet játszott a hálózat alakulásában a területi dimenzió, s mennyire befolyásolták azt a szektor átalakulásának belső mechanizmusai? A töprengésemben elsőként bemutatom a felsőoktatás regionális fejlődésben betöltött szerepét Európában. Felvázolom a szektor hazai területi szerkezetének alakulását a rendszerátalakítás kezdetén és napjainkban. S végül a megkísérlem rendszerezni azokat a tényezőket, amik elősegítik, és amik gátolják a felsőoktatás és a regionális szerkezet határozottabb egymásra találását.

A felsőoktatás piaci folyamatai

A magyar felsőoktatás Európa más nemzeteihez hasonlóan a nagy átalakulás korszakát kezdte meg a rendszerátalakítás után. Ennek első és legfontosabb jele az oktatás tömegesedése. Míg 1990-ben az összes érettségizettek 31,7%-át vették fel felsőoktatási intézmények közel 17 ezer helyére, addig 2007-ben már az érettségizettek 65,7%-át jutott be a bővült intézményi kör által nyújtott több mint 50 ezer nappali tagozatos helyre és további közel 40 ezer más képzési formára. Vagy a nem nappali tagozaton tanultak 1990-ben 26 ezren voltak, s számuk 2007-re 132 ezerre, azaz több mint ötszörösére emelkedett. A felsőoktatás hallgatói csúcsa 2002-ben és 2003-ban volt, ebben a két évben a jelentkezők közel 75%-a került be az intézményekbe, s 2004-ben tanultak a legtöbben nem nappali tagozaton több mint 167 ezer fő (1. táblázat). Elindult tehát a hallgatói létszám csökkenése, amit csak megerősít a középiskolai hallgatók számának stabilizálódása, illetve a nem nappali képzésen tanulók trendjének mérséklése.

1. táblázat A magyar felsőoktatás néhány jellemzőjének időbeli alakulása. (1980–2007)

Év	Jelentkezők száma (nappali tagozatra)	Felvettek száma (nappali tagozatra)	Nappali tagozaton tanulók száma	Nem nappali tagozaton tanulók száma
1980	33339	14796	64057	37109
1989	44138	15420	72381	28487
1990	46767	16818	76601	25786
1991	48911	20338	83191	23888
1992	59119	24022	92328	25078
1993	71741	28217	103713	30243
1994	79805	29901	116370	38290
1995	86548	35081	129541	50024
1996	79369	38382	142113	56919
1997	81924	40355	152889	80768
1998	81065	43629	163100	95215
1999	82815	44538	171516	107385
2000	82957	45546	176046	118994
2001	84380	49874	184071	129167
2002	88978	52552	193155	148032
2003	87110	52703	204910	162037
2004	95871	55179	212292	166174
2005	91583	52863	217245	163387
2006	84262	53983	224616	151387
2007	74849	50941	227118	132273

Forrás: Munkaerőpiaci Tükör, 2008.

Az európai országok megosztott képzési szerkezetének egységesítése, annak igazítása az angolszász rendszerhez (Bolognai-folyamat) az elmúlt évtized végén kezdődött meg és 2006-ban indult be, sőt még napjainkban is tart, hiszen 2008-ban felvételiztek a hallgatók az első mesterképzésekre. A nemzeti felsőoktatási piacok megnyitása, a hallgatói és csak részben oktatói mobilitás felgyorsulása az Európai Unió kibővülésével (2004) még további lendületet kapott. Érdekes a külföldi hallgatók beáramlása hazánkban nem tekinthető jelentősnek. Az összes jelentkező 2,3%-át érik el (2008), közülük a legtöbb a Szlovákiából érkezők (36,2%), illetve a romániai magyar nemzetiségűek (29,5%), a többiek is a szomszédos országból jönnek (25,4%), és csak mérsékelt az ezen országokon kívül lakók jelentkezése (8,9%).

A verseny, mint új tényező megjelenik a felsőoktatásban, hiszen az állami intézmények mellett egyre több magán, nonprofit (alapítványi), sőt felekezeti szervezet is létrejött, vagy újjáalakult, továbbá a külföldi székhelyű intézmények szintén telephelyeket, kihelyezett egységeket létesítenek az

országban. 1990-ben 15 egyházi intézmény volt, ebből nyolc Budapesten és hét vidéken. 2009-re viszont már számuk 25-re nőtt. Budapest helyzete tovább erősödött, hiszen a négy egyházi egyetem központja itt található és további négy új főiskola. A 14 alapítványi, vagy magán felsőfokú intézmények a rendszerváltozás után jöttek létre. Az alapítás első ciklusa 1991-1992-re tehető (5 intézmény), a második 2000-2003 között (5 intézmény), majd 2004 után további három szervezet kapott működési engedélyt, egy főiskola 1996-tól fogad hallgatókat. Az intézmények többsége (két egyetem, kilenc főiskola) Budapesten a legnagyobb oktatási piacon jött létre, míg vidéken azokban a központokban, megyeszékhelyeken szerveződtek, ahol egyáltalán nem volt felsőoktatás (Tatabánya), vagy a felsőfokú képzésre az egyoldalú irányultság volt jellemző (Székesfehérvár), de találunk példát képzési holttér, vagy kellően fel nem tárt térség központjában intézményalapításra is (Kalocsa).

Az intézmények már új eszközökkel növelik kínálatukat, ami nemcsak a szakszerkezet bővítésében figyelhető meg, hanem a képzési formák újabb elemeinek alkalmazásában (távoktatás, e-learning), vagy a telephelyi szolgáltatások körének és minőségének megújításában, de a felsőoktatási marketing egyre több elemét alkalmazzák (Kuráth, 2007, 2008).

A keresleti oldalon szintén alapvető változások regisztrálhatók. A szakmák, szakmacsoportok értékelődnek fel és le, s ennek következtében jelentkezők tömege érdeklődik új szakterületek iránt, míg más, tradicionális, korábban magas szintű képzést nyújtó szakmáknál a jelentkezések visszaesése tapasztalható. Az ezredfordulótól megfigyelhető, hogy a gazdasági képzések, a média és kommunikációs ismeretek, az informatika szakterület és a jogászképzés tekinthető a favorizált szakoknak, egyben szakmáknak. A népszerűségi sorrendeknek érdekessége, hogy nem mutathatók ki lényeges különbségek a hallgatók lakhelye (község, város, főváros) szerint. Kisebbit eltolódások vannak, talán annyi, hogy a vidéki városban lakóknál népszerűbbek a mérnöki szakok, mint Budapesten élőkénél.¹ A gazdasági élet igényei a képzés iránt gyorsan változnak, túlságosan is gyorsan, amihez nagyon nehéz igazodni az intézményeknek, hiszen a képzési folyamatra való felkészülés és egy új szakterületre való átállás idővel jár (3-5 év).

A hallgatói elvárások átrendeződése szintén látványos. Az intézményválasztásnál már nem csak a hírnév, az elismert oktatási-tudományos értékek, vagy az oktatók minősége a meghatározó, hanem számos eddig nem értékelt új tényező. Így a felsőoktatási centrum közelsége (Rechnitzer, Hardi 2003; Kiss, Tagai, Telbisz, 2008), a gyors megközelíthetőség, az intézményi szolgáltatások kínálata és minősége (pl. diákotthoni elhelyezés, annak komfort fokozata, nyelvi képzés), a telephely város lakhatási és megélhetési költségei, szórakozási, művelődési ajánlatai, illetve a jövőbeli elhelyezkedési lehetőségek, a székhely

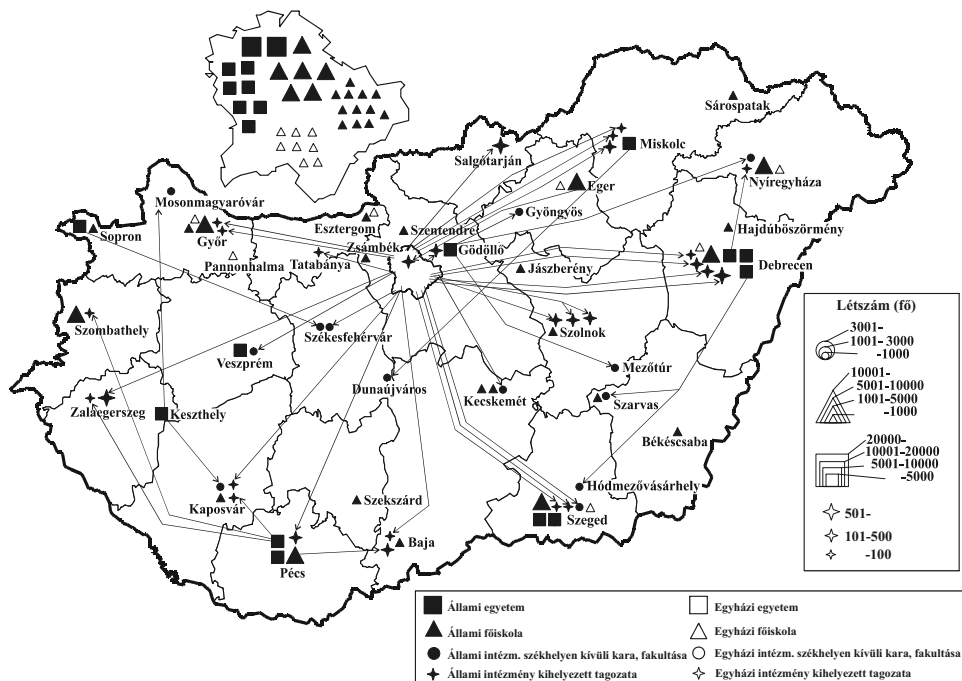
¹ www.felvi.hu

település és régiója gazdasági és a (köz)szolgáltatási ellátottsága (Rechnitzer, Hardi 2003). Szakok szerint ugyan változó módon és intenzitással, de megfigyelhető az intézmények vonzástérségének fokozatos besűrűsödése (Rechnitzer, Smahó, 2008). Az intézményválasztás a lakhelyhez egyre közelebb kerül. A jelentkezők lakhelye alapján vizsgálva az egyes preferált szakmákban az adott megye, vagy jobb esetben régióból jelentkezők aránya növekszik, s csak a speciális képzési területeken figyelhető meg az ország többi részének számottevő (40-50%-nál nagyobb) vagy növekvő aránya (Kasza, Kovács 2008). A felsőoktatás és igénybevétele térbeli átrendeződésének vagyunk tanúi. Mindezt a szektor fejlesztése is ösztönözte. Hiszen az ezredforduló után elindultak az intézményi integrációk (2000-2001), új felsőoktatási törvény (2001, 2006) került elfogadásra, a kétszintű képzési rendszer bevezetése (2003-2006), akkreditációs rendszer működtetése és szempontjainak szigorítása (új kétszintű képzési rendszer kapcsán), az államilag támogatott fejlesztések leépülése és helyette új fejlesztés finanszírozási technikák bevezetése (PPP, 2004) történt meg. Az állami szinten támogatott helyek számának csökkentése (2007-től erőteljesen, de addig is folyamatos mérséklés, vagy átcsoportosítás volt megfigyelhető), az állami helyek leosztásának új rendszere (hallgató viszi a támogatás, nem az intézmény kapja, 2007), az intézményi finanszírozás folyamatos módosítása (pl. normatívák egységesítése, finanszírozási fékek beépítése, elszámolási rendszerek bevezetése), a tandíj, vagy fejlesztési hozzájárulás tervezete, majd elvetése (2008). Mindez együtt járt az intézményi autonómia átalakításával (szenátus és gazdasági tanács), a vezető kinevezési rendszer megváltoztatásával, vagy éppen az oktatói követelmények szigorításával, de intézményi keretben történő kezelésével.

Az intézményi vonzási tér átrendeződése

Összehasonlítottuk a felsőoktatási intézmények területi elhelyezkedését 1990. és 2009. évekre vonatkozóan (1. és 2. ábra). A változás látványos, jól kimutatható az intézményi átrendeződés, a szervezeti összevonások, a hálózat területi koncentrációja, egyben a felsőoktatás térségi irányító központjainak megerősödése. Az intézmények száma érzékelhetően nem változott a két időpont között, hiszen az integrációval, így az intézményi megszűnések mellett, mint fentebb jeleztük újabb szervezetek jöttek létre. Vidéken csökkent az intézmények száma, míg a fővárosban kisebb mértékben emelkedett, ugyanakkor megnőtt az intézményi méret, nagyobb hallgató létszámú, szervezeti rendszereikben széleskörű oktatási profillal rendelkező felsőoktatási intézmények jöttek létre.

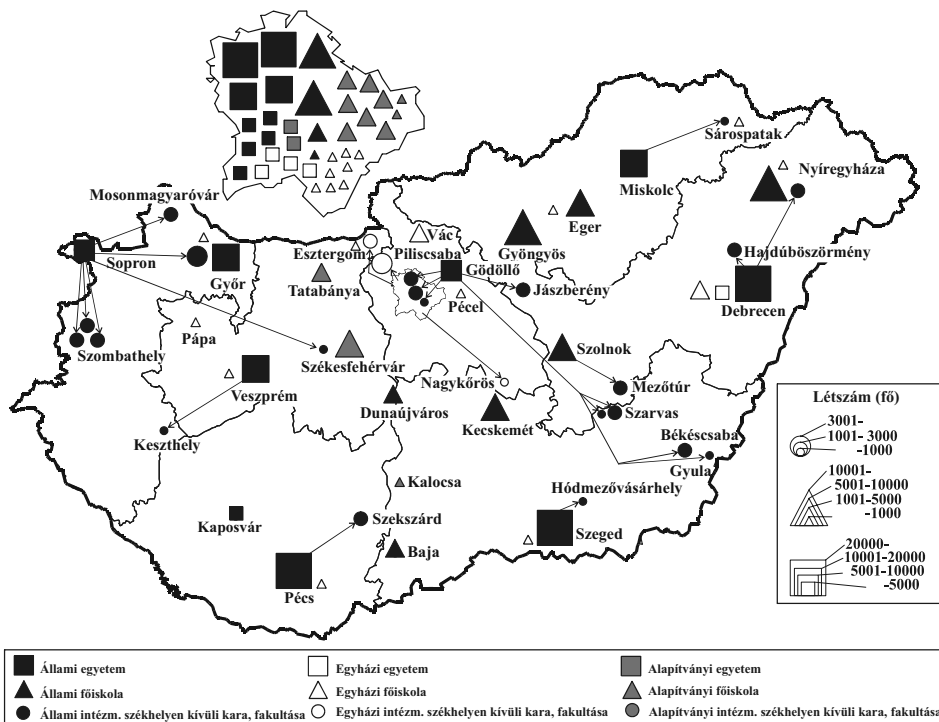
1. ábra: A felsőoktatás intézményhálózata, 1990/91.

Szerkesztette: Smahó Melinda

Forrás: Statisztikai Tájékoztató. Felsőoktatás 1990/91. Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Budapest, 1991.

2. ábra: A felsőoktatás intézményhálózata, 2009.

Szerkesztette: Smahó Melinda

Forrás: Felsőoktatási Statisztikai Adatok 2007.

Megjegyzés: A hallgatói létszámadatok a 2007/2008. évre vonatkoznak, de a szervezeti struktúrában már jeleztük a 2009. január 1-jén bekövetkezett változásokat.

A főváros felsőoktatási koncentrációja a hallgató létszám alapján valamelyest csökkent a két időpont között (1990: 44,7%; 2007: 39,9%). Az összes hallgatói létszám közel négyszeresére emelkedett a vizsgált időszakban, a vidék dinamikája valamivel Budapest felett van, a nappali tagozaton tanulók esetében azonosnak tekinthető, ellenben a nem nappali képzésben a vidéki intézmények előretörték és hallgatói létszámukat több mint hétszeresére növelték (2. táblázat). Az adatok nem azt jelentik, hogy mindezt a székhelyen folyó oktatással érték el a vidéki egyetemek, főiskolák, hiszen határozottan jelen voltak, vannak a legnagyobb felsőoktatási piacon, Budapesten is.

2. táblázat A hallgatói létszám változása 2007-re (1990 =100%)

Megnevezés	Nappali hallgatók	Nem nappali hallgatók	Összes hallgató
Vidék	315	731	410
Budapest	310	410	337
Összesen	313	570	373

Forrás: Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás 1990/1991, 2007/2008

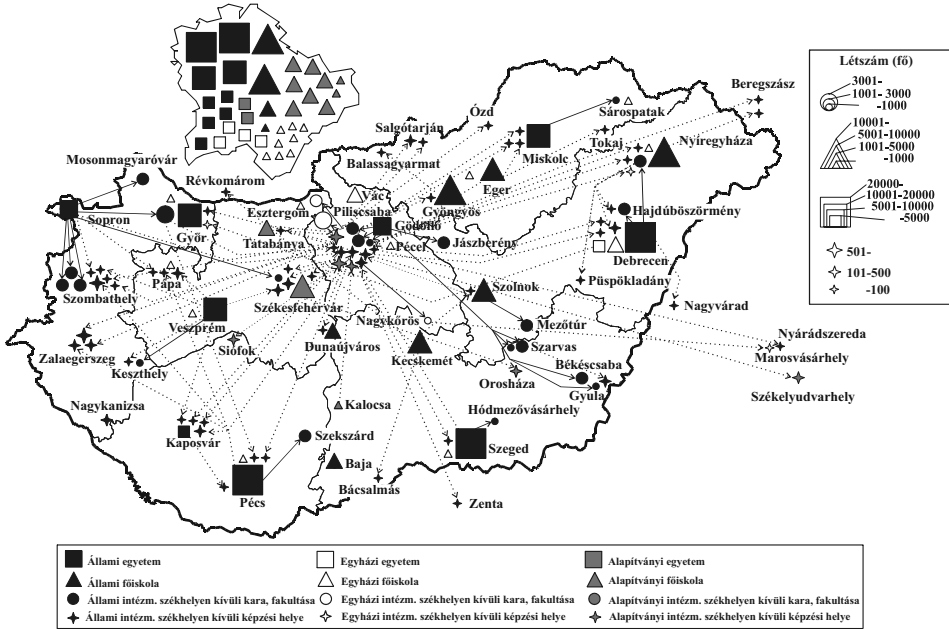
A kilencvenes évek elején a fővárosi felsőoktatási intézmények jelenléte vidéken (tagozatok formájában) a hallgatói létszám 5%-a körül mozgott, ez az arány közel 2%-ra csökkent 2007-re. Napjainkra a budapesti és nem budapesti intézmény által szervezett vidéki képzési helyeket a hivatalos statisztikákból nem lehet egyértelműen kimutatni, szemben a kilencvenes évek elején közölt adatokkal, ahol egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy a képzés hol történt.

Új jelenség, hogy a vidéki felsőoktatási hálózatban az interregionális aktivitás megnőtt. Az intézményhálózat integrációjának első nagy hullámban (2001-2002) megtörtént a nagyobb felsőoktatási központokban az intézmények összevonása, ami kiegészült többségében a szomszédos, közeli központ kisebb főiskolai egységeinek beolvasztásával. Lényegében csak két egyetemi központnak (Győr, Kaposvár) nem volt és napjainkra sincs székhelyen kívüli egysége, sőt az a különleges eset is bekövetkezett, hogy budapesti karok vidéki központhoz kerültek (Gödöllő). Az interregionális aktivitást a kétszintű képzés megjelenése, valamint a hallgatói létszám csökkenése és a szakterületek preferenciájának radikális átrendeződése felgyorsította. Ennek következtében vidéken új regionális hálózattal rendelkező felsőoktatási centrumok jöttek létre. A Dunántúlon Sopron vált egy ilyen központtá, hiszen székhelyen kívül négy városban 11 ezer hallgatót fogadott be, ami 65%-a az egyetem összes hallgatójának. Szinte megegyező székhelyen kívüli hallgató létszámmal rendelkezik napjainkra (2009) Gödöllő, ahol viszont négy vidéki városban és Budapest található karokon tanul az egyetem hallgatóinak 60%-a. A két centrum adja ma a vidéki intézmények interregionális aktivitásának többséget (68%), a fennmaradón osztozik Debrecen, Pécs, Veszprém, Miskolc. Sajátossága ennek az új integrációs hullámnak, hogy csak részben érvényesülnek a regionális összefüggések, azaz az intézménybővülés, összeolvadás igazodik a lehatárolt tervezési-statisztikai régiók területi beosztásához. Sopron esetében egyértelműen felismerhető a regionális hálózati egyetem kiépítésének koncepciója, s ezzel a régióban a vezető szerep megszerzése, ebben az egyre dinamikusabb győri egyetem jelenthet komoly versenytársat. Gödöllő esetében a regionális hálózatépítést a külső megfigyelő nem ismeri fel, a Dél-alföldi régió három városában található új karok integrálása vélhetően más elvek alapján történt. Nem fejeződtek be vidéki

felsőoktatási egységek szervezeti integrációi, s ezzel az új hálózati központok kialakulása, vagy a tradicionális centrumok további megerősödése. A regionális fejlődés szempontjából alapvető gondnak tartjuk, hogy az intézményi integrációk nem követik a regionális szerkezetet, azt nem tekintik motiváló szempontnak, így aztán az egyesülő intézmények a szervezeti összeolvadás ellenére „belső versenytársak” maradnak az egyre jobban összesűrűsödő hallgatói piacon. Nem beszélve arról, hogy a regionális érdekérvényesítést a székhelyen kívüli, de más régióba tartozó egységek egyre nehezebben fogják tudni érvényesíteni.

Az interregionális aktivitást jól jelzi a 3. sz. ábra, ahol a felvételi tájékoztató alapján (2009) gyűjtöttük ki, hogy az egyes intézmények milyen centrumokat preferálnak, azaz hol indítanának képzéseket, különböző formákban (felsőfokú szakképzés, nappali, levelező). A 12 ezer helyet meghirdető budapesti és 17 vidéki felsőoktatási központ közül Budapest emelkedik ki kínálatával (2940 fő, 19 településen), majd következik Székesfehérvár (2390 fő, 5 településen), Pécs (1490 fő, öt településen), Debrecen (1705 fő, négy településen), Tatabánya (740 fő, két településen), Veszprém (635 fő, hat településen). A felsőoktatási intézmények 30 magyarországi település céloztak meg képzéssel, ezek közül kiemelkedik Budapest (30%), Zalaegerszeg (11, 3%), Nyíregyháza (7,6%), Hajdúböszörmény (6,4%), Szombathely (5,5%), Kaposvár (4,3%), Székesfehérvár (4,1%), Salgótarján (3,5%), Siófok (2,5%), Nagykanizsa (2,2%), a további centrumok nem érik el a felkínált helyek 1%-át. Említést érdemelnek a határon túli képzőhelyek, ezek száma nyolc, a Felvidéken, Erdélyben és a Kárpátalján található, összességében a felajánlott kapacitás 4,5%-át fedik le. A piackeresés egyre változatosabb kínálati formákban s egyre több település bevonásával jelenik meg. A felkínált létszámok nagyfokú ingadozást mutatnak, s számos esetben felvethetik az oktatói kapacitások kihasználásának minőségi kérdéseit is.

3. ábra: Felsőoktatási intézmények és székhelyen kívüli képzési helyei, 2009.

Szerkesztette: Smahó Melinda

Forrás: Felsőoktatási Felvételi Tájékoztató. Felvi könyvek, Budapest, 2009.

Megjegyzés: A székhelyen kívüli képzési helyek létszám adatai a felvételi tájékoztatóban megjelölt felvehető létszámot mutatják

A felsőoktatás regionális átrendeződése az intézményi hálózat bővítésével, az állami hallgatói helyek számának növekedésével, de képzés formáinak és jellegének változásával együtt zajlott (3. és 4. táblázat). A régiók közül a nyertes a Közép-Dunántúl, ahol 1994-ben csupán közel 5800 fő tanult és 2005-re számuk megközelítette a 30 ezer főt. Az átlagos hallgatói létszámnövekedést még meghaladta Közép-Magyarország (129,1%), Dél-Dunántúl (119,8%), Észak-Alföld (103,9%), míg a Dél-Alföld növekedési üteme (87,9%) elmarad az országos dinamikától és Nyugat-Dunántúl (96,9%) is valamivel az átlag alatt marad. A nappali tagozatos hallgatók esetében a helyzet súlyosabb a Nyugat-Dunántúlnál, hiszen a növekedési ütem már jóval elmarad az országos változástól (87,4%). Szemben a Dél-Alfölddel, ahol viszont kiemelkedő a nappali tagozatos képzésben részt vett hallgatók növekedési üteme (123,4%).

Az oktatók száma nem változott lényegében a két időpont között, azaz lényegében tíz éven belül a két és félszeresére emelkedett hallgatói létszámot

valójában ugyanaz az oktatói állomány képzí. Az állománynak szerkezete megváltozott, mondhatni fokozatosan előregedett, hiszen míg 1994-ben 33,2% volt vezető oktató, addig 2005-ben már 44,7%, azaz csökkent a tanársegédek, az adjunktusok száma, ami az egészséges utánpótlás alakításának kérdését veti fel. A leglátványosabb csökkenést a Közép-magyarországi régióban regisztrálhatunk, a csökkenés itt közel 10%-os, míg a legnagyobb növekedést a Közép-Dunántúl produkálta, ahol szinte megkétszereződött az oktatók száma. A Nyugat-Dunántúlon egy kismértékű, több mint tíz százalékos növekedés regisztrálható az oktatók számát tekintve, s ezen belül is a docensek aránya emelkedett az országos átlag fölötti mértékben.

3. táblázat A felsőoktatás regionális szerkezete, 1994

Régió	Összes hallgató	Nappali tagozatos hallgatók	Főállású oktatók	Tanár	Docens	1 000 főre jutó összes hallgatók száma
Nyugat-Dunántúl	11 731	8 442	1 003	106	242	11,73
Közép-Dunántúl	5 789	3 272	517	57	114	5,18
Dél-Dunántúl	11 416	9 343	1 552	150	235	11,41
Közép-Magyarország	68 803	52 195	8 251	1 033	1 806	23,70
Észak-Magyarország	11 340	8 117	1 008	97	249	8,70
Észak-Alföld	17 395	13 065	1 965	227	471	11,26
Dél-Alföld	19 729	9 205	2 075	219	429	14,34
Magyarország	146 203	103 639	16 371	1 889	3 546	14,16

Forrás: Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás, 1994/1995

4. táblázat A felsőoktatás regionális szerkezete, 2005.

Régió	Összes hallgató	Nappali tagozatos hallgatók	Főállású oktatók	Tanár	Docens	1 000 főre jutó összes hallgatók száma
Nyugat-Dunántúl	32 966	16 487	1 146	188	413	33,00
Közép-Dunántúl	29 297	17 072	990	163	291	26,39
Dél-Dunántúl	39 682	20 248	1 817	243	418	40,87
Közép-Magyarország	179 969	108 779	7 544	1 213	2 207	63,06
Észak-Magyarország	42 454	14 812	1 066	145	363	33,64
Észak-Alföld	52 423	28 713	2 099	334	599	34,17
Dél-Alföld	47 370	25 341	2 015	332	540	35,17
Magyarország	424 161	231 452	16 677	2 618	4 831	44,34

Forrás: Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás, 2005/2006

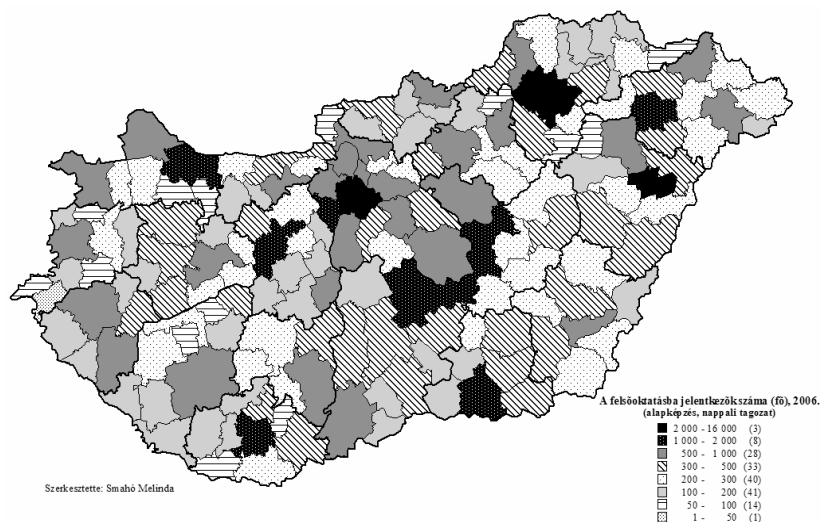
Az ezredforduló után a felsőoktatási piacon változások figyelhetők meg, hiszen 2001. és a 2008. között 34%-kal csökkent a jelentkezők száma az intézményekbe, ez a mérséklődés döntően a nem nappali képzésre vonatkozik (5. táblázat, 4. ábra). Az intézményi érdeklődés régiók szerinti bontása alapján megállapítható, hogy legnagyobb visszaesést Észak-Magyarországon tapasztaljuk, majd a Közép-magyarországi régió következik. A Nyugat-Dunántúl visszaesése jóval az átlag felett van. Az is megfigyelhető, hogy csökkent a felvettek aránya, azaz az intézményi reagálás a „fizetős” - azaz nem nappali képzés - piac fokozatos beszűkülésére az volt, hogy növelték az összes felvettek számát (2001-ben 66,4%, 2008-ban 83,6% volt a felvételi sikeresség). A „sikeresség” területi szerkezete, azaz a felsőoktatási intézménybe való bejutás valószínűsége a Nyugat-dunántúli régióban lévő intézményekbe jelentkezőknél a legnagyobb mindkét évben, s ahogy csökken a jelentkezők száma annak mértékében nő a bejutás valószínűsége az intézményekbe, s annak regionális különbségei nem számottevőek. A kistérségi jelentkezési aktivitás egyértelműen a regionális központokban, a megyeszékhelyeken, a gazdasági és kulturális potenciállal rendelkező közp városokban a kiemelkedő. Jól követhető a kistérségek fejlettsége és elmaradottsága a jelentkezések aktivitása alapján, amit más elemzések is megerősítenek (Kiss, Tagai, Telbisz, 2008).

5. táblázat Az összes jelentkezők és felvettek a felsőoktatási intézményekben régiók szerint (2001, 2008)

Régió	Jelentkező (fő)			Felvettek (fő)			Sikeresség (%)	
	2001	2008	Vált.% 2001= 100%	2001	2008	Vált.% 2001= 100%	2001	2008
Nyugat-Dunántúl	12178	8611	70,7	8789	7469	85	72,2	86,7
Közép-Dunántúl	14382	10060	69,9	9797	8480	86,6	68,1	84,3
Dél-Dunántúl	12105	8312	68,7	8013	7186	89,7	66,2	86,5
Közép-Magyarország	48844	31328	64,1	31103	25544	82,1	63,7	81,5
Észak-Alföld	21586	14137	65,5	14080	12044	85,5	65,2	85,2
Dél-Alföld	18196	12127	66,6	12475	10200	81,8	68,6	84,1
Észak-Magyarország	17718	10676	60,3	11390	8911	78,2	64,3	83,5
Nem adta meg	1317	1735	131,7	1529	1267	82,9	116,1	73,0
Összesen	146326	96986	66,3	97176	81101	83,5	66,4	83,6

Forrás: www. felvi.hu

4. ábra A felsőoktatásba (alapképzés, nappali tagozat) jelentkezők száma kistérségenként (fő), 2006.

Forrás: www. felvi.hu

Egy településben, városban a felsőoktatási intézmény jelenléte mindig is rangot, kiemelt szerepkört jelentett. A centrumok a maguk eszközeivel bekapcsolódtak az intézmények letelepedésébe, azok megtartásába és természetesen fejlesztésébe.

Míg Magyarország 1990-ben, 77 intézményben és 39 településen 103 ezer felsőoktatási hallgató tanult, addig 2008-ben már 34 településen 70 felsőoktatási intézményben közel 400 ezer hallgatót regisztráltak (ebből 240 ezer nappali hallgató). Különlegessége még a felsőoktatás intézményi szerkezetének, hogy 28 településben 90 képzési hely található, ebből 13 település az, ahol csak képzési hely található, amelyek más városban, központban lévő intézményhez kapcsolódnak.

A változás látványos és megdöbbentő, nincs ma az országnak megyeszékhelye, ahol ne lenne valamilyen felsőoktatási intézmény, de nincsen magára valamit is adó középvárososa, ahol ne lenne legalább egy képzőhely, vagy valamilyen felsőfokú intézmény képviselője, jelenléte (pl. kihelyezett képzés, konzultációs központ, felsőfokú szakképzés).

A lokális szint és a felsőoktatás kapcsolata egyre intenzívebbé válik, az intézmény helyi gazdasági erőként jelenik meg, hiszen foglalkoztató-hely, a bevételei révén fogyasztási egység, működési szükségletei következtében folyamatos keresletet indukál a lokális gazdaságban, illetve közszolgáltatásokban. A hallgatók igénybe veszik, de egyben alakítják is a helyi gazdaságot, befolyásolják az ingatlanpiacot, keresletet támasztanak a kereskedelemben, a vendéglátásban, a szórakoztatóiparban és más szolgáltatásokban. A megtelepedett oktatók szintén keresletet indukálnak a helyi gazdaság számos szektorában, s ezek együttesen hatnak, döntően növelő jelleggel az önkormányzati adóbevételekre. Az intézményi profiltól függően gazdasági egységek telepedhetnek meg a felsőoktatási intézmény mellett, annak vonzásában, ami ismételt keresletet gerjeszt, de növelheti a munkahelyi kínálatot is.

A felsőoktatási intézmények a helyi gazdaság motorjai lehetnek, azzal, hogy tudást, ismereteket nyújtanak, gazdasági egységeket vonzanak, helyi vállalkozások alapítását segítik elő, vagy azok működését javíthatják. A tudás-termelés növelheti a helyi gazdaság versenyképességét, de egyben hat a helyi társadalom műveltségi szintjére, kultúrájára. Az intézmény nyújtotta oktatás, a kutatás és a szolgáltatások tehát a helyi gazdaságban, s annak régiójában készségeket és képességeket indukálnak, erősítik az innovációs folyamatokat és befolyásolják a lokális/regionális társadalom és kultúra minőségét.

A felsőoktatás lokális és regionális hatásának felismerése volt megfigyelhető a 2006-ban kormányzati szinten tervezet Pólus Programban. Ennek célja az lett volna, hogy a pólusvárosokban (Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Veszprém-Székesfehérvár, Budapest), azaz a regionális központokban, amelyek egyben országos, vagy regionális felsőoktatási

központok is egyben látványos fejlesztések induljanak meg, éppen az egyetemi bázisokra építve, azok kínálta tudásbázisok újszerű aktivizálásával. A program jelentős infrastrukturális fejlesztések tervezését indította el, amely arra épült volna, hogy a felsőoktatási intézmények, a centrumok és régiójuk, valamint lokális/regionális gazdaság kapcsolata megerősödhet, azok különféle szintjei és szervezetei egymásban szinergikus hatások sorozatát indíthatják el. Az elképzelést célravezetőnek lehetett tekinteni, azonban nem volt kellően kidolgozva a finanszírozási rendszer, maguk az intézmények és a központok sem voltak felkészülve egy erősen piaci viszonyra kitett fejlesztési rendszernek, annak szervezeti és működtetési mechanizmusainak. A lokális/regionális gazdaság fogadókészsége, hozzájárulási mértéke szinten gyengének bizonyult, hiszen csak egy-egy felsőoktatási centrumban ismerhető fel egy, vagy néhány jelentősebb gazdasági szervezet elkötelezettsége a felsőoktatási támogatására, vagy szolgáltatásainak folyamatos- megrendelői szintű - igénybevételére. A Pólus Program csendesen kimúlt, de számos tanulsággal járt a felsőoktatás és a lokális/regionális gazdasági kapcsolatának elemzésében, valamint székhely centrum városokkal létrejött együttműködések tartalmának megítélésében.

Összefoglalás: az egymásra nem talált szakpolitikák

A hazai felsőoktatás területi szerzetében a rendszerváltozás óta mélyreható változások történtek. Budapest változatlanul megtartotta vezető szerepét, mind az intézmények, mind a hallgatók számában, de az oktatási kínálatának sokszínűségében is. A főváros gazdasági és népességi koncentrációja tartósan meghatározó tényezője volt és lesz az egyre élénkebben kibontakozó, de folyamatosan átalakuló felsőoktatási piacnak. Nem véletlen, hogy ezen a piacon alakultak meg az új, nem állami intézmények, továbbá az állami egységek szervezeti koncentrációja határozottabb és erőteljesebb volt. A fővárosi nagy intézmények nyomást képesek gyakorolni a felsőoktatási politikára, annak számos elemére (hallgatói helyek elosztása, finanszírozás, irányítási rendszer), így a méretük és a befolyásuk révén tartósan biztosítani képesek működési feltételeiket, s egyben Budapest meghatározó súlyát a felsőoktatásban.

A hagyományos felsőoktatási centrumok megerősödését tapasztaljuk, amihez nagyban hozzájárultak az ezredfordulón megindult intézményi integrációk, ezek útzegei még napjainkban is tartanak. Az országban a fővároson kívül 12 felsőoktatási regionális centrumot lehet meghatározni, ezekre jellemző, hogy nagyszámú hallgató (10 ezer főnél többet) képzését szervezik a székhelyükön, és/vagy az általuk irányított más centrumokban lévő szervezeti egységeikben. A területi szerkezetre inkább jellemző lett, hogy egy-egy nagyközpontba koncentrálódnak az egyesült képzőhelyek, és csak egy-egy szervezeti egységgel vannak jelen más, döntően szomszédos központokban.

Találunk példákat arra, hogy egy-egy felsőoktatási központ offenzív hálózatalakítást folytatott, ebben nem mindig a regionális szempontok játszották a meghatározó szerepet, hanem a más, például az intézmény pozicionálása, vagy szakmai tényezők. Új felsőoktatási központok is létrejöttek az elmúlt két évtizedben, ezek egy része közösségi (helyi) kezdeményezésre, más része a lokális aktorok határozott támogatásán túl a meglévő intézmények aktivitásnak köszönhetően erősödött meg. A kisebb felsőoktatási centrumok intézményei beolvadtak a nagyközpontok szervezeteibe, így fennmaradásuk biztosítható volt, bár a piac fokozatos beszűkülése következtében helyzetük a jövőben bizonytalanná válik. Tapasztalható, hogy a helyi önkormányzatok az áldozatoktól (anyagi segítség, létesítményjuttatás, stb.) sem riadnak vissza az intézmények – még ha azok egy nagyközpont egységeiként funkcionálnak is – megtartása, vagy időleges fennmaradása érdekében.

A képzési kínálat kiegyensúlyozottá vált az intézmények között. A kilencvenes évek elején egy-egy felsőoktatási központ még rendelkezett egyértelmű, körülhatárolható szakmai profillal, ez napjainkra több helyen – egyes esetekben csak hírnevében – ugyan megmaradt, de ezek mellett a piaci igényeket kiszolgáló képzések kerültek túlsúlyba. Mindez határozottabban érvényes az 1990 után létrejött intézményekre és azokat befogadó központokra. A felsőoktatási hálózat alakulásában a regionális hatások csak mérsékelten tükröződnek. Egy-egy nagy egyetem és főiskola tervezési-statisztikai régióként ugyan elkülöníthető, de az intézmények vonzásában még jelentős területi átfedések vannak, a képzési kínálat nem azonos az egyes régiókban, s megfigyelhető a párhuzamosság, ami inkább a versenyt fokozza, mint az együttműködést, a szellemi erőforrások térségi koncentrációját. Lassan, de felismerik az intézmények, hogy régióban is működnek, annak az igényeihez és szükségleteihez is kell alakítaniuk a képzési stratégiájukat. Megfigyelhető, hogy a kisszámú vidéki, nem budapesti tudományos kutatóintézetek (többségében néhány, nem-fővárosi akadémiai intézet, vagy volt ágazati kutatóintézetek) kapcsolódtak a felsőoktatási centrumokhoz, akár együttműködésekkel, akár szervezeti betagozódással. Csak az elmúlt években (2004-től) indult meg a felsőoktatási centrumokban kutatás-fejlesztés koncentrált támogatása a kooperációs kutatóközpontok (KKK: vállalati szféra és felsőoktatás kapcsolatának erősítése) és a regionális egyetemi tudásközpontok (RET: vállalatok, felsőoktatás és más kutatóhelyek együttműködése) szervezésével. Ezek a központok jelentősen hozzájárultak a felsőoktatási központok tudományos kapacitásának fejlesztéséhez és növelték a regionális beágyazottságukat.

A helyi önkormányzatok változó intenzitással ismerték fel a felsőoktatásban és csak elvétve a tudományos kutatásban rejlő település- és térségfejlesztési lehetőségeket. Általános megállapítások a helyi önkormányzatok magatartására nem tehetők. Az elmondható, hogy azokban a centrumokban segítették

határozottabban e szektor fejlesztését (döntően létesítmények átadásával, kisebb mértékben anyagi eszközök biztosításával), ahol korábban nem, vagy egyoldalú volt a felsőoktatás, illetve a jelentős tradíciókat (néhány egyetemi város) képes volt a személyes kapcsolatok varázsa erősíteni. Lassan ismerik fel – bár vannak előremutató példák - a nagyobb centrumok, hogy a felsőoktatási kapacitások fejlesztése meghatározó lehet a *település jövője* szempontjából. A mérsékelt felismerést még mérsékeltebben követi ennek a fejlesztési célnak az anyagi forrásokkal történő támogatása.

A területi politika és a felsőoktatási, valamint a tudománypolitika nem talált egymásra az elmúlt két évtizedben. Mindhárom politika önmaga megalkotásával volt elfoglalva, így sem a területi politikának nem voltak kézzel fogható üzenetei a tudomány és a felsőoktatás felé, sem pedig a formálódó felsőoktatási-, tudománypolitika nem tudott mit kezdeni a területi szerkezettel, folyamatokkal. Az *Országos Területfejlesztési Koncepció* (1998, 2005) foglalkozik a kutatás-fejlesztés és a felsőoktatás kívánatos területi szerkezetével, de az abban megjelölt fejlesztési irányok mögött átfogó kutatások nem álltak, illetve a szakmai egyeztetések hiányában inkább elutasítást, mint támogatást kapott. Néhány gyenge jelét tapasztalhattuk a területi sajátosságok érvényesítésének a tudománypolitikában (pl. Bay Zoltán Intézetek telepítése, OTKA műszerközpontok, KKK, RET, regionális innovációs stratégiák), de például a felsőoktatás fejlesztési koncepcióinál a *regionális szempontok* (pl. tudományterületek hiánya, elérhetőség, kapacitások koncentrációja) nem jelentek meg határozottan, azok nem épültek a területi gazdaságok fejlődési és megújítási irányaira. A területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerének átalakításánál (pl. decentralizált források) nem vették figyelembe a felsőoktatási kapacitásokat, illetve ha igen, úgy azokhoz nem voltak képesek kellő forrásokat rendelni. A felsőoktatás fejlesztési forrásainak *területi decentralizációjára* még kísérletek sem történtek.

Irodalom

- Bajmóczy Z. (2006): Az egyetemi üzleti inkubáció lehetőségei elmaradott térségekben. *Tér és Társadalom*, 3. 31-47.o.
- Forray R. K., Híves T. (2002): Jelentkezés a felsőoktatásba, *Tér és Társadalom*, 1. 99-134.o.
- Juhász E., Márkus E. (2002): Felsőoktatás és a régió kapcsolata Európában – különös tekintettel Angliára. *Educatio*, 3., 463-472. o.
- Juhász Erika (szerk.) (2006): Régió és oktatás. A „regionális egyetem” kutatás záró konferenciájának tanulmánykötete.. Doktoranduszok Kiss Árpád közhasznú Egyesülete, Debrecen,

- Kasza G., Kovács B. (2007): Honnan hová? A felsőoktatás felvételi jelentkezések területi jellegzetességei kilenc alapszak esetében (2006, 2007). Felsőoktatási Műhely, 1. 79-90. o.
- Kasza Georgina (szerk.) (2008): Változó regionális szerepben a felsőoktatás.. Felsőoktatási Műhely, 1. 59-68.o.
- Kiss J, Tagai G, Telbisz E. (2008): A szürkeállomány területi különbségei – katedrán innen és túl. Területi Statisztika, május, 315-333.o.
- Krémer A., Matiscsák (szerk.) (2008): Tér és Tudás. Egyetemek, mint a tudás-, innovációs- és regionális központok. A. Belvedere Meridionale, Szeged,.
- Kuráth G. (2007): A hazai felsőoktatási intézmények regionális hatásának vizsgálata a beiskolázási marketingmunkában. Tér és Társadalom, 4. 95-129.o.
- Kuráth G. (2008): A vonzerőfejlesztés lehetőségei a felsőoktatásban. Marketing és Menedzsment, 2. 28-36. o.
- Lengyel I. (2007): Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. Magyar Tudomány, 6. 749-758.o.
- Mezei K. (2009): Az egyetemek szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. Doktori disszertáció, PTE Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.
- Rechnitzer J., Hardi T. (szerk.) (2003): A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Tudományos Füzetek V. kötet. Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézete, Győr.
- Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.) (2008): Unirégió. Egyetemek a határ menti együttműködésben. MTA RKK, Pécs-Győr.
- Schepp Z., Szabó Z. (2008): Felsőoktatás-politika és állami finanszírozás: a 2007. évi felvételi tanulságai a gazdaságtudományi alapképzésben. PTE Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete, Műhelytanulmányok, 3. sz., Pécs.
- Telbisz E. (2007): Az egyetemi felsőoktatás térszerkezetének modellezése. In. Tudásmenedzsment és a hálózatok regionalitása. Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Doktori Iskola Évkönyv, 2006. Szerk. Bakonyi I., Losonczi M., Rechnitzer J., Solt K., Széchenyi István Egyetem, Győr, 2007.
- Varga A. (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. Közgazdasági Szemle, 3. 259-275.o.

A modernizáció társadalmi gátjai¹

Prof. Dr. Kulcsár László², CSc

***Nyugat – magyarországi Egyetem Társadalom – és Neveléstudományi
Kutatóközpont, Sopron***

Motto:

„Politics is becoming a silent movie, or,
more accurately, a sound movie without the
soundtrack. People move their lips and
pound the keyboards, but nothing comes
out!”

(Urlich Beck)

ABSZTRAKT A modernizáció kifejezés pozitív kicsengésű, bár azt az utat jelöli, amelyet a nyugati piacgazdasághoz és demokráciához közeledni óhajtó országok próbálnak jární, illetőleg azt az utat, amelyet nekik a „fejlett világ” szakértői, politikusai javasolnak. Sokat olvashatunk az afrikai, ázsiai országok próbálkozásairól és ellenérzéseiről is, de viszonylag kevés szó esik arról, hogy vajon a poszt-szocialista Kelet – Európai országok modernizációs útja mennyire különbözik ettől, vagy hasonló. Egyedül a „tranzitológia” irodalma foglalkozik többnyire Latin-Amerikai minták alapján a Kelet-Európai átalakulással.

A közgondolkodásban és a politikai szférában is a gazdaság modernizációs törekvései nyertek elsősorban teret. A társadalmi modernizációról ritkábban esik szó. Ez részben érthető, mert politikailag kényesebb terület, másrészt jóval összetettebb.

Az írás mégis a társadalmi modernizáció gátjairól kíván szólni mégpedig érzékeltetve ezeknek az akadályoknak történeti beágyazottságát. Ezeknek az akadályoknak gyökerei a Kárpát Medence kulturális ütközőzónájában találhatóak, amelyek megmutatkoznak intézményeink működésében éppúgy mint társadalmi mozgalmainkban, vagy a rossz értelemben vett feudális magatartásainkban.

KULCSSZAVAK: modernizáció, Kelet – Európa, társadalmi átalakulás

¹ A Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán 2009 november 3-án Sopronban rendezett nemzetközi tudományos konferencia plenáris ülésén elhangzott előadás átdolgozott anyaga.

² Kulcsar.laszlo@bpk.nyime.hu

Bevezetés

A 20. század második felében két nagy elméleti megközelítés, vagy ahogy Benko (2002) írja, „két ortodoxia” uralta a fejlődéssel és a társadalmi – gazdasági változással foglalkozó szakirodalmat. Az egyik a modernizáció elmélete, amely Durkheim és Max Weber munkásságára támaszkodott, a másik az elmaradottság/függőség elmélete, amely Marx megközelítéséből eredeztethető (Webster, 1990). A függőség elmélete az egyenlőtlen fejlődést a kapitalizmus ellentmondásainak reflexiójaként fogja fel. A regionális gazdasági egyenlőtlenségeket ennek megfelelően a világgazdasági rendszer belső lényegi strukturális jellemzőiként értelmezi (Falk és Lyson, 1993). Ebben az írásban a másik „ortodoxia”, a modernizáció elméletét és Kelet Európai vonatkozásait tekintem át részletesebben.

A modernizáció: gazdaság és/vagy társadalom?

A modernizáció egyike a legismertebb kifejezéseknek. Gazdasági, társadalmi, technikai értelemben egyaránt pozitív jelentés kapcsolódik hozzá a köznyelvben. Ha valamit modernizálunk, akkor jobbra, hatékonyabbá tesszük, a világ vezető áramlataihoz próbáljuk közelíteni. Mikor azonban közelebb próbálunk kerülni a fogalom tartalmához, észrevesszük, hogy ingoványos talajra tévedtünk.³ Maga a fogalom is már komoly értelmezésre szorul: mi az a modernizáció, mikor vagyunk modernek, mikor modern egy társadalom, egy vállalat, egy ember? Rengeteg definíció létezik a modernizációról és az őt követő posztmodern tanácstalanság kategóriájáról is. Jameson (1998) szerint a fogalom meghatározása és a körülötte kialakult bizonytalanság hasonlatos ahhoz az esethez, amikor különböző megfigyelők egészen más eredményre jutottak, amikor az elefántot kellett leírni - igaz, hogy mindnyájan vakok voltak. Idézhetjük továbbá J. D. van der Ploeg szellemes megjegyzését is, miszerint „könnyebb beszélni a modernizáció nagyszerű korszakáról, mint definiálni magát a korszakot.” (Ploeg, 2003:43).

A második nagy problémakör a modernizáció elméletével kapcsolatban magához a fogalomhoz kapcsolódik. A kérdés az, hogy evolucionista módon közelítünk-e a fogalomhoz azt feltételezve, hogy a világnak követni kell, illetőleg, ha akarjuk, ha nem, követi is a fejlett piacgazdaságok által kínált fejlődési utat, amely a piac önszabályozó erejében hisz, s azt legfeljebb a jóléti állam gondoskodásával korrigálja. Más felfogást is találunk, mint ahogy Polányi

³ A magyar szakirodalomban Keller Tamás (2007) tanulmánya is érzékelteti a társadalmi modernizáció fogalmának bizonytalanságait és a gazdasági változások, valamint az értékrendszerek nem mindig egyértelmű összefüggéseit.

írta már 1944-ben, miszerint nem létezik egy univerzális gazdaságfejlődési modell, hanem a gazdasági magatartásokat különböző társadalmi csoportok részéről ért támadások kulturálisan meghatározottak, tehát történetileg megérthetőek (Polányi 2004). A modernizáció elmélete sajátos kapcsolatban van a centrum – periféria elméletekkel, amennyiben Rostow (1961) és mások is a centrum államok, régiók fejlődését az úgynevezett szerves társadalomfejlődési modell segítségével magyarázzák, a perifériák úgynevezett másodlagos fejlődési útját pedig modernizációnak nevezik. A modernizáció tehát nem szinonimája a fejlődés fogalmának, inkább a periféria gazdasági és társadalmi hátrányokat leküzdő erőfeszítéseit foglalja magában. Ezek az erőfeszítések gyakorta nem érik el a kívánt hatást, melyet jól illusztrálják a Kelet-Európai nagy reformuralkodók kudarcai. Rostow a gazdasági fejlődés társadalmi feltételeivel foglalkozva azt vizsgálta, hogy milyen feltételek esetén történik meg az elrugaskodás, a „take-off”,⁴ amely elindítja az átalakulást egy társadalomban. Ehhez szerinte alapvetően két feltétel időben szinkron módon történő teljesülése szükséges. Koncentrálódni kell egyrészt az anyagi erőforrásoknak, másrészt pedig a változás irányába mutató társadalmi értékeknek⁵. Rostow elméletének érvényessége elsősorban az európai kultúrkörre igaz, de minél inkább haladunk Európa keleti pereme felé, azt látjuk, hogy az átalakulás egyre inkább eltér a „klasszikus” Nyugat Európai, vagy Észak Amerikai alapképlettől.

A fogalmi kuszaság mellett más kérdések is tisztázásra szorulnak. A modernizációval foglalkozó irodalom főként a gazdaság szférájában lejátszódó változásokra koncentrálnak, illetőleg ökonómiai indikátorokat használ a folyamat bemutatására. Viszonylag kevés teret szentelnek a társadalmi összetevők elemzésére, pedig a gazdasági folyamatok társadalmi környezete magának a gazdaságnak működését is erőteljesen befolyásolja. Erre a felismerésre épül például Ray „kulturagazdaság” paradigmája (Ray 1998), amely szerint a kulturális sajátosságok felülírják a gazdasági összefüggéseket. A kulturagazdaság történeti és regionális beágyazottsága nyilvánvalóan igen erős, és ahogyan Ray megjegyzi, egy régió nemcsak szolgáltatásokat és árukat kínál eladásra, hanem kultúrát és történelmet is. A kultúra-gazdaságtan felismerései így arra világítanak rá, hogy a modernizáció társadalmi összefüggései nem hagyhatók figyelmen kívül. Két dimenzió tűnik igen fontosnak: az egyik a társadalom intézményrendszerében bekövetkező változások és a gazdaság összefüggései, másik pedig az emberek értékrendszerében megfigyelhető elmozdulások, vagy éppen mozdulatlanságok.

⁴ A kifejezés nem értelmezhető úgy, hogy a „nekilendülés” hirtelen, rövid időszak alatt, szinte egyik napról a másikra következik be. A „nekikészülődés” és maga az „elrugaskodás” is jelentős történelmi időszakot ölel át.

⁵ A Max Weber-i protestáns etika, a „kapitalizmus szelleme” jól példázta ezt.

Ebben a tanulmányban megkísérlem bemutatni, hogy honnan származik a kultúrának ez az ereje, s különösen Kelet - Európában milyen szerepet játszott, illetőleg játszik ma is, amikor a piacgazdasághoz való visszatérés folyamata már évtizedes múltra tekinthet vissza. Kelet Európa egyébként sokáig nem igazán érdekelte a fejlődéstudományok képviselőit. Dussel (1998) például még egy évtizeddel a változás megindulása után is úgy teszi fel a kérdést, hogy a történelem során annak idején miért nem Kína volt a motorja az átalakulásnak, vagy miért nem a portugálok? Azt azonban nem kérdezi, hogy miért nem Kelet Európa? A Kelet- Európai változások politológiai - szociológiai elemzései jobbra a különböző megközelítéseket tartalmazó, ún. „tranzitológia” keretében öltöttek testet az 1990-es években⁶. Rudolf L. Tőkés (2000) szerint a tranzitológiai irodalom nagyjából négy csoportra osztható. Az első csoportba az átfogó, szintetikus munkák tartoznak, mint pl. Huntington elmélete a demokratizálódás hullámairól, amelyben a kommunista rendszerek összeomlását egy világméretű átrendeződés keretében vizsgálja (Huntington 1991, 2001). A második csoportba Tőkés azokat a Latin- Amerika, Dél- Európa szakértőket, kutatókat sorolja, akik a Kelet európai változásokat döntően az autoriter politikai rendszertől a demokrácia felé való elmozdulás keretében értelmezik. A harmadik csoportot az összehasonlító társadalmi és politológiai tudományokat képviselők jelentik, míg a negyediket azoknak a társadalomkutatóknak a munkái alkotják, akik nagyobb figyelmet fordítanak a Kelet európai átalakulás általános és specifikus vonásaira, mint pl. a Magyarországon is régóta ismert Bill Lomax (1993).

Pickles (2008) a tranzitológiával összefüggésben egyik tanulmányában nem a „tranzitológia” szerzőit, hanem annak szemléletmódját tipizálva, a Kelet-Európai átalakulással foglalkozó irodalom négy „hullámáról” beszél. Az első hullámban szerinte a gyorsan, de több esetben „sokk-terápiával” megvalósított liberalizáció, privatizáció és intézményi reformok eredményességében vetett hit jellemezte a kutatókat. A második hullámban már a kiábrándultság volt megfigyelhető. A gazdasági recesszió, de még a gazdasági sikerek is a társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződését hozták magukkal. Ebben az időszakban került újra a középpontba az állam kiadásainak és elosztórendszerének elemzése, a liberális piacgazdaság működésének tökéletesítése. A harmadik hullámban azok a tanulmányok érkeztek, amelyek a vezető ipari szektorok teljesítményére, a gazdaságpolitikai harmonizációra és integrációra összpontosítottak. Sok esetben a nemzeti össztermék növekedésével együtt jelentkeztek az egyenlőtlen területi és társadalmi fejlődés egyre nyilvánvalóbb negatív következményei, amelyek a Kelet-Európai régió

⁶ A témával leggyakrabban a következő folyóiratok foglalkoznak: „Transition Studies Review”, „The Slavic and East European Journal”, „East European Politics and Societies”, „Communist and Post-Communist Studies”.

egységességéről szóló ábrándokat is darabokra törték. A közvetlen EU csatlakozást megelőző időszak sajátos mellékterméket is eredményezett. Ezt az időszakot az „ábrándok második hullámának” nevezném, amely ábrándokat a csatlakozás előtt a kormányzat és a politikai elit maga is erősítette, félve a csatlakozással kapcsolatos esetleges társadalmi ellenállástól. Az átalakulással foglalkozó irodalom negyedik hullámát Pickles úgy jellemzi, hogy a szakirodalomban erősödött az a felismerés, hogy a Kelet – Európai utak „hibrid” jellegét, más szóval úgy mondhatnánk, hogy a nyugati és a keleti kultúra egymást átfedő és átmeneti területeinek folyamatait, csak a maga komplexitásában lehet megérteni. Azokat a magatartásokat pedig, amelyek „rugalmasan” képesek alkalmazni és ötvözni a két kultúrkör „szelleméből” eredő sajátosságokat, továbbá képesek azokat megjeleníteni intézményeik, működési mechanizmusaiban, nem lehet társadalmi, történeti gyökereik nélkül értelmezni. A fentiekből következően a tranzitológia láthatóan még nem talált döntő „pontot érő fogást” a Kelet Európai folyamatokon. Tőkés 1999-ben arról panaszkodott, hogy a rendszerváltás után egy évtized nem volt elég, hogy elméletileg tisztázzák a kelet európai átalakulás kérdéseit, Pickles pedig 2008-ban arra utalt, hogy a feladat húsz év eltelte után sem tekinthető végrehajtottnak. Ennek a kudarcnak oka többek között az, hogy a szakirodalomnak a régióval kapcsolatos történelemszemlélete jobb esetben is csak az 1917-től máig terjedő időszakot fogja át, pedig jelentős munkák nemcsak a „kommunizmus szellemének”, hanem hosszabb történeti, kulturális, gazdasági trendek hatására is felhívták a figyelmet (Teke 1980; Szűcs 1981; Kulcsár Kálmán 1986; Chirot 1989; Spufford 2002; Rabikowska 2009). Rabikowska például a Kelet-Európában igen különböző konkrét társadalmi, történeti viszonyok elemzését nélkülöző elképzeléseket a tranzitológia utópisztikus koncepciójának nevezi.

A történetiség a fent említett szerzők mindegyikénél lényeges szerepet játszik az átalakulás megértésében. A történeti szemlélet pedig rögtön a régió elmaradottságára, „megkésett fejlődésére” irányítja a figyelmet. Spufford szerint a régió lemaradását már a 13. századtól világosan lehet érzékelni, Teke szerint a 14. század végétől a Nyugat Európai ipari termékek és a kereskedelmi tőke erőszakos benyomulása Kelet Európába, például Magyarországra, a hazai termékek és kereskedelem fejlődését erőteljesen hátráltatta. Ez tekinthető a piacfoglalás első nagy hullámának Magyarországon, amelynek negatív következményei ismertek. De nemcsak a gazdasági viszonyok átalakulása mutatta a megkésettség jegyeit, hanem a társadalmi – politikai intézményrendszer (városfejlődés, polgárosodás, stb.) is. Chirot szerint Kelet Európa hátrányos helyzete az 1500-as évektől döntő módon állandósult, Kulcsár Kálmán álláspontja szerint már a középkorban tapasztalható volt a gazdasági folyamatok és a társadalmi folyamatok kettőssége. A kettősséget a Kelet-Európával foglalkozó szakirodalom ma is érzékeli, bár a „hibrid jelleg” értelmezésében éppen a történeti szemléletmód hiányosságai miatt bizonytalan.

Hale (2010) például Putyin Oroszországát jellemezve a demokrácia és az autokrácia egyidejű jelenlétét tartja jellemzőnek, amely szituációban szerinte a trend a „versengő piramisok rendszerétől” az „egyedül létező piramis” rendszeréig terjed. White oroszországi adatok alapján, amelyek a Kelet-Európai országokra is értelmezhetők, arra a következtetésre jut, hogy a kommunista/szocialista rendszer nem múlt el nyomtalanul a régióban, a tudatot romboló hatása ma is tetten érhető. Egyszerre létezik a piacgazdaság polgári megítélése és a nosztalgia a Szovjetunió iránt (White 2010). Miazhevich (2009) pedig az üzleti magatartásokban mutatta ki a kettős kulturális kötődés hatásának jelenlétét, s a sort még folytathatnánk.

A kettősség, vagy a hibrid jelleg, mint a poszt-szocialista országok sajátos jellemzője, bonyolult, összetett jelenség. Néhány dimenzióját az 1. ábra foglalja magában.

1. ábra: Janus arcú modernizáció Kelet-Európai módra

A nyugati és a keleti kultúra együttes jelenlétének hatásai	
<i>Gazdaság</i>	<i>Társadalom</i>
Piacgazdaság elemei, a gazdaság nyugati (piac) jellegű átalakítása	Bizánci jellegű „szocialista-feudális” magatartás, a társadalom keleties, nem „piaci” vonásai
Nyugat-európai, polgári intézmények	Keleties jellegű működés, a civil társadalom érdekérvényesítő és kontroll szerepének gyengése, kiszolgáltatottsága, a politikai pártokhoz, lokális hálózastokhoz való erős kötődése
A gazdasági és politikai elit nyugati törekvései	Az elit módszereiben, minta adásában paternalista jelleget mutató tevékenysége

Forrás: saját szerkesztés

Érvelésem kiindulópontja az, hogy a modernizáció folyamatában a legtöbb Kelet- Európai országban, így Magyarországon is a gazdasági és a társadalmi átalakulás különvált, eltérő úton és sebességgel zajlik⁷. A társadalmi modernizáció, amelyet kissé leegyszerűsítve a nyugati minta adaptálási folyamatként értelmezhetjük, lassú és tétova. Vajon mik az okai ennek? Azt

⁷ Nem állítom, hogy a gazdasági és társadalmi modernizáció folyamata független egymástól, csak azt, hogy Kelet Európában egyrésztől nincs meg e kettő szféra között a szinkronitásnak a szükséges mértéke, másrésztől pedig azt, hogy a gazdasági modernizáció sokkal inkább internacionális, míg a társadalmi modernizáció sokkal inkább lokális és regionális.

láthattuk, hogy a piacgazdaság jogi keretei, intézményei néhány év alatt kialakultak, s azt is láthattuk, hogy a polgári demokrácia alapvető intézményei is megjelentek Magyarországon. Úgy tűnik, hogy mindez mégsem elég. A gazdasági és társadalmi modernizáció időben is elváló folyamatát nem az intézmények jelenlétében, vagy hiányában, hanem azok működésében, gyakorlatában, valamint a társadalomban uralkodó értékrendek és viselkedésmódok sajátosságaiban lehet tettenérni. Gyakran tapasztalhatjuk például, hogy a politikai szereplők nem éppen polgári magatartással érintkeznek a gazdasággal, s a gazdasági szereplők is ugyanilyen mentalitással keresnek kapcsolatot a politikai szférával. Néhány nyugati kutató hasonlóképpen látja a helyzetet. A Kelet Európai átalakulásra vonatkozóan Inglehart (2000) és Inglehart - Baker (2000) például kiemelik, hogy a demokratikus intézményrendszer megteremtése önmagában még nem elegendő. Az intézményrendszer stabilitása és a működést vezérlő értékrendszer kulcsfontosságú, de ebben a Kelet - Európai országoknak komoly deficitjük van. Ez a deficit fennáll Miszlivetz (2009) szerint is, aki a civil társadalom és a politikai intézmények megerősödésében látja a kiutat. Greskovits (2003) arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarországon a társadalomban uralkodó értékek nem kompatibilisek a kapitalizmussal. Ez az inkompatibilitás a Kelet-Európai régióban nem mutat egységes képet. A történeti és kulturális gyökerek különbözőségei eltérő utakat jelentenek az átalakulás folyamatában (Lane 2006; Frane et al 2009). A gazdasági és társadalmi modernizáció eltérő útjai a gazdaságnak és társadalmi környezetének sajátos kapcsolatát, sajátos modelljét alakították ki Kelet Európában, amely modellben a térség helyzetének megfelelően a nyugati kultúrkör és a keleti kultúrkör együttesen jelenlévő hatása mutatható ki. Ez magyarázza a Kelet – Európai társadalmak fogékonyságát a korrupcióra, a felelősségi viszonyok elmosására, a Hankiss (1980, 1989) által elemzett személyes függőségi rendszerek érvényesülésére⁸ mind a mai napig. De ez magyarázza azt is, hogy az uralkodó elit milyen könnyen áldozatul esik a korrupció csábításának, sajátos mintát nyújtva ezzel a társadalom számára. Sokáig úgy tűnt, hogy ez a kettősség, amely jól megmutatkozik jelentős íróink műveiben is (Jókai Mikszáth, Móricz, stb.), a polgári társadalom és a piacgazdaság kialakulásának korai szakaszában természetes jelenséggént értékelhető, amely majd halványul és eltűnik. Úgy látszik azonban, hogy máig ható jelenléte miatt komolyabb figyelmet érdemel.

Ez a körülmény felveti annak kérdését, hogy vajon milyen akadályai vannak a társadalmi modernizációnak Kelet Európában és különösen Magyarországon? Sokan látják ennek az okát a megkésett technikai fejlődésben, a távolságban, vagy a nem kellően kifejlődött piaci viszonyokban. Más megközelítések szerint

⁸ Gondoljunk csak az ismert mondásra: „Barátainknak mindent, ellenségeinknek a törvényt”.

a történeti okok következtében beállott megkésettség lehet a magyarázat. A modernizációs kísérlet ebben a régióban természetesen több változatban is megjelenik. Az eltérés abban van, hogy a változásnak, átalakulásnak milyen útját, módját választják, s ebben a módban milyen szerepet kapnak a kulturális, történeti sajátosságok. Alapvetően az igen erősen beágyazott kulturális tényezők azok, amelyek a nyugati mintájú modernizációt lassították és lassítják ma is. Ezeket a kulturális tényezőket sokan, sokféleképpen közelítették meg, s elemezték. Karácsony Sándor (1941,1994) például azt írja: „lelkialkatunk formája ázsiai, tartalma azonban igenis európai“. „Mi igenis ... értjük Európát is, Ázsiát is...“ (Karácsony 1994: 28). Ady „kompországról“ írt, Szűcs Jenő a nyugati intézmények „keleti“ működtetéséről, Huntington a kultúrák közötti határokról és konfliktusaikról, stb. Mindenesetre az a Kárpát medence esetében eléggé nyilvánvaló, hogy létezik olyan „hibrid“ kulturális beágyazottság, amely évszázadokon átnyúlva és az adott korhoz idomulva újra és újra érezteti regulációs erejét. Ez az erő tükröződik a „régí és új“ elit habitusában is⁹.

A szerves fejlődési utat járó országok saját maguk alakítják át gazdasági, politikai szerkezetüket, intézményi rendszerüket, s modernizációra ebben az értelemben azért nincs szükség, mert nincs mit modernizálni. A „tradicionális” társadalom „széttörése” itt belülről indul meg, biztosítva az autonóm fejlődés lehetőségeit. A másodlagos fejlődési modell útját járó területek esetében a dilemma összetettebb. Átvehetik-e, másolhatják-e a centrum országok belső átalakulásának következményeképpen kialakult megoldásokat, mintákat; egyáltalán utat engedjenek-e a centrum befolyásainak, hatásának, sokszor politikai nyomásának? A fejlődésnek csak egy útja létezik-e, amit senki nem kerülhet ki, vagy a periféria kulturális mintái eltérítik-e a centrumból érkező hatásokat?

A kultúrák „harcának” színtere: a lokalitás

A modernizáció elméletében döntő jelentősége van a külső minták átvételére, befogadására vonatkozó folyamatok sajátosságainak. A modernizációt nem egyszerűen a centrumhoz való hasonulás folyamataként kell felfogni, hanem adaptációként, amelyben az eredeti minták jelentős változásokon is keresztül mehetnek. Meg kell különböztetni a kulturális érintkezésből, a kulturális elemek

⁹ Az elit egyes csoportjai Magyarországon is magukévá tették Giuseppe Tomasi di Lampedusa szicíliai arisztokrata (Palma hercege és Lampedusa fejedelme), „A párduc“ című, először 1958-ban, az író halála után megjelent regényében a fiatal Tancredi herceg egyik mondatát: „Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia.” (Európa Könyvkiadó, 1984:39).

terjedéséből megvalósuló mintaátvételt, modernizációt az alkalmazkodási kényszerből adódó adaptációtól (Kulcsár Kálmán 1988). Az alkalmazkodási kényszerből fakadó recepció nemcsak a modernizációs folyamat sajátja. Megfigyelhető volt ez a 2. világháború után a Kelet Európai országokban is. A szovjet minta átvétele külső kényszer hatására történt, amelynek országonkénti sajátos eltérései az adott társadalom kulturális sajátosságaira vezethetők vissza. Ezek a sajátosságok mutatkoznak meg újra a poszt-szocialista körülmények között is. A kényszerek kivédésére kifejlődött módszerek továbbélése is jellemző. A lokális közösségek ugyanis sokszor sikeresen hártják akár a jó szándékú modernizációs technikai segítségnyújtásokat is, mely hártási módszereket akkor sajátították el, amikor a szocializmus támadásait kellett kivédeni (Bíró - Gagy - Oláh 1994). Az alkalmazkodási kényszer szülte recepció szocialista verziója folyamataiban, nem pedig tartalmában és intézményeiben mutat sok hasonlóságot a nyugati fejlődés modelljének adaptációjával, s ez az oka annak, hogy sokan a szovjet minta átvételének folyamatát is modernizációnak fogják fel. Ez a felfogás már csak azért sem tartható, mert mint Kulcsár Kálmán kimutatta, „a szovjet minta átvétele”... „fenntartott, sőt megerősített korábbi tradicionális elemeket. Tovább erősítette pl. a politikai és jogi kultúra korábbi paternalista vonását és ennek következményeit.” (Kulcsár K. 1988: 745). Feltehetően erre a jelenségre is célzott az 1980-as évek végén Ash, amikor azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a Kelet – Európai változásoknak nem külső, hanem belső akadályai vannak (Ash 1988). A Kelet Európai társadalmak modernizációs útjaira elsősorban ez a sajátosság a jellemző, azaz más szóval *egy nyugatitól eltérő kultúra jelenlévő hatása*.

Nem kell azonban gondolnunk, hogy a tradicionális társadalom mozdulatlan társadalom. Maga a tradíció¹⁰ fogalma is átadást, követést, tehát mozgást jelent, ahol az intézmények és a szereplők aktívan részt vesznek a hagyományozásban. A tradíció fogalmát másként kell értelmeznünk az európai kultúrkörben és másként azon kívül. Az európai kultúrkörben a tradicionális viselkedés a Redfield – féle „kis tradíciókhoz”, térségekhez, társadalmi csoportokhoz kapcsolódik. A „kis tradíciók” színterei a helyi közösségek, amelyek sokak szerint leginkább veszélyeztetettek a modernizáció folyamatában. Egyes felfogások szerint például a modernizáció a Tönnies – féle „gemeinschaft” típusú intézmények háttérbe szorulását eredményezi (Tönnies 1983). Ezt fogalmazta meg többek között Maurice Stein is az „Elhalványuló közösség” c. könyvében (1960). Stein kifejtette, hogy a modernizáció és az urbanizáció elpusztítja a vidéki közösségek elsősorban személyes kapcsolatokon alapuló viszonyait és személytelen, fragmentált kapcsolatokkal helyettesíti azokat. Az ilyen felvetés ma már szinte közhelyszámba megy, s az

¹⁰ A tradíció fogalmáról lásd Hoppál (2006).

egyik olyan „bűne” a modernizációnak, amit szinte kötelességgként hangoztatnak. (Lásd pl. Böröcz – Southworth 1995). A modernizáció azonban, ha nem is teljesen ártatlan, de nem okolható mindenért. Egyet érthetünk Luloff és Bridger (2003) megállapításával, miszerint a Gemeinschaft és a Gesellschaft Tönnies-i kategóriái által leírt jelenségek nem egymást kizáróak, nem homlokegyenest ellentétesek, hanem egyszerre vannak jelen minden társadalmi konstrukcióban. Ennek megfelelően nem az volt a helyzet, hogy léteztek az idilli falusi közösségek, majd jött a modernizáció és szétörte azokat. Másrészt, ha alaposabban megvizsgáljuk a modernizáció folyamatát, azt tapasztaljuk, hogy a külső minták átvételében a „gemeinschaft” típusú intézmények meghatározó szerepet játszanak, főként a rurális térségekben, s a mintaátvétel, az innováció adaptációja sok vonatkozásban ezeken a kapcsolatokon múlik. A kutatások nem támasztják alá a közösségi kapcsolatok hanyatlását a modernizáció hatására a rurális területeken. Bíró A. Zoltán véleménye szerint a kis léptékű „életvilágok”, amelyek legfőbb élettere a falvak és a kistérségek világa, szűrőrendszerként működnek a kívülről jövő modernizációs folyamatokkal szemben. „A modernizációs hatások (gazdasági erőforrások, információk, kulturális hatások, stb.) nagy számban, sokféle irányból, változó intenzitással érkeznek. Szinte lehetetlen leírni azonban az érkező potencialítások befogadásának, megszürésének igen változatos módozatait.” (Bíró A., 1995: 256)

A falusi közösségek sok esetben meglehetősen rugalmasan adaptálódnak a változásokhoz, más esetekben viszont az adaptáció nem következik be. Az viszont igaz, hogy a modernizációs kihívásra adott válasz - adaptáció átírhatja a közösségen belüli viszonyokat, de nem gyengíti a háztartások, főként a piaci viszonyokat adaptáló családok közösségi kapcsolatait, sőt a közösségi kapcsolatok újraszerveződésében meghatározó szerepet játszanak (Brown és Kulcsár, 2001; O'Brien, et al, 2005). A poszt-szovjet vidéki Oroszország esetében pedig az is megfigyelhető, hogy a faluközösséghez mint identitáshoz való kötődés nem veszít erejéből és ahogy O'Brien és társai megjegyzik, továbbra is igen erős. Ez nyilvánvalóan az orosz falvak tradicionális társadalmi és gazdasági közösségi jellemzőinek máig elérő hatását mutatja. A 'modern' és a 'tradicionális' merev szembeállítására tehát ilyen értelemben is helytelen.

Számos példa mutatja, hogy a modernizáció sikeres lehet, ha nem elpusztítja, hanem együtt él a sajátos tradíciókkal, azokat hordozó intézményekkel.¹¹ A szakirodalom leggyakrabban Japán példáját említi, de más

¹¹ Kínai származású Hong-Kongi üzletemberek, vállalkozók gyakran adnak hangot aggodalmuknak a nyugati életforma térnyerése és a kínai tradíciók térvesztése miatt. Sokszor kiderül azonban, hogy az aggodalom mögött üzleti megfontolások húzódnak meg, s a Hong-Kong-i átlagember, de az üzletemberek jó része is át van itatva a hagyományos kínai filozófia, vallás, értékrendszer valamelyik fajtájával.

példák is, mint például Dél – Korea (Gi-Wook Shin, 1998), találhatók. A tradicionális társadalom sikerrel használhatja a modernizáció eredményeit anélkül, hogy feloldódna abban. A mekkai zarándoklat vállalkozói alapon történő kiszervezése például olyanoknak is lehetőséget adott fogadalmuk teljesítésére, akik egyébként anyagi helyzetük miatt nem teheték volna. Mint Gusfield (1973) rámutatott, ez a körülmény megerősítette a tradicionális Iszlám vallás befolyását a távoli ázsiai területeken.

A fejlett, haladó, modern minősítés tehát egy meghatározott kulturális kontextusban értelmezhető. Ebben az értelemben valóban aggályos egy kiemelt kultúra, például az európai kultúra, szempontjából minősíteni az összes többit. Az európai kultúrkör azonban maga is heterogén. Minimálisan is meg kell különböztetni az európai ütköző zóna államait, területeit a centrumtól, amely kulturálisan szintén nem homogén. A Kelet Európai államok előtt álló minta azonban, ha akarják, ha nem, jelenleg az Észak Amerikai, illetőleg a Nyugat-Európai. Az időről időre felmerülő „harmadik út” mentőöve, úgy tűnik, nem segíti ki a pácból ezeket az országokat.

A társadalmi modernizáció magyar kilátásai

Az újkori modernizáció a Kelet Európai régióban természetesen korábban, hosszú szünet után a 18-19. században megkezdődött, majd többször megszakadt. Újra és újra tetten érhető azonban a folyamatban a nyugati és keleti (bizánci) hatások együttes jelenléte¹². Lengyel György a Kelet Európai gazdaszociológiáról készített elemzésében (Lengyel, 1995) kitér Leopold Lajosnak a „színlelt kapitalizmusról” 1917-ben írt tanulmányára. A színlelt kapitalizmus tulajdonképpen a nyugati intézmények keleti tartalmú jelensége, amelyre Leopold szerint többek között az állammal kötött előnyös szerződések technikája jellemző. Ez a körülmény tág teret nyit a hagyományos keleti viselkedésformáknak, habitusoknak. A kapitalista intézmények és jogrendszer megteremtése tehát még nem elég a polgári társadalom és piacgazdaság kifejlődéséhez. „Nincs kapitalizmus kapitalisztikus szellem nélkül” írja Leopold.¹³ Lényegesen megelőzve ezzel a véleményével Polányi Károly világhírű magyar közgazdász, szociológus kijelentését, miszerint „piacgazdaság csak piaci társadalomban létezhet” (Polányi 2004: 105) A kapitalizmus Leopold szerint „emberi elhatározásokon, emberi akaraton, értékelésen, türelmen fordul

¹² A múltat tehát nem sikerült minden látszólagos nagy erőfeszítés ellenére „végképp eltörülni”.

¹³ A színlelt kapitalizmusban, a nyugati és keleti kevert viselkedésformák világában Leopold szerint kedveltek az olyan „pályázati kiírások”, amelyekben megfogalmazott feltételeknek csak a beavatott cégek tudnak megfelelni.

meg” (Leopold, 1988: 323). Lengyel György elemzése még egy sajátos információt nyújt ennek a bonyolult képletnek megértéséhez. A konstruált szervezetek által kondicionált spontán szervezeti megjelenés igazi Kelet Európai paradoxon, egyfajta „színlelt” és valóságos civil formák együttélése a konstruált szervezetek domináns ernyője alatt. Ez a vonás is a modernizációs utat járó országok sajátja. Kell az állam támogatása, de ez a támogatás egyben egy állami ellenőrzésre való törekvést is tartalmaz helyi és központi szinten egyaránt. E támogatás nélkül a társadalom nem képes, vagy csak sokkal lassabban, intézményeit megújítani, viszont épp az idő hiánya miatt, mert rövid idő alatt kellene nagy utat bejárni (mint az elmúlt évszázadokban oly sokszor, de sohasem sikerrel), az eredmény is sajátosan Kelet - Európai. Más szóval a támogatásnak „ára” van, és ezt az árat sok esetben előre kell „megfizetni” lojalitással, továbbá keleti kulturkörre jellemző magatartással.

Vannak, akik a szocializmus korszakát is egyfajta modernizációs kísérletnek tekintik. Ez azonban véleményem szerint nincs így. Egyrészt a követett „centrum” maga is zsákutcának bizonyult, de ami fontosabb, társadalmi és gazdasági szempontból is visszalépésnek bizonyult. A társadalmat irányító értékek, magatartások és intézmények inkább feudális, és bizánci típusú jellegzetességeket viseltek,¹⁴ s nem a világgazdasági centrumok jellegzetességeit. Több kutatót megtévesztett a szocialista országok politikai és társadalmi propagandájában erőteljesen a közösségi jelleget hangsúlyozó retorika. Pareek (1968) például kiemeli a kommunista Kínában uralkodó erős közösségi motivációt és idézi Mao elnök egyik intelmét: „Legyél első az áldozathozatalban és utolsó a sikerek élvezetében”.¹⁵ A Kelet – Európai történeti „kontextus” Kulcsár Kálmán (1985) szerint olyan vonások újbóli megerősödését eredményezte a szocializmus időszakában, amelyek, mint például a személyi kapcsolatok fontossága (patrónus – kliens rendszer) nem tekinthetők egy nyugati értelemben vett modern társadalom jellemzőjének. 1848 és 1945 között komoly modernizációs folyamatok és teljesítmények jellemezték a magyar társadalmat és gazdaságot, de egyúttal megtalálhatók voltak benne azok a negatív jelenségek, intézmények és magatartások, amelyeket a nyugati társadalmak hosszú átalakulás időszakában leküzdöttek, elhagytak. Az 1945-1990 közötti időszak, nemcsak annak első fele, sajnos megdőböntő módon

¹⁴ Entz Géza tanulmánya jól illusztrálja, hogy milyen „bizánci” felfogások és technikák lehettek eredményesek a szocializmusban a forrásokért vívott harcban, még a művészettörténet látszólag marginális területének esetében is (Entz, 2007).

¹⁵ Mao elnök természetesen ezt magára nézve nem, csak a népre tartotta követendő példának. Akinek van még valamilyen romantikus eszmei, politikai hajlama Mao elnök nagyságát illetően, annak ajánlom figyelmébe Jung Chang és John Halliday könyvét (Mao. Az ismeretlen történet. Európa Könyvkiadó Budapest 2006).

felelősítette és beágyazta ezeket a negatív habitusokat¹⁶. Jellemző „szocialista” paradoxon, hogy a kultúr- és tudománypolitika ezeket a negatív jelenségeket az 1945 előtti időszak elítélendő és megszüntetendő lényegi vonásaként értékelte, de ugyanakkor saját tevékenysége is hasonló habitusok alapján szerveződött. Nem csoda, hogy a szocialista propaganda hatására az 1945 előtti időszakot sokan ma szinte csak ezekkel a negatív jelenségekkel azonosítják. Hankiss Elemér a kelet – európai átalakulás kapcsán az un. „kvázi feudális kódról”, „új feudalizmusról” beszél, amely a társadalom különböző szintjeit, intézményeit, a főnök és a beosztott viszonyát, stb. jellemzi. (Hankiss, 1980, 1989). Kulcsár Kálmán (1983) a „szocialista országok” esetében a politika „túlsúlyosságára”, mindenre való rátelepedésére hívja fel a figyelmet. Úgy értékeli, hogy a szocialista társadalom „eredendően kelet- európai képződmény”, ahol a személyes kapcsolatok fontossága és politikai elemként való megjelenítése általános jellegzetesség. Ez szerinte a tradicionális társadalmak¹⁷ vonásainak újbóli megerősödését jelenti (Kulcsár K. 1985). A tradicionális társadalom ebben az esetben a keleties (bizánci) magatartások erőteljes jelenlétére utal a magyar társadalomban, amely a gazdaság és társadalom működési egységét kérdőjelezi meg.

A gazdasági és társadalmi modernizáció szétválása, illetőleg a „keleti” magatartásoknak a gazdaság és az állam szervezésében való érvényesülése az alapvető gazdasági és társadalmi – tudati dimenziókban megmutatkozó időbeni szinkronitás hiányát jelzi. Ha rendelkezésre állnak elvileg az anyagi eszközök, de az átalakulást támogató értékek nincsenek, vagy csak kevéssé vannak jelen az elitben és más társadalmi csoportokban, a „take off” elmarad. Ha pedig bizonyos társadalmi csoportok képviselik ugyan az átalakulás szükségét, az új értékeket, de intézményi háttér és támogatás nélkül, továbbá híján vannak az anyagi eszközöknek, erőfeszítéseik hasonlóképpen eredménytelenek lesznek.¹⁸ Pareek (1968) az értékrendszer három elemét, ahogyan ő nevezi motivációt, tart lényegesnek a társadalmi változások bekövetkezéséhez. Szükségesnek tartja a teljesítmény motiváció kifejlődését, erősödő hatását, másrészt a közös célokat

¹⁶Az 1990 utáni időszakban sem szorult vissza ez a magatartás. Gondoljunk csak a kliensek által összehordott ajándékokra a patrónus születésnapja, vagy más évfordulója alkalmából.

¹⁷Értsd a feudális jellegű klientúrák kialakulását, elterjedését, amely gyakorlat ma is megfigyelhető. Érzékletesen elemzi ezt a jelenséget Hankiss Elemér (1989).

¹⁸Érdemes alaposan elgondolkodni Metternich feljegyzésének, amelyet József nádorhoz írt 1844. május 9-én, következő mondatain: „Magyarországon olyan dolgokkal foglalkoznak, amelyeknek nincs szubsztanciájuk. Azt akarják, ami csak következmény lehet: építeni akarnak, és nem kezdik az alap megvizsgálásával; pénzt akarnak és nem gondolkoznak arról, hogyan lehet pénzt hozó termékeiket értékesíteni. *Ha célról van szó, eltekintenek az eszközöktől, vagy eszközökről beszélnek a cél világos kijelölése nélkül*, szóval ábrándokat kergetnek és nem aggódnak a tátongó mélységtől.” (Németh Andor, 1999: 192). (Kiemelés tőlem: KL).

támogató kooperáció és a másokkal szemben megnyilvánuló bizalom értékének erősödését, valamint az elsősorban a feudális társadalmakra, az erős hierarchikus viszonyokkal bíró közösségekre jellemző „függőségi motiváció” befolyásának jelentős csökkenését. A Kelet – Európai átalakulást ebből a szempontból sajátos, a nyugati mintától eltérő jelenségként értékeli Claus Offe (1992), aki a piaci társadalom fejletlenségét, az elit társadalmi beágyazottságának gyengeségét és a változást erősítő, támogató értékek kialakulatlanágát emeli ki.

Az idézett írások arra hívják fel a figyelmet, hogy a modernizációs utat járó országoknak számolniuk kell történeti, kulturális fejlődésük és földrajzi helyzetük sajátosságaival. E jellegzetességek hatása évszázadokon keresztül érezhető, kitapinthatóan jelen van az emberek mentalitásában, értékrendszerében és viselkedésében. Közgazdászok számára is megszívlelendő az a tanulság, hogy a fentiekből adódóan a nyugati piaci etika és viselkedés formáit a „kevert” kulturális minták a gyakorlatban is sok esetben „felülírják”, relativizálva az egyetemeken tanult törvényszerűségeket. Az igazodási centrum mintáinak átvétele, elterjedése többek között ezért is bonyolult, konfliktusokkal terhelt folyamat. Rostás Zoltán Pászka Imrét idézve írja, hogy a nyugati mintájú modernizációt például Romániában sokáig igen erős ellenszenv kísérte, amely radikális konfliktusokban is megnyilvánult. (Rostás, 2000). Volguine (2001) Oroszország mai helyzetét elemezve felhívja a figyelmet arra, hogy a modernizációt nem is annyira a szovjet időszak lerakódásai, hanem a máig élő orosz tradicionális kulturális minták hátráltatják. Persze a szovjet időszak előszeretettel támaszkodott ezekre a tradicionális mintákra, s így szerepet játszott továbbélésükben. Az orosz kulturális minták gyökerei Volguine szerint az ortodox vallás munkafelfogásában található meg, amely deklaráltan inkább „elmélkedő, mint gyakorlati”. Az ortodox vallás meg sem kísérelte a munka különböző formáinak eltérő kategóriákkal való leírását, mint pl. a katolicizmus.¹⁹ Volguine párhuzamot von Kanada és Szibéria betelepülésének folyamata között abban a vonatkozásban, hogy mindkét területen a szabadabb gondolkodású, innovatívabb, vállalkozó szellemű emberek, többnyire parasztok

¹⁹ Hasonlóan látja a két vallás gazdasági érzékét Stelu Serban román kutató is, mikor annak a véleményének ad hangot egy tanulmányában, hogy a „katolikusok fejlettebb gazdasági érzékkel rendelkeznek, mint az ortodoxok, amit ez utóbbiak el is ismernek” (Serban, 2005). Ennek a körülménynek történeti és regionális gyökereire utal Gunst Péter (1991), megemlítve, hogy a római katolicizmus a római jog hagyományaira építve garantálta a magántulajdon rendszerét, a keleti, ortodox kereszténység pedig egyrészt nem rendelkezett olyan erős társadalmi pozíciókkal és befolyásoló erővel, mint a nyugati, másrészt agrárrendszere a különböző formájú közösségi tulajdonra épült. Ez a földtulajdonlási rendszer a Balkánon és Oroszországban sokáig fennmaradt, nem kevés naiv, romantikus nézetet táplálva a társadalmi fejlődés „szláv” útjáról.

játszottak úttörő szerepet²⁰. Az európai Oroszország, melynek területén az ortodox egyház és az állam jelenléte erőteljesebb, és a szibériai Oroszország között meglévő különbségek véleménye szerint máig megtalálhatók.²¹

A történelem szó mögött rejlő erők és folyamatok egy társadalomban döntő szerepet játszottak és játszanak ma is. A történelemnek Hankiss (1989) szerint kettős hatása van: egyrészt késlelteti és átformálja a modernizációs hatásokat, másrészt megvédi a társadalmat a hatalmi elit önkényeitől, utópisztikus programjaitól, hiszen a modernizációs törekvések keretében megvalósuló változásokat és azok elméleti támogatását az elit vezényli a társadalomban (Benvenuti 1985). A változás irányába ható értékek sűrűsödésének elmaradása a társadalomban úgynevezett „szigetszerű” modernizációt eredményez, ahol az elit és szűk környezete egyre inkább elkülönül a társadalom nagy részétől (Korten 1996). A felületes külső a kormányzati, irodalmi, vagy a tudomány világából érkező szemlélő, aki csak az elittel tartja a kapcsolatot,²² könnyen hiheti azt, hogy a modernizáció tágabb horizonton is sikeres.

A gazdasági és társadalmi modernizáció Kelet- Európai sajátosságainak megismerése fontos feladat, feltárása még várat magára. Az orosz példa is mutatja azonban a gazdasági, kulturális és politikai sajátosságok évszázadokon átívelő hatását, befolyását. Kelet Európában és Oroszországban az 1990-es váltásokat a korábban felszín alá nyomott „tradíciók” újraéledésének időszaka követte. Ebben a folyamatban is megmutatkozott a kulturális „gyökérrendszer” szívóssága. Huntington (2001) ezt a folyamatot „őshonosodásnak” nevezi. Ugyanezt a folyamatot észlelte az 1980-as évek végén Kelet Európában Timothy Garton Ash, amit egyfajta emancipációnak nevezett, s amelynek a következő, egymást átfedő irányait állapította meg:

- A nemzeti múlt újra-felfedezése;
- A vallás feltámadása;
- A társadalmi egyesülések, egyesületek, a civil szféra megerősödése;
- A szűkebb értelemben vett, politikai jellegű civil mozgalmak újraéledése.

²⁰ Ennek bizonyítéka az is, hogy az I. Világháborúig a szibériai területek adták a világ vajtermelésének 16%-át, ami az orosz vajtermelés több mint 60%-át jelentette.

²¹ Itt szeretnék visszautalni O'Brien és társai korábban hivatkozott tanulmánya kapcsán elmondottakra.

²² Hívhatnánk őket „politikai turistáknak” is. Régebben a Szovjetuniót látogató Nyugat –Európai „politikai turisták” rózsaszínű úti beszámolóit altatták az európai közvéleményt, a közelmúltban sokszor a kelet – európai történelemből és kultúrából hasonló felkészültséggel rendelkező EU „politikai turisták” értékelték a csatlakozni szándékozó államokat.

Érdekes viszont, hogy ugyanő Oroszország esetében a változásokat „oszmánosodásnak”, vagy „ottománosodásnak” hívta, ami alatt „a hanyatlás közben történő” emancipációt értette (Ash, 1988). A politikai és főként a civil szféra erősödése a szocialista viszonyokhoz képest valóban nagymértékű volt. A bemutatott keleti kulturális minták azonban ezt a szérát is erősen támadták és hatásukat eredményesen blokkolták is, legalábbis egy időre.

Összefoglalás

A tanulmány arra próbálta ráirányítani az olvasó figyelmét, hogy miként értelmezhető a Kelet-Európai átalakulás a modernizáció sokat emlegetett elméletének segítségével. Kiinduló álláspontja az, hogy a társadalmi és gazdasági modernizáció kettőssége létező és elsősorban Kelet-Európai jelenség. A tranzitológiai irodalom ugyan érzékeli e kettősséget, de a határvonalakat a szocialista/kommunista évtizedek és a jelen időszak között látja, jelezve, hogy az előbbi befolyása máig erőteljes. A tanulmány azt próbálta bizonyítani, hogy a kettősség a régióban évszázadok óta jelen lévő két kultúra egymás melletti létezésében gyökeredzik, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra, adott esetben segítik, vagy akadályozzák a társadalmi-gazdasági folyamatokat. Mindenesetre a gazdasági átalakulás lényegesen közelebb áll a nyugati mintákhoz, intézményekhez, ha úgy tetszik, a piacgazdasághoz, a kapitalista értékrendhez. A társadalmi átalakulás inkább „bizánci,” „keleties”, vagy a legrosszabb feudális jellegzetességeket mutatja. Azok a magatartások, amelyek e kultúrában érzik jól magukat lényegesen csökkentik a piaci intézmények, a közigazgatás, a különböző szektorok, pl. oktatás, kultúra, környezetvédelem, stb. hatékonyságát, a polgári társadalom érdekérvényesítő képességét, a civil társadalom modern funkcióinak érvényesülését. A gazdasági és társadalmi átalakulás kettéválása és elemzett jellege olyan mintát sugall a társadalom számára, amelynek elfogadása, annak való megfelelés a még távolabbi jövőbe tolja ki az annyira óhajtott európai felzárkózást.

A jelzett problémák ráirányítják a figyelmet a modernizációs folyamat számos ellentmondására. Annyi azonban bizonyos, hogy a volt szocialista országok jelentős erőfeszítést tesznek annak érdekében, hogy elsajátítsák a centrum értékeit és eredményeit. A retorikában ezek az erőfeszítések, mint Matsuzato (2010) megállapítja talán a legerőteljesebbek, ott előszeretettel használják az EU csatlakozással, a felzárkózással kapcsolatban a „visszatérés”, „helyreállítás” kifejezéseket, figyelmen kívül hagyva a történeti sajátosságokat. Mind e mellett azonban az is tapasztalható, hogy a politikai elit nem szívesen mond le a keleti, bizánci eredetű viszonyok továbbéléséből fakadó előnyökről. Mint például a politikai befolyás érvényesítéséről a társadalmi élet más területein, (oktatás, kultúra, művészetek), a politikai befolyás gazdasági előnnyé

való konvertálás lehetőségéről, vagy éppen fordítva, továbbá a klientúra építés és működtetés kellemes előnyeiről. Egyelőre nem látszik, hogy ez a sajátos kettősséget mutató paradigma, amely Magyarország és Kelet Európa lényeges jellemzője, veszítene vitalitásából. Mindezek a sajátosságok azt is valószínűsítik, hogy a társadalmi modernizáció Kelet - Európai, vagy a nem földrajzi értelemben vett balkáni útja még sok meglepetéssel szolgál a jövőben is.

Irodalom

- Ash, Timothy Garton (1988): The Empire in Decay. The New York Review of Books Volume 35, Number 14. The Opposition. Volume 35, Number 15. Reform or Revolution? Volume 35, Number 16.
- Benko, Georges (2002): Regionális tudomány. Dialóg Campus Kiadó Budapest – Pécs.
- Benvenuti, Bruno (1985): On the Dualism between Sociology and Rural Sociology: Some Hints from the Case of Modernization. Sociologia Ruralis. 3-4. 214-230. pp.
- Bíró A. Zoltán – Gagyí József – Oláh Sándor (1994): Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdaság kialakulásában). Antropológiai Műhely. 1. 7-39. o.
- Bíró A. Zoltán (1995): Nagy és Kis Történetek. In: Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda. Helyzet Könyvek. Pro Print Könyvkiadó. 249 – 259. o.
- Böröcz József – Caleb Southworth (1995): Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986-1987. Szociológiai Szemle. 2. 25-48. o.
- Brown, David L. – Kulcsár, László (2001): Household Economic Behavior in Post Socialist Rural Hungary. Rural Sociology Vol. 66. No. 2. 158-180. p.
- Chirot, Daniel (1991): Causes and Consequences of Backwardness. In: Daniel Chirot (ed): The Origins of Backwardness in Eastern Europe. University of California Press Berkeley, Los Angeles, Oxford. 1-14. p.
- Dussel, Enrique (1998): Beyond Eurocentrism: The World System and the Limits of Modernity. In: The Cultures of Globalization. Ed. Jameson and Miyosi. Duke University Press. Durham and London.
- Entz Géza (2007): Inventorization of monuments in Hungary and the Dehio Handbook. Centropa 7. 1. January.
- Falk, William W. – Thomas A. Lyson (1993): Forgotten Places Redux. In: Lyson, Thomas A. – William W. Falk (eds): Forgotten Places. Uneven Development in Rural America. University Press of Kansas.
- Frane Adam, Primož Kristan, Matevz Tomsic (2009): Varieties of capitalism in Eastern Europe (with special emphasis on Estonia and Slovenia). Communist and Post-Communist Studies 42 65-81
- Gi-Wook Shin (1998): Agrarian Conflict and the Origins of Korean Capitalism. The American Journal of Sociology. Vol 103. 5. 1309-1351. p.

- Greskovits Béla (2003) The path-dependence of transitology. In: Bönker F, Müller K, Pickles, A. (eds) Postcommunist transformation and social sciences: cross-disciplinary approaches. Rowman &
- Gunst, Peter (1991): Agrarian Systems of Central and Eastern Europe. In: Daniel Chirot (ed): The Origins of Backwardness in Eastern Europe. University of California Press Berkeley, Los Angeles, Oxford. 53-91. p.
- Gusfield, Joseph R (1973): Tradition and Modernity. In: A. Etzioni – E. Etzioni- Halevy (eds): Social Change. New York Basic Books.
- Hale, Henry E.(2010): Eurasian politics as hybrid regimes: The case of Putin’s Russia. *Journal of Eurasian Studies* 1 33–41
- Hankiss Elemér (1980): Közösségek: válság és hiány. *Valóság* 9. 12-26. o.
- Hankiss Elemér (1989): Kelet – európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hoppál Mihály (2006): Kultúra, innováció és tradíció. *Magyar Szemle*. 1-2.
- Huntington, Samuel P. (1991): The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, University of Oklahoma Press.
- Huntington, Samuel P. (2001): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó Budapest.
- Inglehart, R. - Wayne E. Baker (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*. Vol. 65, No. 1, pp. 19-51.
- Inglehart, Ronald (2000): Globalization and Postmodern Values. *The Washington Quarterly* 23:1 pp. 215–228.
- Jameson, Fredric (1998): Preface. In: The Cultures of Globalization. Ed. Jameson and Miyosi. Duke University Press. Durham and London.
- Karácsony Sándor (1941 1994): A magyarság mint idegenforgalmi probléma. Csökmei kör Pécel.
- Keller Tamás (2007): A modernizációs folyamat hatása az értékrendre. *Szociológiai Szemle*. 17. 3-4.14 - 37.
- Korten, David C. (1996): Tökés társaságok világuralma. Kapu Könyvkiadó Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1983): A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon. *Társadalomkutatás*. 1. 7-28. o.
- Kulcsár Kálmán (1985): A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. *Társadalomkutatás*. 1. 5-22. o.
- Kulcsár Kálmán (1986): A modernizáció és a magyar társadalom. *Magvető Könyvkiadó*.
- Kulcsár Kálmán (1988): Kényszerű adaptáció és jogalkotás. *Világosság*. XXIX. 12. 737-745. o.
- Lane, David (2006): From state socialism to capitalism: The role of class and the world system. *Communist and Post-Communist Studies* 39 135-152.
- Lengyel György (1995): A kelet európai gazdaszociológiáról: problémák és kihívások. *Szociológiai Szemle*. 4. 29-46. o.
- Leopold Lajos, ifj. (1988): Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*. 2-3. 321-355. o.
- Lomax, Bill (1993): Eastern Europe: Restoration and Crisis: The Metamorphosis of Power in Eastern Europe. *Critique* 25 pp. 47-84

- Luloff, Al E. és Jeffrey C. Bridger (2003): Community Agency and Local Development
In: David L. Brown – Louis E. Swanson (eds): Challenges for Rural America in
the Twenty-First Century. The Pennsylvania State University Press. University
Park, Pennsylvania.
- Matsuzato, Kimitaka (2010): Cultural geopolitics and the New Border Regions of
Eurasia *Journal of Eurasian Studies* 1 42–53
- Miazhevich, Galina (2009): Hybridisation of business norms as intercultural dialogue:
The case of two post-Soviet countries *Communist and Post-Communist Studies*
42 181-198
- Miszlivetz, Ferenc (2009): The Tunnel at the End of the Light: the Crisis of Transition
in Hungary *Transition Studies Review* 15:623–635
- Németh Andor (1999): Metternich. PolgArt Lap- és Könyvkiadó. (Első kiadás Gill
Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1938)
- O'Brien, David J. – Stephen K. Wegren – Valeri V. Patsiorkovski (2005): Marketization
and Community in Post – Soviet Russian Villages. *Rural Sociology*. Vol. 70.
188-207. o.
- Offe, Claus (1992): Demokratikusan tervezett kapitalizmus? *Szociológiai Szemle*. 1. 5-
21.o.
- Pareek, Udai (1968): Motivational patterns and planned social change. *International
Social Science Journal*. 1968. 3.
- Pickles, John ed. (2008): State and Society in Post – Socialist Economies. Palgrave,
MacMillan 2008. 262.p. New York.
- Ploeg, J. D. van der (2003): The virtual Farmer. Past, present and future of the Dutch
peasantry. Royal van Gorcum Assen.
- Polányi Károly (2004): A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.
Napvilág Kiadó. Budapest.
- Rabikowska, Marta (2009): The ghosts of the past: 20 years after the fall of communism
in Europe. *Communist and Post-Communist Studies* 42 165-179.
- Ray, Christopher (1998): Culture, intellectual property and territorial rural development.
Sociologia Ruralis. Vol. 38. 1. 3-20. p.
- Rostás Zoltán (2000): A román modernizáció történetéről. *Szociológiai Szemle*. 4. 148-
154. o.
- Rostow, Walt W. (1961): The Stages of Economic Growth. New York.
- Rudolf L Tökés (1999): "Transitology": Global Dreams and Post-Communist Realities.
Budapest Review of Books.(summer). Másodközlés: *Central Europe Review* Vol
2, No 10. 13 March 2000 (<http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html>.)
- Serban, Stelu (2005): Moldvai katolikusok és ortodoxok kapcsolatának ideológiai és
társadalmi vonatkozásai. In: Kinda – Pozsony (szerk.): Adaptáció és
modernizáció a moldvai csángó falvakban. Kriza János Néprajzi Társaság.
Kolozsvár 132-156. o.
- Spufford, Peter (2007): Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában. Scolar
Könyvkiadó Budapest.
- Stein, Maurice, R. (1960): The Eclipse of Community: An Interpretation of American
Studies. New York Harper and Row.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* 3.313-
359. o.

- Teke Zsuzsa (1980): Hunyadi János és kora. Gondolat Könyvkiadó.
- The Corner of the World. <http://www.thecorner.org/hist/japan/meiji2.htm>
- Tönnies, Ferdinánd (1983): Közösség és társadalom. Gondolat Budapest.
- Volguine, Igor V. (2001): Resentment to Capitalism: the Transformation of the Peasant Tradition in Russia. *Eastern European Countryside*. 19-33. p.
- Webster, Andrew (1990): Introduction to the Sociology of Development. The Macmillan Press London.
- White, Stephen (2010): Soviet nostalgia and Russian politics. *Journal of Eurasian Studies* 1. 1–9.

A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége

Dr. Joób Márk PhD¹

Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron
Közgazdaságtudományi Kar

ABSZTRAKT Tévesek azok a mindmáig meghatározó közgazdaságtudományi koncepciók, amelyek (1) a gazdaság és az erkölcs spontán harmóniájából vagy (2) a gazdaság és az erkölcs egymással szembeni neutralitásából indulnak ki vagy azt feltételezik, hogy (3) erkölcsi normák a gazdaság területén való alkalmazása gyakorlati-pragmatikus okokból kivitelezhetetlen. Az első (1) típusú koncepciókat, amelyek szerint a gazdasági szereplők önérdékű haszon-maximalizáló magatartása automatikusan a közjó szolgálatában áll, elméleti szinten a játékelmélet potyautas-dilemmája, empirikus szinten a közjavak pusztulásának egyre akutabb jelensége cáfolja. A második (2) típusú koncepciókat, amelyek a gazdaságra önálló logikával rendelkező, autonóm rendszerként tekintenek, a racionalitás dogmatikus redukciójának és a szociális veszteségek ignorálásának jogos vádjá illeti. A harmadik (3) típusú koncepciók a vállalatok és egész nemzetgazdaságok közötti versenyhelyzetre hivatkozva a gazdaság szolgálatába kívánják állítani az etikát, így vagy a gazdasági fatalizmusnak vagy az eszköz – cél - viszony felcserélésének hibájába esnek.

A gazdaságnak a társadalomban betöltendő szerepét a felsorolt koncepciókkal szemben etikai alapon lehet csak ésszerűen meghatározni; az össztársadalmi etikai diskurzusban megszabott erkölcsi normákat jogrendbe átültetve mind nemzeti, mind nemzetek feletti szinten kikényszeríthetővé kell tenni.

KULCSSZAVAK: üzleti etika, fenntartható fejlődés, haszonelv, versenyelv, közjó

¹ mark@joob.org

Bevezetés

A 2008-tól a világon végigsöprő pénzügyi-gazdasági válság a közgazdaságtan fővonalának súlyos hiányosságaira is rávilágít. Így például Paul Krugman, Nobel-díjas közgazdász a válság fényében megállapítja, hogy az elmúlt harminc év makrogazdaságtanának nagy része legjobb esetben haszontalan, legrosszabb esetben káros volt, mert téves; a racionalitás szerepét eltúlzó emberképre épült és matematika-mániával párosult.¹ Ebbe az irányba mutat az a számos német közgazdász professzor által aláírt, 2009 áprilisában közzétett felhívás is, amely a jelenleg meghatározó közgazdaságtannak felrója, hogy elrugaszkodott a valóságtól, mert a számszerűsíthetőség felől határozza meg azt.²

A pénzügyi-gazdasági válság azonban a közgazdaságtan fővonalának egy ennél alapvetőbb hiányosságára is felhívja a figyelmet: arra, hogy nem etikai alapon határozza meg a gazdaság és a társadalom viszonyát. Az etikai normákra való reflektálás hiánya a közgazdaságtanban és – ebből adódóan – kulcsfontosságú morális³ keretfeltételek hiánya a (globális) gazdasági rendszer működtetésénél ráadásul nemcsak recessziós válságokat idéz elő egyes gazdasági szereplők felelőtlensége miatt, hanem az emberi élet és a gazdálkodás alapját, az ökoszisztéma működőképességét veszélyezteti a bioszféra egyre gyorsuló felélése által. Mint univerzális tudomány, amely az összes releváns szempontot figyelembe véve – semmit sem kizárva externalitásként – tárgyalja az emberi cselekvés helyességének kérdését, egyedül az etika képes ésszerűen kijelölni a gazdálkodás helyes módját, amelynek elsődleges kritériumaként az emberközpontság kínálkozik. Az etika (és egyszerre természetesen a morál) primátusát kívánom tehát tételezni, érveket felsorakoztatva a közgazdaságtan mindaddig meglehetősen kritikátlanul elfogadott dogmáinak felülvizsgálata és fundamentális etikai elvek szerint történő újrafogalmazásának szükségessége mellett.

Cikkemben három, a közgazdaságtan fővonalát meghatározó tézis cáfolatát szeretném prezentálni. Mindhárom tézis tagadja, hogy a napjaink (globális) gazdasági rendszerét megalapozó, hosszú ideje érvényben lévő dogmákat etikai szemszögből kritika tárgyává kell, illetve lehet tenni. Ezzel kapcsolatban az első

¹ Lásd: Paul Krugman (2009): „The Return of Depression Economics Part 3: The night they reread Minsky”, beszéd a London School of Economics-on 2009. június 10-én, videóként megtekinthető:

<http://www2.lse.ac.uk/PublicEvents/events/2009/20090311t2003z001.aspx>

² Lásd: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2009.05.05.

³ Az idevágó magyar irodalomban uralkodó fogalmi zűrzavar miatt fontos tisztázni, hogy: etika = erkölcsan, az erkölccsel foglalkozó tudomány; etikus = valamely etikai elvnek, normának megfelelő; morál = erkölcs; morális = erkölcsi, az erkölcs területéhez tartozó.

tézis arra hivatkozik, hogy a gazdaság és a morál viszonya automatikusan harmonikus, a második tézis arra, hogy ez a viszony neutrális, a harmadik tézis pedig arra, hogy ez a viszony csak instrumentális lehet. A továbbiakban tehát azt szeretném kifejezni, hogy egyrészt a gazdaság és a morál közötti viszony igencsak problematikus, ezért szükség van etikai reflexióra ahhoz, hogy ésszerűen határozzuk meg a gazdaságnak a társadalomban betöltendő szerepét; másrészt az etikai reflexió útján feltárt alapelvekre épülő, globálisan érvényesíthető jogi szabályrendszerre van szükség ahhoz, hogy emberséges keretek közé szorítsuk a gazdaság működését mind nemzeti, mind nemzetközi szinten.

A harmónia-tézis

A harmónia-tézis meglehetősen megdöbbentő, ám közgazdaságtudományi berkekben mindmáig meghatározó szerepet játszó állítása szerint a gazdaság és a morál között automatikusan harmonikus viszony jön létre, amennyiben engedjük szabadon érvényesülni a piac verseny- és haszonelvűségét. Mivel a piacnak ezek az alapelvei – így hangzik a harmónia-tézis megalapozása – eleve az erkölcsi jót szolgálják, morális szemszögből nincs szükség ezek felülvizsgálatára, korrekciójára. A harmónia-tézis tehát alapvetően elismeri, hogy a gazdasági folyamatokat az erkölcs felől kell megítélni, egyúttal azonban azt feltételezi, hogy a gazdaság piacelvű működtetése erkölcsi parancs, mert így valósítható meg leginkább a közjó és egyben az egyes emberek java, és éppen ezért nincsen szükség további morális vizsgálódásra, gazdasági etikára.

Általában Adam Smith-t tekintik a harmónia-tézis megalapozójának. Smith 1776-ban megjelent, *The Wealth of Nations* című művében a közjót illetve a közérdeket makroökonómiai szinten definiálja, amikor – mai kifejezéssel élve – a GDP-vel azonosítja, és kifejti, hogy a közjó megvalósulása az individuális nyereségvágy nem szándékos eredménye.⁴ Smith a „láthatatlan kéz” metaforájával írja le azt a gondolatot, hogy Isten úgy rendezte be a világot és úgy koordinálja az emberek cselekedeteit, hogy az egyéni önérdékű haszonnövelés minden egyes ember lehető legnagyobb boldogságához és az emberi faj fennmaradásához vezet, tehát a nem erkölcsi szempontok által vezérelt viselkedés is végül a morális jót szolgálja. Ekképpen a „láthatatlan kéz” metaforája Smith-nél az isteni gondviselésbe vetett hitet tükrözi és még nem a piacelv abszolúttá tételét jelenti; nem valamiféle lélektelen ökonomizmust hirdet – ezt húzza alá az a körülmény is, hogy Smith etikai és államelméleti kontextusba ágyazza be közgazdaságtudományi koncepcióját és hangsúlyozza, hogy a piacelv szerint működő gazdaság csak egy demokratikus jogállam

⁴ Smith közgazdaságtudományi elméletének tárgyalásánál az eredeti szövegen túl Francis Cheneval kitűnő elemzésére támaszkodom, lásd: Cheneval (2004).

keretein belül, csak megfelelő politikai ellenőrzés alatt képes a közjót szolgálni. Smith a gazdasági és a politikai szféra különválasztását szorgalmazza annak érdekében, hogy ne lehessen egyéni üzleti célok érdekében instrumentalizálni az államot és az állam a közbiztonságról való gondoskodáson túl nem rentábilis, de a közösség számára hasznos közintézményeket is fenntartson, például biztosítsa a közoktatást. Összefoglalva megállapítható, hogy Smith, noha egyértelműen morális keretek közé akarta szorítani a piac működését, a „láthatatlan kéz” koncepciójával okot adott arra az egyoldalú értelmezésre, miszerint minden egyén szabadon követheti nyereségvágyát, mert automatikusan harmónia alakul ki a gazdasági haszonnövelés és a morális jó között.

Ezért nem meglepő, hogy kétszáz évvel később, miután az isteni gondviselésbe vetett hit már régen szertefoszlott a közgazdaságtan területén, Milton Friedman, Nobel-díjas közgazdász a következőképpen fogalmaz: „Az üzleti tevékenység szociális felelőssége abban áll, hogy növelje nyereségét.”⁵ Friedman sem tagadja tehát a gazdaság szociális felelősségét, de ezt a súlyos erkölcsi kérdést érvek és tények körülbekötő tárgyalása, vagyis etikai reflexió nélkül válaszolja meg azáltal, hogy egyszerűen dogmaként kijelenti, hogy a haszon-maximalizálás egyenlő a felelős, morálisan helyes magatartással.

Napjainkban is ezt a szemléletet tükrözik multinacionális cégek a társadalmi felelősségvállalással, az ún. *corporate responsibility*-vel kapcsolatos nyilatkozatai, amelyekben az adott vállalat sikeres és nyereséges működtetését tekintik nemcsak gazdasági célnak, de egyben elsődleges erkölcsi feladatnak is, a vállalat sikerét az egész társadalom sikereként beállítva.⁶ Az ilyen

⁵ Saját fordítás, az eredeti: „The social responsibility of business is to increase its profits.” (Friedman 1970)

⁶ A Deutsche Bank-nak a felelősségvállalásról készített beszámolójában például a következő olvasható: „Legfontosabb szociális felelősségünket abban látjuk, hogy nemzetközileg versenyképesek legyünk, nyereséget termeljünk és vállalként növekedjünk. Csak így tudunk hosszú távon értéket teremteni részvényeseink, ügyfeleink, munkatársaink és a társadalom egésze számára.” Saját fordítás, az eredeti: „Unsere wichtigste soziale Verantwortung sehen wir darin, international wettbewerbsfähig zu sein, profitabel zu wirtschaften und als Unternehmen zu wachsen. Nur so können wir langfristig Wert schaffen für unsere Aktionäre, Kunden, Mitarbeiter und für die Gesellschaft als Ganzes.“ Deutsche Bank (2008): Gesellschaftliche Verantwortung, Bericht 2008, 2.o.

A német Daimler konzern pedig így fogalmaz: „A Daimler meggyőződése, hogy a szociális felelősség a vállalat hosszú távú sikerének fontos tényezője. Egyszerre eredménye és feltétele az értékorientált és fenntarthatóan nyereséges vállalatvezetésnek.” Saját fordítás, az eredeti: „Daimler ist überzeugt, dass soziale Verantwortung ein wichtiger Faktor für den langfristigen Erfolg des Unternehmens ist. Sie ist zugleich Ergebnis und Bedingung einer wertorientierten und nachhaltig profitablen Unternehmensführung.“ Daimler (2007): Verhaltensrichtlinie, 6.o.

nyilatkozatok implicit módon azt a kritikus gondolkodóknak címzett figyelmeztetést is tartalmazzák, hogy a vállalat profit-maximalizálásának megkérdőjelezése egyben a társadalom javának megkérdőjelezését jelentené, és a társadalom javát ugyebár minden jó szándékú embernek szolgálnia kell.

A harmónia-tézis szerint tehát a piacgazdaság verseny- és haszonelve erkölcsi szempontból eleve legitím, sőt ezeknek az elveknek mindenféle torzító külső beavatkozástól mentes érvényesülése biztosíthatja egyedül a gazdaság morálisan helyes működését. A harmónia-tézis nyújtja az ökonomizmus (vagyis a piacelv abszolúttá nyilvánítása, minden más szempont a piacelvnek való alárendelése) és így a neoliberális, pontosabban libertariánus államelméletben is központi szerepet játszik, amikor arról van szó, hogy az állam beavatkozása a gazdasági folyamatokba szűnjék meg és szerepe a közbiztonság fenntartására korlátozódjék – ez az ún. éjjeliőr - állam doktrínája.⁷

A társadalmi koordináció problémája

A harmónia-tézis számos komoly problémával küzd. Ezen a helyen az egyén szemszögéből nézve a haszon-maximalizáló cselekedetek koordinációjának problémájával szeretnék foglalkozni, meglehetősen absztrakt síkon cáfolva a harmónia-tézis helyességét. A közgazdaságtan Adam Smith óta az egyéni hasznot racionálisan maximalizáló magatartást nem csupán deskriptív, az emberek tényleges viselkedését leíró értelemben tekinti helyénvalónak, hanem preskriptív, a helyes viselkedést előíró értelemben is: a gazdasági szereplőknek az erkölcsi feladatuk az, hogy így cselekedjenek. A játékelméletben alkalmazott formalizálás segítségével különösen tisztán kimutatható, hogy ez a közgazdaságtan által előírt, individuális szintű racionálisan haszonnövelő magatartás több személy interakciója során nem a kívánt eredményt produkálja. A játékelmélet olyan helyzetek koordinációs problémájával foglalkozik, amelyekben a szereplők egyrészt érdekeltek az együttműködésben, másrészt azonban egymástól eltérő érdekeik vannak, ami döntéseméleti dilemmákhoz vezet.⁸ A játékelmélet legismertebb dilemmája az ún. fogoly-dilemma, amelynek egyik altípusával, a potyautas-dilemmával szeretném a harmónia-tézis elméleti cáfolatát illusztrálni, egy kétszereplős interakciós helyzeten modellezve a társadalmi koordináció problémáját. A két szereplő, X és Y, a között a két cselekvési lehetőség között választhat, amelyek a gazdasági versenyhelyzetben, de alapvetően minden emberi kapcsolat terén kínálkozik: a kooperáció és a dezertálás - vagyis az együttműködés megszüntetése - között. X és Y ilyen

⁷ A libertariánus államelmélet alapjaihoz lásd: Joób (2008), 175-196.

⁸ A játékelmélettel kapcsolatban Homann és Lütge (2005), valamint Tóth (2003) voltak segítségemre.

feltételek mellett négy különböző interakciót hajthat végre, amelyek különböző eredményekkel járnak a két szereplőre nézve. A játékelmélet logikai elemzés útján a potyautas-dilemmát az 1. ábrán látható mátrixban fejezi ki (k = kooperálás, d = dezertálás).

1. ábra: A potyautas-dilemma mátrixa

		Y	
		k	d
X	k	X = 3 / Y = 3	X = 1 / Y = 4
	d	X = 4 / Y = 1	X = 2 / Y = 2

Forrás: A szerző szerkesztése

A mátrixban szereplő számok - a szereplők eredményei - nem tetszőlegesek, hanem olyan valós helyzeteknek felelnek meg, amelyek potyautas-dilemmaként írhatók le, például az a döntési szituáció, amelyről ezt a dilemmát elnevezték: amikor a szereplőknek arról kell dönteniük, hogy egy nyilvános közlekedési eszköz igénybevételekor vásároljanak-e jegyet – olyan keretfeltételek között, hogy nincsen jegyellenőrzés, vagy ha van, könnyű kibújni a büntetés alól, tehát nincsen működő szankcionálási mechanizmus. A mátrixban látható, hogy a két szereplő kollektív eredménye (az egyéni eredmények összege) akkor a legmagasabb, ha mindketten a kooperáció, azaz a jegyvásárlás mellett döntenek (a kk-szituáció összeredménye: 6); egyéni szinten azonban a dezertálás, vagyis a potyautazás előnyösebb, hiszen igénybe vehető a szolgáltatás és a jegy árának megfelelő pénzösszeg is megmarad, de ez az eredmény (4) csak akkor érhető el, ha a másik szereplő (aki a „többiek“ képviselőjének is tekinthető) jegyet vásárol. Ha azonban a közgazdaságtan által előírt individuális haszon-maximalizálás elvének megfelelően dönt mindkét szereplő, mert semelyikük sem akar a másik helyett is fizetni (minél kevesebben fizetnek, annál nagyobb mértékben kell ugyanis növelni a jegyárakat), akkor a dd-szituáció valósul meg, amelynek kollektív eredménye csupán 4, és az individuális eredményei is elmaradnak a kk-szituációétól (a nyilvános közlekedés színvonala csökken). A mátrixból kiolvasható, hogy az individuális haszon-maximalizálás szemszögéből minden esetben jobb eredményt nyújt a dezertálás, azaz a potyautas magatartás, így ez tűnik racionális viselkedésnek – annak ellenére, hogy ez magatartásforma, ha mindkét szereplő követi, mind egyéni, mind

csoportos szinten rosszabb eredményhez vezet, mint a kölcsönös kooperálás. Ez a tanulság olyan sokszereplős társadalmi helyzetekre is vonatkoztatható, amelyekben a potyautas-dilemmához hasonló struktúrát képeznek a szereplők cselekvési alternatívái.

A játékelmélet ismertetett modellje tehát jól szemlélteti, hogy a harmónia-tézis téves feltételezésre épül, mert az általa cselekvési normaként előírt egyéni haszon-maximalizálás sem individuális, sem kollektív szinten nem a várható eredmény javulását szolgálja, hanem az optimálistól lényegesen elmaradó eredményt szül. A Smith által feltételezett „láthatatlan kéz“ ugyanis nem végzi el az emberek helyett az egyéni cselekedetek társadalmi koordinációját.

A közjavak pusztulása

A harmónia-tézis azonban nemcsak a játékelmélet erősen formalizált síkján, hanem az empirikus valósághoz szorosabban kapcsolódó megfontolások alapján, sőt vitathatatlan tényekkel is cáfolható.

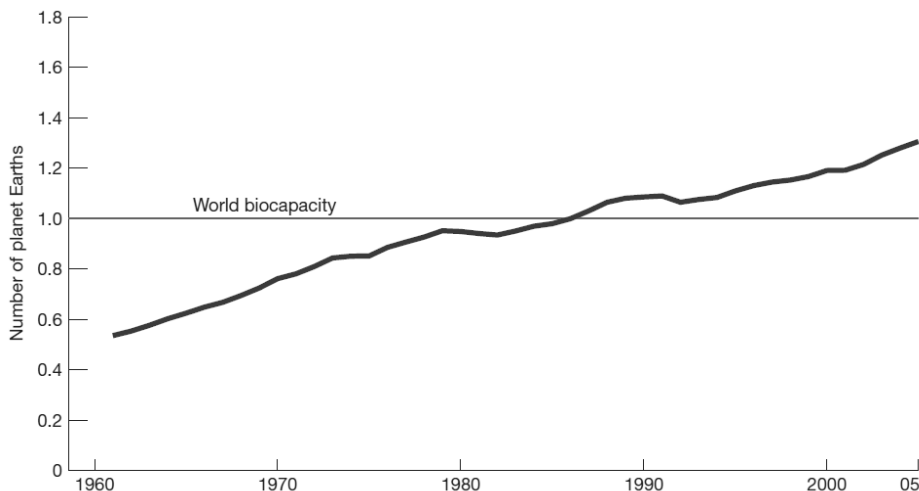
Garrett Hardin már 1968-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az individuális haszon-maximalizálás elve és a (neo-)liberális alapelv, miszerint a föld erőforrásai szabadon felhasználhatók, a közjavak tragikus pusztulásához vezetnek: „Az összeomlás felé halad minden saját érdekét követő ember egy olyan társadalomban, amely a közjavak szabadságában bíz. A közjavak szabadsága mindenkinek pusztulást hoz.”⁹ Hardin ennél a megállapításnál a föld népességének a növekedését és a bioszféra korlátozott kapacitását tartotta szem előtt, hangsúlyozva, hogy az utóbbi nem jelentene problémát, ha a népesség olyan kis számú maradna, hogy a bioszférát egyáltalán nem terhelné az emberiség tevékenysége; a túlnépesedés azonban erkölcsi szempontból is releváns jelenség, amely a közjavakra nézve is új, számos morális kérdést felvető helyzetet teremt.

A természetes közjavak korábban még inkább csak fenyegető pusztulása mára akut folyamattá vált, amely a globális ökoszisztéma működését egyre erősebben korlátozza. A bioszféra pusztulását nemcsak a túlnépesedés idézi elő, hanem ezzel párhuzamosan az emberiség által létrehozott technoszféra folyamatos bővítése is, különösen a természetes erőforrásokat nagymértékben elhasználó és káros anyagokat kibocsátó technológiák alkalmazása. A bioszféra igénybevételének napjainkban elterjedt, átfogó mércéje az ún. ökológiai lábnyom, amely azt a biológiailag produktív víz- és földterületet jelöli, ami a felhasznált természetes erőforrások termeléséhez és a kibocsátott szennyezések

⁹ Saját fordítás, az eredeti: „Ruin is the destination towards which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a commons brings ruin to all.“ (Hardin 1968, 1244)

abszorbálásához szükséges. Számítások szerint az emberiség ökológiai lábnyoma az 1980-as évek közepe óta lépi túl a föld biológiai kapacitását, így az ökoszisztéma nem tud regenerálódni, nem tudja reprodukálni erőforrásait. 2005-ben az emberiség 30 %-kal lépte túl a föld biokapacitását (lásd a 2. ábrát).¹⁰

2. ábra: Az emberiség ökológiai lábnyoma

Forrás: Living Planet Report 2008, 2

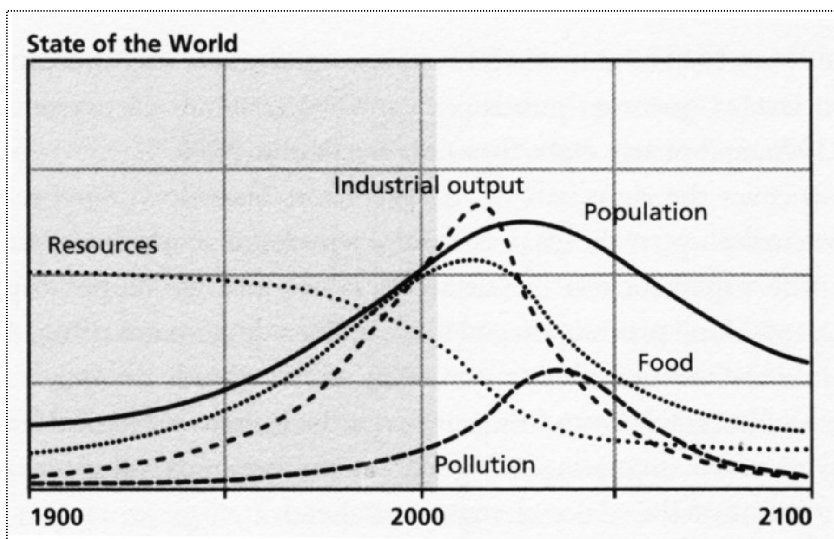
Dennis Meadows és társai *Limits to Growth* című, a Római Klub számára készített híres jelentésükben az emberi jóléttel és a bioszféra állapotával kapcsolatban nemcsak rögzített, múltbeli adatokkal foglalkoztak, hanem ezekre alapozva különböző jövőbeli forgatókönyveket is felvázoltak. Az addig tapasztalt tendenciák alapján realistának tekinthető forgatókönyv abból indul ki, hogy az emberiség elsődleges célja a gazdasági növekedés, és ez a növekedés csak akkor áll meg, amikor korlátokba ütközik, vagyis bekövetkezik a természetes erőforrások pusztulása. Ez a „realista” forgatókönyv a túllövést és az összeomlást vetíti előre, amikor azt feltételezi, ami – legalábbis a világ egészét nézve – manapság is tapasztalható: „Azon túl, ami gazdaságilag rövid-távon értelmesnek tűnik, nincsen különös erőfeszítés a szennyezés csökkentésére, az erőforrások megőrzésére vagy a termőföld védelmére.”¹¹ Ha az emberi-

¹⁰ Lásd: Living Planet Report 2008, 14.

¹¹ Saját fordítás, az eredeti: „There is no extraordinary effort, beyond what makes immediate economic sense, to abate pollution, conserve resources, or protect the land.” (Meadows et al. 2005, 168)

ség tehát a haszon-maximalizálás elvét magába foglaló gazdasági növekedés elve szerint cselekszik és a gazdasági szereplők egyéni érdekeiknek alárendelik a bioszférát, akkor elkerülhetetlen az a drasztikus élelmiszer- és népesség-csökkenéssel járó társadalmi és gazdasági összeomlás, ami a 3. ábrán látható forgatókönyvből kiolvasható.

3. ábra: A „realista“ forgatókönyv

Forrás: Meadows et al. 2005, 169

Az itt röviden ismertetett tények és megfontolások összhangban vannak a játékelmélet potyautas-dilemmájából levont tanulsággal, sőt azon túlmutatva rávilágítanak arra is, hogy nemcsak az individuális, hanem a kollektív szinten történő haszonnövelés is romboló hatású: az előbbi a társadalmi koordináció hiánya miatt vezet kedvezőtlen eredményhez, az utóbbi a bioszféra felélésével számolja fel önmagát, elpusztítva az emberiség életalapját. A harmónia-tézis, valamint a gazdasági növekedés és egyben a haszon-maximalizálás elvének cáfolatához azonban nincs is szükség a világ állapotát leíró, óriási adathalmazok elemzésére, elég figyelembe venni azt a nyilvánvaló tény, hogy földünkben csak egy van, hogy az ökoszisztéma egy zárt rendszer és a bioszféra kapacitása ezért véges. Ennek a vitathatatlan ténynek a tükrében tisztán látható, hogy a manapság gyakran emlegetett „fenntartható növekedés“ logikai paradoxon, hiszen egy zárt és véges rendszerben a növekedés hosszabb távon éppúgy nem lehet fenntartható, mint az egyéni vagy csoportos haszonnövelés. A fenntartható

fejlődésnek éppen az a feltétele, hogy a gazdasági növekedés megálljon, illetve az, hogy a mennyiségi növekedésről az emberiség átálljon a minőségi növekedésre, az életszínvonal emeléséről az életminőség javítására. Ezért mind a közgazdaságtudomány területén, mind a társadalmi-politikai diskurzusban végre búcsút kéne venni a folyamatos mennyiségi növekedés és haszonnövelés önpusztító célkitűzésétől.

A neutralitás-tézis

A neutralitás-tézis szerint a gazdaság és a morál két élesen elhatárolható, egymástól teljesen függetlenül működő rendszer, ezért kategóriát téveszt, aki erkölcsi mércét akar alkalmazni a gazdaság területén. A neutralitás-tézis abban az értelemben szerényebb, mint a harmónia-tézis, hogy nem állítja, hogy a gazdaság piacelvének szabad érvényesülése automatikusan morálisan jó eredményeket szül, hanem erkölcsi szempontból csupán semlegesnek tekinti a piac verseny- és haszonelvé által meghatározott gazdasági folyamatokat. Másrészt viszont azt a harmónia-tézisen túlmenő és meglehetősen merész kijelentést tartalmazza, hogy a gazdaság területén morális megfontolásoknak nincsen helyük, mert a gazdaság önálló társadalmi alrendszer, a közgazdaságtan pedig értéksemleges szakmaiságot megalapozó, saját logikával rendelkező tudomány.

A neutralitás-tézis általános szociológiai megalapozását napjainkban Niklas Luhmann rendszerelmélete nyújtja (Luhmann 1984). Luhmann a társadalmat személytelen kapcsolatrendszerként fogja fel, öntörvényű, egymástól független részrendszerekre osztja, így a gazdaságot elkülöníti például a jog és a politika részrendszerétől. Az emberi cselekvés helyességét átfogó módon vizsgáló morális szemszögek Luhmann radikálisan empirikus elméletében nem marad hely, hiszen: „A részrendszerek specializált kommunikáció-, illetve funkciórendszerek, amelyek egymást környezetként kölcsönösen kirekesztik és kódolt értelemfolyamataikban magukat önállóan fejlesztik, ahol a környezetükkel való kapcsolat mindig csak önmagukkal való kapcsolatként lehetséges.“ (Anzenbacher 2001, 104) Luhmann szerint tehát a gazdaság részrendszerét is sajátos, kívülről felül nem bírálható racionalitás jellemzi, amely ráadásul nemigen enged teret az ember cselekvési szabadságának, hanem – úgy tűnik – lényegében determinálja a részrendszer működését.

A gazdasági folyamatok erkölcsi neutralitását kijelentő tézis nagyon közel áll a harmónia-tézishez, amikor azt feltételezi, hogy a *homo oeconomicus* ideájának megfelelően a gazdaság működtetőinek szakmai és ezért megkérdőjelezhetetlen feladata korporatív szinten az adott vállalkozás nyereségének maximalizálása, kollektív-társadalmi szinten pedig a GDP növelése. A neutralitás-tézis ezen túl abból indul ki, hogy a gazdaság teljesítményének a piacelv értelmében történő növelése a termelt javak

elosztásának sokat vitatott kérdésétől teljesen független téma. A harmónia-tézishez hasonlóan a neutralitás-tézis is a neoliberais államelmélet deregulációt és privatizációt követelő doktrínáját támasztja alá.

A harmónia-tézissel szemben megfogalmazott kritika természetesen a neutralitás-tézis helyességét is vitatja, hiszen a társadalmi koordináció hiányából fakadó károk és a közjavak pusztulása a haszon- és versenyelv szerint zajló gazdasági folyamatok semlegességét is egyértelműen cáfolják; és fordítva, a neutralitás-tézis ellen az alábbiakban kifejtendő érvek egyúttal a harmónia-tézis ellen is szólnak.

A racionalitás dogmatikus redukciója

A közgazdaságtan a *homo oeconomicus*-nak nevezett embertípus segítségével írja le a gazdaság területén megkívánt piacelvű viselkedésformát. Ennek a viselkedésformának normaként történő előírása azonban az emberi racionalitás dogmatikus redukcióját jelenti, mert annak ellenére kizárja a gazdálkodás társadalmi szempontból központi szerepet betöltő területéről a racionalitás nem piacelvű formáját, hogy – miként a harmónia-tézissel szembeni kritika mutatja – a racionalitásnak egyedül egy ilyen átfogó formája képes feltárni az emberiség valódi érdekeit szolgáló, fenntartható fejlődés irányát. Az etika az a tudomány, amely az emberi viselkedéssel és az emberi cselekvés útján létrehozott társadalmi képződményekkel kapcsolatban a helyesség kérdését minden releváns szempontot figyelembe véve tárgyalja. Az etika tehát a gyakorlatra irányuló, átfogó racionalitást képviselő tudomány, a morál pedig az emberi cselekvés helyességét kijelölő szempontok összessége; éppen ezért nem lehet kizárni az emberi praxis semmilyen területéről, és ezért nem lehet szétválasztani a gazdaságot és a morált - ahogy azt a neutralitás-tézis megkísérli. Nem képzelhető el ésszerűen olyan emberi cselekedet vagy szociális interakció, amelyre ne vonatkozna a helyesség erkölcsi kérdése. A társadalmi és gazdasági összefüggésben egyaránt megkívánt viselkedésmintát tekintve a *homo oeconomicus*-t tehát a *homo moralis*-szal kell helyettesíteni.

Peter Ulrich, a gazdaságetika neves művelője felhívja a figyelmet arra, hogy a közgazdaságtan berkein belül elterjedt felfogás, miszerint a gazdaságetikának csupán korrektív szerepe van, méghozzá akkor, amikor a piac nem működik rendeltetésszerűen – ez a felfogás logikai körbeforgáshoz vezet, hiszen hogyan lehetne általános szempontok alapján történő értékelés nélkül, vagyis a helyesség morális kérdésének feltevése nélkül eldönteni, hogy mikor működik jól illetve rosszul a piac? (Ulrich 2008, 112) Az, hogy a piac helyes működését illetően az említett logikai probléma elkerülése végett nem lehet magára a piacra hivatkozni, újabb szemszögből világít rá arra az imént megfogalmazott belátásra, hogy nincsen erkölcsmentes szociális terület, következésképpen

minden gazdasági tevékenység és közgazdaságtudományi koncepció elkerülhetetlenül – noha általában hallgatólagosan – erkölcsi értékítéletekre épül. A neutralitás-tézis már ezért is tarthatatlan. A közgazdaságtan fővonalának implicit értékítéletével ezen túl is komoly probléma van, méghozzá az, hogy ésszerűen nem megalapozható, azaz dogmatikus redukcióból fakadóan a „piacidegen szempontok“ (Thielemann 2009, 72) eltörlését írja elő a hatékonyság, és végső célként a vállalat piaci értékének növelése érdekében.¹² A közgazdaságtan fővonala végső soron tehát egyedül a *shareholder value*-t, az adott vállalat tulajdonosainak tulajdonrészét tekinti mérvadó értéknek, amikor a helyes gazdálkodás módját kijelöli. Napjainkban a magán- és közszférában egyaránt meghatározó profitorientált manager-szemlélet az ökonomizmusnak hódolva nagy lendülettel végzi is a piacidegen szempontok kiiktatását, pedig ezeknek a szempontoknak a bevonása nélkül nem lehet meghatározni az átfogó racionalitás értelmében helyes és értelmes gazdálkodás módját, amely, többek között a fenntartható fejlődés elvének megfelelően, hosszú távon képes szolgálni az egyes emberek és az egész emberiség javát.

A piacgazdasággal járó szociális veszteségek

A gazdasági folyamatok semlegességét feltételező tézis – a bioszféra hosszútávon történő elpusztítására hivatkozó érv mellett – azzal a vitathatatlan ténnyel is cáfolható, hogy ezeknek a folyamatoknak a versenyelv érvényesüléséből kifolyólag már rövidtávon nemcsak nyertesei, hanem vesztesei is vannak. A piacon uralkodó versenyhelyzet a gazdasági szereplők számára ugyanis a (jó esetben kölcsönösen előnyös) kooperáció lehetőségén túl az együttműködés felmondásának és a cserekapcsolat megszüntetésének lehetőségét is kínálja, hiszen a szabad piacnak éppen az a lényege, hogy önkéntes alapon, a szereplők önérdeke mentén alakuljanak ki a csereüzletek. Ebből a szabadságból pedig az következik, hogy az egyéni haszon szemszögéből más üzleti kapcsolathoz képest kedvezőtlen üzleti kapcsolat eleve nem jön létre vagy megszűnik, amikor a kedvezőbb lehetőség megjelenik. A piacgazdaság rendszerének a meglévő állapotok felszámolására és új körülmények kialakítására, tehát lényegében a verseny nyitottságára épülő fejlődését illeti Joseph Schumpeter a „creative destruction“ kifejezéssel (Schumpeter 2008, 83), jelezve, hogy nem békés és harmonikus, hanem feszültséggel és rombolással járó és mint ilyen, áldozatokat követelő fejlődési folyamatról van szó.

¹² Lásd ezzel kapcsolatban Ulrich Thielemann 2009-ben megjelent, *System Error* című polemikus, de komoly tudományos érvelést tartalmazó könyvét.

A versenyelv ekképpen egyrészt valóban szabadságot jelent, mert a piac személytelennek tekintett interakcióiban senki sem kényszeríthető arra, és senkitől sem várható el az, hogy a saját haszonnövelésén kívül más szempontokat is figyelembe vegyen üzleti kapcsolatainak kialakításakor. Másrészt viszont a versenyelv – és erről az oldaláról ritkábban beszélnek a közgazdászok és menedzserok – kényszert jelent a gazdasági szereplők számára, méghozzá arra kényszeríti őket, hogy a piacon eladható szolgáltatásokat és árukat kínáljanak, vagyis versenyképesek legyenek. A piacon egyedül a tőke- illetve vásárlóerő és a termelékenység számít: aki nem rendelkezik a vásárláshoz szükséges vagyonnal és nem produktív a kereslet felől elvárt módon, az kiszorul a piacról. A versenyelv veszteséihez azonban nem csupán a munkanélküliek vagy a munkapiaci túlkínálat miatt nagyon alacsony bérért dolgozók tartoznak, hanem bizonyos értelemben mindenki, aki a versenyképesség kényszere alatt az élet bármely területén, és nem csupán vállalkozóként, a piachoz alkalmazkodó életvitel folytatására kényszerül – ahogy Ulrich Thielemann meggyőzően kifejti (Thielemann 2009, 64).

Míndez egyértelműen cáfolja a neutralitás-tézis helyességét, hiszen a versenyelv a piacidegen szempontok kiiktatásával párhuzamosan zajló térhódítása a társadalmi, és következésképpen az egyéni élet egyre több területén, illetve az ebből adódó szociális veszteségek azt igazolják, hogy a gazdasági folyamatok erkölcsi igazolást igénylő módon gyakorolnak hatást az emberek életére.

Az instrumentalitás-tézis

Az instrumentalitás-tézis a neutralitás-tézistől eltérően nem két egymástól független, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló rendszernek tekinti a morált és a gazdaságot, hanem a morált alárendeli a gazdaságnak, és nyíltan vallja, hogy az előbbi az utóbbit eszközként szolgálja. Az instrumentalitás-tézis a harmónia-tézis megfordítása, mert a harmónia-tézis a morál elsőbbségéből indul ki, amikor azt feltételezi, hogy a piacelv eleve az erkölcsi jó szolgálatában áll. Az instrumentalitás-tézis szerint ezzel szemben a gazdaság területén csak annyiban kell és lehet figyelembe venni erkölcsi normákat, amennyiben ezek a haszon növeléséhez hozzájárulnak. Az erkölcsöt a gazdasági érdekek megvalósításának eszközeként kezelő álláspont mellett kétféleképpen lehet érvelni: vagy a piaci versenyhelyzetből fakadó kényszerre hivatkozva, vagy a gazdasági folyamatok öncélúságát feltételezve (ami általában csak implicit módon történik).

Mint az üzleti etikával foglalkozó irodalom jelentős részében, Török Attila tankönyvében is a morált és egyben az embert a gazdaság területén eszköznek tekintő álláspont mutatható ki, amely a verseny okozta kényszerre hivatkozik,

amikor azt az állítást kívánja alátámasztani, hogy lehetetlen az erkölcsi köteleességek üzleti életre való vonatkoztatása: „A piaci teljesítmény egyetlen mértéke az üzleti eredmény, s ennek alakításában a fogyasztói minőségében színre lépő ‚embertárs’ célként nem, *csakis* eszközként vehet részt. A társaság működésének szervezőereje és értékmérője ugyanis *nem lehet* a célként elfogadott embertárs fogyasztói igényeinek kielégítése... Ez a szervezőerő *a piaci verseny valós világában* egyedül a fogyasztói igények által vezérelt cserefolyamatban való részvétel számviteli eredménye.“ (Török 2004, 69, kiemelések általam, JM) Az idézett érvelés nagy hibája, hogy összekeveri a deskriptív és a preskriptív perspektívát: abból ugyanis, hogy valami leírható módon létezik, nem lehet azt a következtetést levonni, hogy ez a valami erkölcsi normaként igazolható; vagyis az, ami létezik, még nem biztos, hogy erkölcsi szempontból helyes.

Gazdasági fatalizmus

Azt, hogy a szabadpiacon uralkodó versenyhelyzetből fakadó kényszer alól senki sem vonhatja ki magát, manapság széles körben hangoztatják és elfogadják, amikor politikusok vagy menedzserek gyakran népszerűtlen, a gazdasági hatékonyságot és hasznot növelő intézkedéseket hajtanak végre, mert szociális veszteségekkel járnak. Ebben az érvelésben kétségtelenül igaz, hogy a piacgazdaság fennálló keretfeltételei között, a haszon- és versenyelv következetes alkalmazásával kényszerpályán mozog a társadalom, nemzeti és globális szinten egyaránt. Az érvelés azonban egyoldalú, mert elhallgatja azt a lényeges körülményt, hogy a fennálló gazdasági rendszer emberi döntések és cselekedetek eredménye és nem eleve adott; nem szükségszerűen ilyen, hanem átalakítható, új alapokra helyezhető. Az elterjedt kényszer-retorika a piacgazdaság alapelveit és alapvető struktúráját illetően tagadja az ember cselekvési szabadságát, és azt igyekszik elhíttetni, hogy nincsen választási lehetőség, nincsen más megoldás. (Feltűnő egyébként, hogy a szociális veszteségek összefüggésében éppen azok a politikai és gazdasági vezetők alkalmazzák a kényszer-retorikát, akik a gazdasági sikerrel kapcsolatban az egyén felelősségét hangsúlyozzák.)

A verseny okozta kényszerre való hivatkozás végső soron nem más, mint gazdasági fatalizmus, determinizmus, amely összemosza a „valós“ és a „helyes“ kategóriáit azáltal, hogy a leírt valóság szükségszerűségét tételezve az erkölcsi helyesség kérdését tárgytalanná teszi, hiszen az, ami a fizikai törvényekhez hasonlóan szükségszerűen van, nem lehet erkölcsi bírálat tárgya, azt csak tényként elfogadni lehet. Cselekvési szabadság nélkül ugyanis nem létezik erkölcs (ezért nem beszélhetünk az állatokkal kapcsolatban morálról, mert azok az ösztöneik által determináltak).

Mivel a fizika törvényeivel ellentétben a piac jelenleg érvényesülő törvényei nem eleve adottak, hanem társadalmi döntés útján megváltoztathatók, az instrumentalitás-tézis mellett felhozott, és a piaci verseny kényszerjellegét egyoldalúan kiemelő érv tarthatatlan.

Az eszköz-cél-viszony felcserélése

Az instrumentalitás-tézis másik megalapozási kísérlete a gazdasági folyamatok, elsősorban a haszonnövelés öncélúságát feltételezi, ami azt jelenti, hogy a piacelv szerinti gazdálkodást, mint végső célt, mindenféle erkölcsi megfontolás fölé helyezve, önmagáért megvalósítandónak tekinti. Az instrumentalitás-tézisnek ez a megalapozási kísérlete az etikai érvelésmódját tekintve konzekvencialista-utilitarista alapokon nyugszik, hiszen az emberek javát lényegében a GDP-vel azonosítja, következésképpen azokat a cselekedeteket és struktúrákat tekinti kívánatosnak, amelyek a GDP növelését eredményezik. Annak ellenére, hogy az utilitarizmus az etika területén alkalmazott érvelésmód, valójában nem tekinthető erkölcsi érvelésnek, mert az erkölcs végső célját, a megvalósítandó jót, a morálon kívül, a morál fölé helyezve határozza meg, amikor a társadalmi haszonnal, illetve a GDP-vel azonosítja. Sőt, még pontosabb elemzés fényében megállapítható, hogy az utilitarizmus alapvetően tagadja a morál kategóriájának létét, hiszen a haszon vagy várható fizetés által motivált cselekedet megítélése lényegében különbözik az erkölcsi jó szolgálata által motivált cselekedet megítélésétől.¹³ A „hasznos“ és az erkölcsi szempontból „helyes“ kategóriájának összemosása, vagyis az utóbbinak az előbbiben való feloldása a józan emberi ész tiltakozását váltja ki.

Az újabb etikai, valamint a politikai filozófiai diskurzusban a legjelentősebb utilitarizmus-kritikát John Rawls nyújtotta *A Theory of Justice* című művében (Rawls 1979). A kritika középpontjában az áll, hogy az utilitarizmus kikerüli az igazságosság problémakörét, mert a társadalmi összhaszon, illetve GDP növelésének irányelve nyitva hagyja az összhaszon elosztásának kulcsfontosságú kérdését (Rawls 1979, 40-52). Az összhaszon növelésének szempontjából tudniillik valószínű, hogy célszerű volna a rabszolgaság újbóli bevezetése, mert a rabszolgák kemény dolgoztatásával minden bizonnyal még magasabb GDP volna elérhető. (A piac versenyhelyzetéből fakadó kényszer egyébként bizonyos esetekben megközelíti a rabszolgasággal járó kényszert.) Az összhaszon tehát úgy is növelhető, hogy a társadalom jelentős részének alig jut valami a termelt javakból, a piacgazdaság öncélúságát valló álláspont

¹³ Erre a belátásra épül Immanuel Kant óriási jelentőségű deontológiai etikája, amelynek középpontjában az emberi értelemről levezethető és az ún. kategorikus imperatívuszban összefoglalható kötelesség áll, lásd: Kant (1956, IV, 33-80).

számára viszont közömbös, hogy a javak milyen módon kerülnek elosztásra. A GDP öncélú és korlátlan növelése, azaz maximalizálása ráadásul önpusztító folyamat, amely – ahogy a közjavakkal kapcsolatban fent kifejtettem – az emberiség életalapját számolja fel; ez azért fordulhat elő, mert az összhaszon növelésének célja az utilitarizmus értelmében minden eszközt szentesít.

A piacelvű gazdasági folyamatokat végső célnak tekintő álláspont alapvető tévedése, hogy felcseréli a célt és az eszközt, amikor az embert és a társadalmat alárendeli a piacgazdaság működésének. Mivel azonban az antropocentrikus, vagyis emberközpontú megközelítés mind ismeretelméleti, mind morális szinten megkerülhetetlen, a gazdaság működése és a GDP növelése éppúgy, mint maga a pénz csakis eszköz lehet egyéb, a teljes emberi racionalitás fényében meghatározott célok szolgálatában. A gazdálkodás nem emberközpontú megközelítése szükségszerűen tagadja az ember lényegét: értelmességét, szabadságát, erkölcsiségét, méltóságát. Az instrumentalitás-tézis tehát tarthatatlan.

Az etikára épülő globális jogi szabályozás szükségessége

A harmónia-, neutralitás- és instrumentalitás-tézis cáfolata során felsorakoztatott érvek mind alátámasztják és nyilvánvalóvá teszik a gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségességét. A bemutatott érvek mindezekén túl arra is rávilágítanak, hogy etikai reflexió útján feltárt alapelvekre épülő, globálisan érvényesíthető jogi szabályrendszerre van szükség ahhoz, hogy emberséges keretek közé szorítsuk a gazdaság működését mind nemzeti, mind nemzetközi szinten, és elkerüljük a közjavak pusztulását.

Az etika által feltárt morális követelményeket egyedül a jog intézményének segítségével, azaz a szabálykövetés szükség esetén erőszakkal történő kikényszerítésének és a szabálysértés büntetésének útján lehet társadalmi szinten érvényre juttatni úgy, hogy ne szenvedjen hátrányt az, aki ezekhez a követelményekhez tartja magát. A piacgazdaság emberközpontú működésének feltételeit meghatározó erkölcsi szabályok betartása ugyanis - amíg ezeket nem ültetik át megfelelő jogszabályokba - valóban hátrányt, versenyhátrányt okoz az erkölcsileg helyes magatartást önkéntesen vállaló szereplőknek. A jog által nem védett (és a haszon növelését nem szolgáló) erkölcsi szabályok egyoldalú betartása egyének, vállalatok és egész nemzetgazdaságok között fennálló versenyhelyzetben piacgazdasági szempontból nemcsak irracionális, hanem gyakran gazdasági csőddel fenyegető magatartás, ezért nem várható, hogy spontán módon elterjed; kevesen hajlandók az erkölcsi potyautasok helyett is megfizetni a morálisan helyes viselkedés árát. Az antropocentrikus, ökológiailag fenntartható és szociálisan igazságos gazdasági rendszer

kialakításához szükséges erkölcsi szempontoknak tehát csak a jog segítségével lehet érvényt szerezni. A globalizáció tényét figyelembe véve valószínűsíthető, hogy csak egy (a szubszidiaritás elvét tiszteletben tartó) globális jogrend létrehozása - megfelelő globális törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalommal és hatékony büntető szervekkel - nyújthat megoldást a potyautas-magatartás megakadályozására, amely az erkölcsi szempontok érvényesülését rossz esetben teljesen megíúsíthatja.

Jól szemlélteti a jog szerepét a játékelmélet fent tárgyalt potyautas-dilemmájának mátrixában végzett korrekció. Ha a dezertálást, vagyis a potyautas-magatartást az 1. ábrán látható mátrixhoz képest két egység elvonásával büntetjük és ezzel a két egységgel kompenzáljuk az egyoldalúan kooperáló szereplőt, akkor a következő mátrix jön létre (lásd a 4. ábrát):

4. ábra: A potyautas-dilemma korrekcióval

		Y	
		k	d (-2, +2)
X	k	X = 3 / Y = 3	X = 3 / Y = 2
	d (-2, +2)	X = 2 / Y = 3	X = 0 / Y = 0

Forrás: A szerző szerkesztése

Ezáltal elérhető, hogy az individuális haszonnövelés szemszögéből is a kooperálás (morálisan helyes magatartás) válik a legkedvezőbb cselekvési lehetőséggé, de egyik szereplő sem szenved hátrányt, ha a másik szereplő valamilyen okból mégis dezertálna. Az etika által feltárt követelményeket tartalmazó jog segítségével lehet tehát kialakítani azt a szituációt, amelyben a szereplők erkölcsi meggyőződés nélkül is az erkölcsileg kívánatos eredményt produkálják.

Irodalom

- Arno Anzenbacher (2001): Keresztény társadalometika. *Szent István Társulat*, Budapest
- Cheneval, Francis (2004): „*Bonum commune' oder von der beständigen Wiederkehr des Politischen: Begriffs- und philosophiegeschichtliche Erörterungen*“. In: Jean-Michel Bonvin, Georg Kohler und Beat Sitter-Liver (Hrsg.): *Gemeinwohl. Ein kritisches Plädoyer*. Academic Press Fribourg. 15-46.o.
- Friedman, Milton (1970): „*The social responsibility of business is to increase its profits*“. *The New York Times Magazine*, 1970 szeptember 13, 32-33, 124, 126.o.
- Hardin, Garrett (1968): „*The Tragedy of the Commons*“. *Science*, volume 162. 1243-1248.o.
- Homann, Karl und Lütge, Christoph (2005): *Einführung in die Wirtschaftsethik. LIT Verlag*, Münster
- Joób Márk (2008): *Globale Gerechtigkeit im Spiegel zeitgenössischer Theorien der Politischen Philosophie. Christian Academic Press*, Ödenburg
- Kant, Immanuel (1956): *Werke in sechs Bänden, I-VI*, Darmstadt
- Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Suhrkamp Verlag*, Frankfurt/Main
- Meadows, Donella, Randers, Jorgen and Meadows, Dennis (2004): *Limits to Growth. The 30-Year Update. Earthscan*, London
- Rawls, John (1979): *A Theory of Justice. Harvard University Press*, Harvard
- Schumpeter, Joseph A. (2008): *Capitalism, Socialism and Democracy. Harper Collins Publishers*, New York
- Smith, Adam (1937): *The Wealth of Nations. Modern Library*, New York
- Thielemann, Ulrich (2009): *System Error. Warum der freie Markt zur Unfreiheit führt. Westend Verlag*, Frankfurt/Main
- Tóth I. János (2003): „*A játékelmélettől az etikáig*“. *Világosság*, 5-6 szám. 167-174.o.
- Török Attila (2004): *Üzleti etika. Századvég Kiadó*, Budapest
- Ulrich, Peter (2008): *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie. Haupt Verlag*, Bern, Stuttgart, Wien
- WWF (2009): *Living Planet Report 2008*, Switzerland

Komplementer pénz és a helyi gazdaságélénkítés

Prof. Dr. Székely Csaba Dsc¹

Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Sopron

ABSZTRAKT A hivatalos fizetőeszközök kiegészítésére már az 1800-as évektől alkalmaznak különböző pénzhelyettesítő eszközöket a világ több országában. Az 1929-33-as gazdasági világválságot követően a szabad gazdaság hívei vállalkoztak arra, hogy kísérleteket folytassanak elgondolásaik helyességének igazolására Németországban, Ausztriában, Svájcban, Franciaországban és más országokban a munkanélküliség visszaszorítására. Svájcban már 75 éve működik a WIR rendszer, amely a kis- és közepes vállalkozások támogatását, egymás közötti forgalmának élénkítését tűzte ki célul. Hasonló gazdasági célokkal indították soproni polgárok 2009-ben a helyi kis- és közepes vállalkozások összefogásán alapuló európai szövetkezetet, amelynek célja a kékfrank elnevezésű fizetőeszköz kibocsátása és a helyi gazdaságban történő alkalmazása. A szövetkezeti tagok a Kékfrank utalvány elterjesztése érdekében kötelezik magukat arra, hogy vállalkozásaikban elfogadják, illetőleg csereeszközként használják a kékfrankot. Az alapítók reményei szerint a komplementer pénz alkalmazásával fellendülhet a gazdasági válság és a globalizációs folyamatok következtében kedvezőtlen helyzetbe került helyi ipar és kereskedelem.

A tanulmány a Kékfrank utalvány bevezetésének várható következményeit, hatásait vizsgálja a különböző elnevezésekkel illetett alternatív fizetőeszközök elméleti hátterének bázisán, és más országokban elterjedt ilyen fizetőeszközök eddigi alkalmazásának példáján. A svájci WIR rendszer különösen hasznos tapasztalatokkal szolgálhat a helyi pénz bevezetéséhez, illetőleg működésének hosszabb távú fenntartásához.

KULCSSZAVAK: helyi pénz, komplementer fizetőeszköz, gazdaságélénkítés, szövetkezeti bank

Bevezetés

A globalizációs törekvések, a méret folyamatos növelésén alapuló gazdasági tendenciák az utóbbi évtizedekben nem kedveztek a kis- és közepes vállalatoknak, s ezt a helyzetet a pénzügyi és gazdasági válság tovább rontotta. Rendkívül előnytelenül alakul a gazdasági helyzet az ország nyugati szegletében, Sopronban és környékén is, ahol a helyi, évtizedekkel korábban még a világ élvonalához tartozó ipar szinte romokban hever. A „határsáv

¹ szekely@ktk.nyme.hu

szindróma” és a történelmi területvesztés miatti több évtizedes bezártság után egészségtelen, szinte kizárólag a szolgáltatásokra épülő, az olcsóbb munkaerő exportján alapuló gazdasági struktúra alakult ki. Ráadásul a helyi kiskereskedelem is jelentősen visszaszorult a multinacionális kereskedelmi hálózatok terjeszkedése miatt az utóbbi néhány évben.

A szükséghelyzet szokatlan megoldásokat eredményezhet. A soproni vállalkozók korábban is élen jártak az önszerveződésben, amit a soproni kereskedelmi és iparkamara 160 éves múltja,¹ a helyi ipartestület² ereje, vagy a MAE³ évtizedeken át egyedülállóan helyi csoportként működő szervezete is bizonyít. Helyi vállalkozók egy csoportja néhány évvel ezelőtt „ha mi összefogunk” felkiáltással olyan utalvány-rendszert vezetett be, ami azóta – még az időközben kedvezőtlené vált adózási viszonyok között is – eredményesen működik. A „HA-MI” utalványokkal – a vállalatoknál kialakított *kafetéria* rendszerre épülve – a meleg és hideg étkeztetésen, az üdültetésen, az ajándékutalványokon keresztül jelentős forgalomnövekedést értek el az utalványokat befogadó helyi vállalkozók.

Az utalványrendszer sikeres működését látva további lépésre határozták el magukat a soproniak. 2009. szeptember 29-én 123 soproni polgár megalakította a Ha-Mi-Összefogunk elnevezésű európai szövetkezetet,⁴ amelynek célja, hogy Sopron és környéke gazdasági szereplőivel összefogva fellendítse a gazdaság működését az úgynevezett *Kékfrank*⁵ utalvány segítségével (Perkovátz, 2009).

A tanulmány a Kékfrank utalvány bevezetésének várható következményeit, hatásait vizsgálja a különböző elnevezésekkel illetett alternatív fizetőeszközök elméleti hátterének és más országokban elterjedt ilyen fizetőeszközök eddigi alkalmazásának példáján.

A Kékfrank utalvány

A Kékfrank utalvány létrehozói szerint olyan pénzhelyettesítő, amely a hivatalos fizetőeszköz, a magyar forint mellett a gazdaságban csereszkozzként szerepel, és az uniós, valamint a magyar jogrend szerint működve védi a helyi

¹ Magyarországon elsőként, 1850-ben Sopronban alakult kereskedelmi és iparkamara.

² A Soproni Ipartestület 1892-ben jött létre.

³ Magyar Agrártudományi Egyesület

⁴ Az EU jogrend alapján álló, Magyarországon még kevéssé elterjedt szövetkezeti forma, amely határokon átnyúlva szervezi tevékenységét.

⁵ Nem véletlen az egybeesés: Sopron megyei jogú város a kékfrankos fővárosának deklarálta magát szemben Burgenland osztrák tartománnyal, amely a kékfrankos országaként (Land der Blaufränkisch) hirdeti magát.

gazdaságot a globalizáció káros hatásaitól. Az utalványt kibocsátó európai szövetkezet alulról jövő, pártoktól független, civil kezdeményezés. A szövetkezet alapító tagja az lehetett, aki legalább egy (de legfeljebb negyven) 100 euró értékű részjegyet vásárolt. A szövetkezet minden tagjának a részjegy aránytól függetlenül egy szavazata van a közgyűlésben. A szövetkezeti tagok köre az alapszabály szerint tovább bővíthet, amelynek feltétele a részjegy megvásárlása és az alapszabályban meghatározott feltételek elfogadása. Szövetkezeti tag nemcsak magánszemély, hanem vállalkozás is lehet (www.kekfrank.hu).

A szövetkezeti tagok a Kékfrank utalvány elterjesztése érdekében kötelezik magukat arra, hogy vállalkozásaikban elfogadják, illetőleg csereszékként használják a kékfrankot. A szövetkezeti tag elsődlegesen a kibocsátó szövetkezet által megbízott pénzügyintézetben (szerződés alapján a Rajka és Vidéke Takarékszövetkezetben) juthat a kékfrankhoz, azonos összegű forint befizetésével. A szövetkezet a kékfrank forint ellenértékét kamatoztatja. Maga a kékfrank nem kamatozik, ezért nem áll senki érdekében felhalmozása, ebből adódóan gyorsabban foroghat, mint a forint. Ez a remények szerint dinamizálhatja a helyi gazdasági életet, mivel felhasználói az egymás közötti cserét (részben) ebben bonyolítják. A soproni és a környékbeli vállalkozások könnyebben juthatnak megrendelésekhez, mivel a Kékfrank utalványokat tovább kell adni, és ez csak a rendszerhez csatlakozó helyi vállalkozók körében lehetséges. Magánszemélyek is hozzájuthatnak (például az őket alkalmazó vállalkozásokon keresztül) a Kékfrank utalványhoz, amellyel lebonyolíthatják vásárlásaikat az azt elfogadó helyi üzletekben.

1. ábra Az ötezres címletű Kékfrank utalvány

Forrás: www.kekfrank.hu)

A kézfrankot papírpénzre emlékeztető utalványban bocsátják ki (a forinttal megegyező címletekben), de folyamatban van elektronikus változatának hivatalos elfogadtatása és bevezetése is. Az alapítók szándékai szerint a lokálisan szerveződő, az együttműködést szolgáló utalványrendszer előnyei a térség gazdaságának dinamizálása mellett a régiós összefogásra, a közösségi öntudat erősítésére, az idegenforgalom és a kultúra támogatására is kiterjedhet. A szövetkezet és a helyi lakosság tehát sokoldalúan profitálhat az utalvány használatából. Azt ugyanakkor még nem lehet felbecsülni, hogy a kézfrank a forintforgalom hány százalékát képes kiváltani, illetőleg hogy a komplementer fizetőeszköz milyen forgalomnövekedést képes előidézni.

A „helyi pénz” elmélete és megvalósítási kísérletei

A pénz funkcióit, gazdaságban betöltött szerepét régóta tárgyalja és vitatja a közgazdasági elmélet. A főáramlatú közgazdaságtan a pénz értékmérő, csereeszköz, felhalmozási és spekulációs funkcióit különbözteti meg, de a Bretton Woods-i rendszer összeomlása óta a hatalmi eszköz funkciót is ide sorolják (Szalay, 2008).

Már az 1800-as évek végén felvetődtek azok a reformelképzelések, amelyek a helyi pénzek kialakulásához vezettek. Silvio Gesell, német-argentin kereskedő 1891-ben adta ki első röpiratát „A pénzügy reformja, mint a szociális államhoz vezető út” címen (Gesell, 1891). Gesell abból indult ki, hogyan lehet megakadályozni azt, hogy a pénz a hatalom egyre inkább eluralkodó eszköze legyen, viszont egyidejűleg semleges csereeszköz maradjon. Szerinte a pénznek – és mindenekelőtt a nagyobb összegek birtokosainak – különleges kiváltsága van: megbonthatja a kereslet és kínálat, a megtakarítás és befektetések körforgását, és kamat formájában jutalmat követelhet a termelőktől és a fogyasztóktól annak érdekében, hogy lemondjanak a pénz spekulatív jellegű visszatartásától illetve rövid lejáratú pénzbetétekről, és visszajuttassák azt a reálgazdaság körforgásába. Gesell később áttelepült Svájcba, ahol az ottani reformerek körében talált követőkre, akikkel közösen megalakították a Svájci Szabadföld-Szabadpénz Szövetséget (Sweizer Freiland-Freigeld-Bund).

Az 1930-as években a geselli szabad gazdaság hívei vállalkoztak arra, hogy kísérleteket folytassanak elgondolásaik helyességének igazolására. Németországban, Ausztriában, Svájcban, Franciaországban, Spanyolországban és az Egyesült Államokban fáradoztak a szabadpénz bevezetésén annak érdekében, hogy megszüntessék a munkanélküliséget. Különösen sikeres volt az osztrák Wörgl város kísérlete, ahol egy év alatt a munkanélküliség 25 százalékkal csökkent a kezdeményezés révén. Amikor Ausztriában több mint 100 község szintén be kívánta vezetni a Wörgl-i modellt, az Osztrák Nemzeti Bank - monopóliumát féltve - betiltatta a helyi pénzek további használatát. A

hasonló kísérleteknek több országban is ugyanez lett a sorsuk (www.sozialoekonomie.info).

A helyi pénz és a különböző pénzhelyettesítő eszközök azonban újra és újra megjelentek a különböző országok gazdaságában Ausztráliától Brazíliáig, és különböző nyugat-európai országokig. Még az euró bevezetése után is számtalan helyen vezettek be különböző alternatív fizetőeszközöket Németországban, Ausztriában és más EU tagállamban. Kennedy (2010) két kezdeményezésről, a Prien am Chiemsee-i Chiemgauer-ról és a szomszédos városban bevezetett Sterntaler-ről számol be, amelyek elsősorban együttműködésük révén váltak sikeressé. Ausztriában, a Bucklige Welt régióban – elsősorban idegenforgalmi céllal – szintén eredményesen alkalmazzák a pénzérme formájában kibocsátott Buckeltalert, vagy Stájerország és Burgenland találkozásánál, a Wechsel vidéken az úgynevezett „Wechselgeldet”. Ez utóbbi két régió képviselői Sopronban, a Kereskedelmi és Iparkamarában is bemutatkoztak 2008-ban. Svájcban pedig már több mint 75 éve működik az úgynevezett *WIR rendszer* annak ellenére, hogy Svájc gazdasága és bankrendszere elismerésre méltóan működik.

Kennedy (2010) a különböző pénzhelyettesítőket területi alapon és szektorok szerint megkülönböztetett, illetőleg a hivatalos fizetőeszköz, vagy valamilyen teljesítmény (pl. munkaóra) révén fedezett eszközök csoportjába sorolja. A regionális fizetőeszközöket egy adott térségben alkalmazzák, a szektorális pénzt országszerte, de csak egy meghatározott szakterületen (pl. egészségügy, vagy oktatás). Érdekes megoldás Japánban az úgynevezett időbank, amely lehetővé teszi az állampolgároknak, hogy idős korukra gondozási, ápolási órákat takarítsanak meg. Ezt a szolgáltatást az állam nem adóztatja meg, mivel költséget takarít meg. Ez a megtakarítás ráadásul nincs kitéve az inflációnak, mivel az egy óra évek múlva is egy órát jelent. A felsorolt példákon kívül vegyes formák is léteznek, amelyek több szempontnak is megfelelnek.

A felsorolt kísérletek közül kiemelt figyelmet érdemel a Svájcban működő *WIR Bank* és a hozzá kapcsolódó helyi komplementer fizetőeszköz, a *WIR*.⁶

WIR, a komplementer fizetőeszköz

A *WIR Bank*ot 1934-ben, a nagy gazdasági világválságot követően hozták létre Baselben.⁷ A szövetkezeti alapon működő bank célja banki szolgáltatások

⁶ A HA-MI Európai Szövetkezet vezetősége 2010 márciusában a helyszínen tanulmányozta a *WIR Bank* működését. A bank működésének leírása szóbeli információkon alapul.

⁷ *WIR* = Wirtschaftsring (gazdasági kör)

nyújtása kedvező kondíciókkal a kis- és közepes vállalatok, illetőleg a középrétegek számára. Ennek érdekében szervezi és működteti immár 75 éve a WIR rendszert, ami egyrészt a WIR-ben történő elszámolást, különböző marketing eszközöket, másrészt a finanszírozási lehetőségek széles palettáját foglalja magában. A Baseli központú WIR Banknak országszerte hat fiókja (Bern, Lausanne, Lugano, Luzern, St.Gallen, Zürich) van, emellett egy ügynöksége is működik Chur-ban. Jelenleg 2200 szövetkezeti tag a bank tulajdonosa, és a tagság előfeltétele a WIR rendszerben való legalább két éves együttműködés, valamint 10 db 400 CHF értékű részjegy vásárlása.

A WIR elszámolási rendszert a WIR pénzhez kötődő vásárlóerő teszi lehetővé. Ez azt jelenti, hogy a megfelelő követeléseket a WIR résztvevők körében, mégpedig egy 60 ezer résztvevőből álló üzleti körben adják tovább. A WIR rendszerből adódóan növekvő forgalom keletkezik, amely nem csak WIR-ből, hanem svájci frankból is áll, mivel a vásárlások egy részét hazai valutában egyenlítik ki.

A WIR elszámolási rendszer készpénz nélküli pénzforgalomként funkcionál a WIR résztvevők között. A jóváírásokat és a terheléseket a WIR Bank központjában, Baselben könyvelik el a megfelelő WIR számlákon. Fizetőeszközként a WIR csekkfüzet és a WIR kártya áll rendelkezésre, amelynek jelentősége a csekk formájú megbízásokkal szemben egyre növekszik. Emellett egyre több ügyfél az Internet-bankon keresztül bonyolítja WIR fizetési forgalmát.

A kis- és közepes vállalkozások akkor tudnak nagy forgalomnövekedést, ezzel együtt nyereségnövelést elérni a WIR piacon, ha ügyvezetett állandó WIR elfogadónak nyilvánítják magukat. Ez azt jelenti, hogy minden üzletkötésnél kötelezik magukat arra, hogy a vevőtől legalább 30 százalék WIR fizetőeszközt fogadnak el az első 2000 svájci franknyi üzlet után. Még nagyobb forgalom érhető el a bank számára a WIR hitelek alapján. Ezeket a hiteleket ugyanis WIR pénzben lehet visszafizetni. Ebből a szempontból nemcsak a jelzáloghitelek játszanak szerepet, hanem ezen túlmenően a WIR ügyfelek részére nagyon kedvező kondíciójú fedezett, vagy fedezet nélküli WIR folyószámlahiteleket is nyújtanak. A WIR ügyfél WIR egyenlegét öt különböző területen: áruvásárlásnál, üzemi ráfordításainál, beruházásainál (ide tartozik a felújítás és az ingatlan vásárlás is), privát kiadásainál, valamint a munkatársak bevonásával az ő kiadásaiknál használhatja fel.

Nagyon fontos annak a szabálynak a betartása, hogy csak annyi WIR pénz elfogadása ajánlatos, amennyit probléma nélkül tovább lehet adni, mivel a WIR egyenleg után a bank nem fizet kamatot, ráadásul 1972 óta nem létezik szabad WIR visszaváltás. Ezért először tervet célszerű készíteni arról, hogy mennyi WIR fizetőeszköz helyezhető ki üzleti és privát alapon (WIR költségvetés). WIR hitellel kombinálva a költségvetés még érdekesebbé válik.

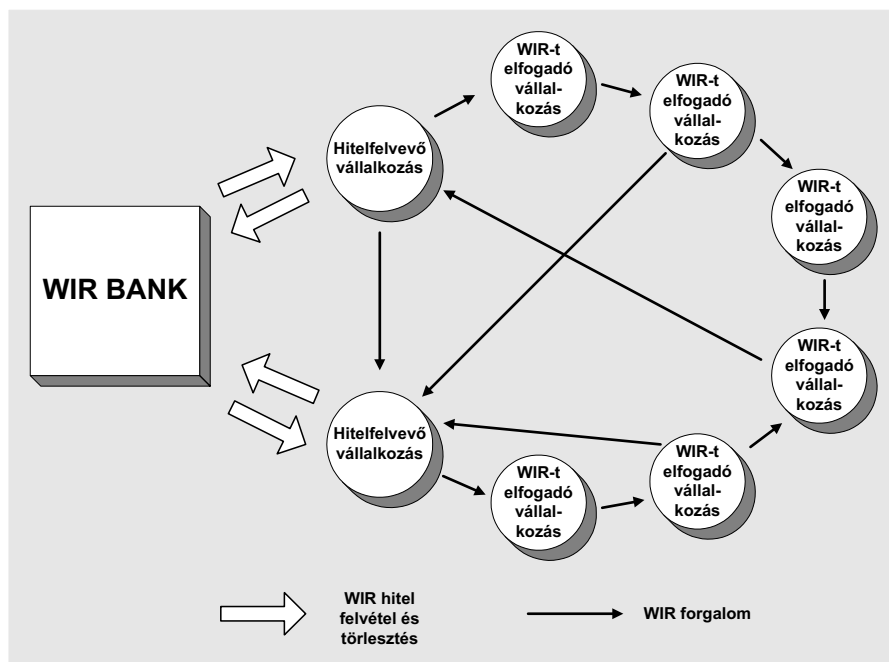
A WIR finanszírozás és a WIR körforgása

A WIR Bankban a hagyományos, svájci frank alapú banki szolgáltatások mellett a kis- és közepes vállalkozások, valamint a privát ügyfelek részére speciális finanszírozási formák állnak rendelkezésre. Különösen érdekesek és vonzóak a svájci frank hitelből és a WIR hitelből álló kombinációk. A megfelelő modellek alkalmasak az építési, átépítési és felújítási projektek céljaira, de ingatlanvásárláshoz is felhasználhatók. A WIR hitel - svájci frank hitel kombináció miatt a teljes kamatterhelés érezhetően alacsonyabb, mint más bankok esetében. 2009 első felében például egy Impulzus-programnak nevezett akció keretében 100 millió WIR volumenű beruházási hitelprogramot indítottak rendkívül előnyös, 0,25 százalékos kamatlábbal. Ez természetesen a pénzügyi terhek érezhető csökkenéséhez vezet még a párhuzamos svájci frank hitel mellett is. A hitel nagyságától függően a WIR hitelt második jelzálogkölcsonként nyújtják. Ez azt jelenti, hogy először a svájci frankban nyújtott hitelt kell törleszteni, tehát további kamatköltségeket lehet megtakarítani.

A WIR körforgása a WIR beruházási hitel folyósításával indul. A bank a hitelt WIR és svájci frank kombinációjában folyósítja, de tisztán WIR hitelezés is előfordulhat. A WIR hitelt azonban csak olyan kis- és közepes vállalkozások vehetik fel, amelyek csatlakoztak a gazdasági körhöz. Teljesen kizárt, hogy nagy hazai vagy nemzetközi vállalatok jussanak ilyen hitelhez.

A beruházási hiteleket felvevő vállalkozások olyan cégeket keresnek meg, amelyek az elvégzett munkálatokért, a leszállított építési anyagokért, és a teljesített szolgáltatásokért WIR fizetőeszközt fogadnak el bizonyos arányban. A kivitelező vállalkozások számára azért lehet előnyös az ügylet, mert a beruházó előnyben részesíti a WIR-t elfogadó cégeket. A kivitelező vállalkozás ezután szintén WIR-t elfogadó szállítókat, vállalkozásokat kutat fel, amely vállalkozások forgalma ezáltal növekedhet. A WIR körforgását a következő ábra szemlélteti.

2. ábra A WIR körforgás

Forrás: A szerző szerkesztése

A törlesztés a folyósított hitel arányainak megfelelően WIR-ben, illetőleg svájci frankban történik. A kamatokat és a számlavezetés költségeit CHF-ben kell megfizetni. A hiteltörlesztéshez szükséges WIR összeg a hitelt felvevő vállalkozás számára úgy teremthető elő, hogy a vállalkozás szintén WIR-t fogad el az ügyfeleitől, ezzel mintegy húzóerőt teremt a gazdasági kör szereplői számára.

A WIR Bank a forgalomban lévő WIR mennyiségét a hitelek nyújtásával, illetőleg a WIR hitelhez kapcsolódó kamatok változtatásával tudja szabályozni. Ha túl sok WIR került a forgalomba, a bank megemeli a kamatot, a konjunkturális időszakban pedig csökkenti. Ugyanakkor a bank éberrel őrködik a WIR értékállóságán is: az inflálódás elkerülése érdekében nem engedi meg, hogy az egy-egy vállalkozásnál vagy magánszemélynél feleslegesen felhalmozódott WIR-t árengedménnyel adják tovább. Ha fény derül ilyen ügyeletekre, a szövetkezet kizárja a szóban forgó vállalkozást a rendszerből. A bank követelései 2009. június 30.-án 2,83 milliárd CHF-et tettek ki, melyből 0,8 milliárd volt a WIR követelés. Ha ez a bankok összes svájci frank forgalmához képest elenyésző is, Svájc a WIR fizetőeszközt CHW rövidítéssel az ország második nemzeti valutájaként tartja számon.

A WIR ügyfelek véleménye

A WIR Bank kiterjedt hálózatával és különféle marketing eszközök (web-oldal, szórólapok, folyóirat, vásárok, workshopok, WIR-csoportok) alkalmazásával hívja fel a kis- és közepes vállalkozások figyelmét a rendszerhez történő csatlakozás előnyeire. Ugyanakkor bizonyos üzleti területeken (pl. a turisztikailag frekventált helyek vendéglői között) már nem fejt ki marketing tevékenységet, mivel ezeknek az ügyfeleknek amúgy is érdeke a WIR fizetőeszköz elfogadása. Ebből is látható, hogy az egyes ügyfelek eltérő érdekekkel, különböző célkitűzésekkel csatlakoznak a rendszerhez. A több mint 60 ezer WIR ügyfél tehát különböző szerepeket tölt be a rendszerben, amit a következőkben bemutatásra kerülő négy ügyfél véleménye is igazol.

1. A *Kantensprung AG* egy civil mozgalomból fejlődött ki. Magánszemélyek úgy vélték, hogy a Basel városában található 12 ezer négyzetméteres, 1890-ben épült Gundeldingen ipari negyed lerombolása megengedhetetlen, ehelyett a műemlék jellegű üzemcsarnokok felújítását és kulturális, illetőleg az ökoszociális elveknek megfelelő gazdasági hasznosítását tűzték ki célul. A projekt megvalósításához egy befektető és egy épületüzemeltető részvénytársaságot alapítottak. A *Gundeldinger Feld Immobilien AG* ingatlanhasznosító vállalkozás, mint befektető társaság vásárolta meg a területet, és a *Kantensprung AG* üzemeltető társaságként 90 évre, éves törlesztési részletek vállalása mellett megszerezte az építési és hasznosítási jogokat. Ez utóbbi részvénytársaság többek között a WIR Banktól is vett fel hitelt. A felújított, illetőleg a még jól használható épületeket a hasznosítási koncepciónak megfelelő további kis- és közepes vállalkozásoknak, üzleteknek adták bérbe, amelyek részben WIR-ben fizetik a bérleti díjat. Ezzel részben bezárul a kör, mivel a WIR törlesztés, illetőleg a hitelek visszafizetése a befolyó bérleti díjából lehetségessé válik. Az egymás közötti forgalom megkönnyítése érdekében egy további szövetkezetet hoztak létre a *BonNetzBon* (BNB) utalvány kibocsátására, tehát itt egy másodlagos komplementer fizetőeszköz is keletkezett. Az utalványon olvasható jelmondat (lokal, sozial, nachhaltig, ökologisch – helyi, szociális, fenntartható, ökológiai) jól jellemzi a hálózat mögött álló civil szervezet gondolkodásmódját. A csatlakozó vállalkozások között virágüzlet, könyvesbolt, kávépörkölő, party-szervíz, ökológiai ételmiszerüzlet, kozmetikus, számítógép szaküzlet, galéria, valamint kerékpárjavító található, de részt vesz az épületek hasznosításában a helyi Munkanélküli Bizottság, a Szociális Gazdaság Egyesület és az IGA rövidítésű szakmaközi szakszervezet is.

Az ingatlanhasznosító vállalkozás képviselője szerint a finanszírozás, illetőleg a WIR-ben történő elszámolás különösebb problémák nélkül halad, mivel a csatlakozó vállalkozások egymást jól ismerik, sőt az újak felvétele is csak „felvételi vizsgával” történhet meg. Egyedül a WIR-ben és a svájci

frankban történő úgynevezett „kettős elszámolás” okoz bizonyos problémát az üzleti életben nagyrészt járatlan vállalkozóknak (a forgalmi adót CHF-ben kell fizetni).

2. Az *Unser Bier Sörgyárat* 1997-ben alapította 110 részvényes azon fogyasztók (elsősorban saját maguk) részére, akik fontosnak tartották a helyi, jó minőségű, kizárólag biológiai természetű alapanyagokból (sörárpa, komló) helyben előállított sör fogyasztását. Kezdetben egy kis, 100 literes főzőüstöt vásároltak, amelyben elsősorban saját maguknak és szűkebb baráti körüknek főztek sört. (Innen származik az *Unser Bier* – a mi sörünk elnevezés). Az első évek sikerei után (2008-ban már 4350 hektoliter sört értékesítettek 1,82 millió svájci frank forgalom mellett) jelentős bővítésre szánták el magukat, és 2010 márciusában már több mint 6450 részvényes üzleti közreműködésére számíthattak (Brauerei *Unser Bier*, 2010). Az új sörgyárat a fentebb bemutatott *Gundeldinger Feld* egyik gyárepületében helyezték el. Az új sörgyár létesítése 5,2 millió CHF-be került, amelyhez a saját forrás és 1,2 millió CHF hitel mellett 450 ezer CHF hitelt is igénybe vettek (teljes egészében a kedvezményes WIR hitel formájában), amit 10 év alatt kell törleszteni. A sörgyárat 2010. április 10-én adták át, a törlesztést a csatlakozó vendéglátóhelyek WIR bevételeire alapozva tervezik megvalósítani. A sörgyár képviselői semmilyen gondot nem látnak a finanszírozás jövőjét illetően (a 6450 részvényes és családtagjaik sörfogyasztása önmagában is jelentős biztosítékot jelent).

3. Az *Unser Bier* sörgyár egyik partnere, a *Paul Ullrich AG italkereskedés*, már harmadik generációs WIR tag, mivel még a jelenlegi ügyvezető nagypapja csatlakozott a WIR Bank szövetkezeti rendszeréhez. Jelenleg 20 millió CHF éves forgalma van, amelynek egy része WIR-ben bonyolódik. Ügyfeleitől 30 százalék WIR-t fogad el, amelyet a sörgyárnak, illetőleg más szállítóknak ad tovább. A pénzforgalmat nagyon gondosan tervezi meg, nehogy felesleges WIR készletek halmozódjanak fel a vállalkozásnál. A WIR rendszer előnyeit az ügyvezető elsősorban a keletkező többlet-forgalomban látja, de szerinte jelentős pénzügyi előnyökkel is jár a rendszer: alacsonyabbak a kamatok (WIR-ben érdemes eladósodni), nincs szükség különleges biztosítékokra, emellett a bank hagyományos szolgáltatásait is érdemes igénybe venni. Egyedüli hátrányként azt a megszokottól eltérő gondolkodásmódot említette meg, amely szerint a WIR elfogadásából várható többletek generálása, nem pedig valamilyen előre tervezett költségvetés szabja meg a vállalkozás továbblépési lehetőségét.

4. A *Jean Cron AG* klasszikus építési vállalkozás. Tégla- és előre gyártott faelemekből álló épületeket gyárt, továbbá tetőfedő munkákat végez immár 70 éve. Baselben és Allschwilben rendelkezik telephellyel, és a családi házaktól a repülőtéri csarnokig a legkülönbözőbb építési feladatokra vállalkozik (Cron, 2006).

A tulajdonos kizárólag a gazdasági szempontokat figyelembe véve döntött a WIR rendszerhez való csatlakozás mellett. Egyértelműen kedvezőnek találta a

cége fejlesztésére felvett WIR hitelt, és professzionális módon, előrelátóan szervezte meg a WIR fizetőeszköz felhasználását. Tudatosan olyan vállalkozókat keres, akik WIR-t fogadnak el. Az egyes üzleti tárgyalások során általában először különböző engedményeket próbál kiharcolni, majd csak a tárgyalás végén közli, hogy a svájci frank helyett a szerződéses összeg egy részét WIR-ben kívánja kiegyenlíteni. A tárgyalás végén a vállalkozók már nem akarják elveszíteni az üzletet, ezért hozzájárulnak a részleges WIR finanszírozáshoz. A tulajdonos, Martin Cron véleménye szerint a WIR rendszer kicsit a *Fekete Péter* kártyajátékhoz hasonlít, amelyben az veszít, aki nem tudja továbbadni a WIR fizetőeszközt. Ettől függetlenül nemcsak a kedvező hitel, hanem a WIR rendszerben meglévő forgalomnövelési potenciál, illetőleg a marketing lehetőségek miatt is előnyösnek tartja a rendszert. Mindezek ellenére ő csak „csendes” WIR résztvevő, mivel nem szerepel a 60 ezer, WIR-t elfogadók névjegyzékében.

Összefoglalás és következtetések

A WIR Bank 75 éves működése több olyan tapasztalattal szolgál, amelyet a Kékfrank utalvány, vagy más hasonló alternatív fizetőeszköz magyarországi alkalmazásánál is célszerű figyelembe venni a rendszer működőképességének fenntartása érdekében.

Már a WIR fizetőeszköz elnevezése is az összefogásra utal, és hasonló gondolatmenet alapján jutott a soproni szövetkezet a HA-MI-Összefogunk elnevezéshez. A célok is hasonlóak: a kis- és közepes vállalkozások támogatása kiegészítő pénzügyi eszközökkel. Ugyanakkor a WIR nem egy régióhoz kötött, hanem Svájc egész területén elfogadható fizetőeszköz. Ezért nem is helyi, hanem komplementer pénzként emlegetik. Sopron ugyan nem akarja kisajátítani a kékfrank alkalmazását, mivel a szövetkezetben megtalálhatók „kültagok” is, de felhasználását elsősorban a szűkebb régióban tervezi. A hatékony működést ezért itt az határozhatja meg, hogy sikerül-e a svájci rendszerhez hasonló sokoldalú választékot, illetőleg vásárlóerőt biztosítani, amit az ottani 60 ezer együttműködő vállalkozás jelent.

A komplementer fizetőeszköz elnevezés jól jelzi azt is, hogy ez a fizetőeszköz önmagában nem, csak a nemzeti valutával együttműködésben működőképes. A komplementer pénz nem szoríthatja ki a tradicionális fizetőeszközt. Szerepe egyértelműen a helyi gazdaság újjáépítése, újjászervezése az egymásra utalt vállalkozások kapcsolatainak erősítésével. Ha túl sok komplementer pénz kerülne forgalomba, az zavarhatná a kapcsolatrendszer önszabályozó jellegét, a helyi piac működését. Ilyen esetekben rendelkeznie kell olyan mechanizmussal, amelynek segítségével kivonható a forgalomból a felesleges mennyiségű fizetőeszköz.

A komplementer pénz előnyeként elsősorban a forgalomnövelő hatást említik meg. A WIR rendszer szereplői ezt a saját példájukkal egyértelműen bizonyították. Ez az előny azonban nem keletkezhet önmagában csak a kiegészítő pénz hatására. Legfontosabb továbbra is az a kérdés, hogy az eladásra felkínált termék vagy szolgáltatás elég vonzó-e a vásárló számára. Megfelelő-e a minőség, az ár, a vevőszolgálat és a megbízhatóság? Ahhoz, hogy a lokálpatrióta gondolkodás helyi gazdasági potenciálnöveléshez is vezessen, a vállalkozók piaci ismereteinek elmélyítésére, aktív piaci munkára van szükség.

A szövetkezet nagymértékben hozzájárulhat a piac megszervezéséhez, mégpedig a WIR Bankhoz hasonló marketing tevékenységgel. Honlap, kiállítások és kiadványok szolgálhatják a rendszerben résztvevő vállalkozások termékeinek és szolgáltatásainak megismertetését, konferenciákkal, szakmai megbeszélésekkel lehet támogatni a szükséges ismeretek megszerzését, illetőleg az esetlegesen felmerülő konfliktusok megoldását.

A svájci rendszerben a szövetkezet és a Bank egy és ugyanaz a jogi személy, amely ugyanakkor a legfontosabb szabályozó szerepet is betölti. Sopronban ugyanakkor a civil kezdeményezésből európai szövetkezet jött létre, amely szövetséget kötött egy, a régióban működő takarékszövetkezettel a banki tevékenység lebonyolítására. A Kékfrank utalvány zavartalan működésének feltétele ezért a két szervezet kölcsönös bizalmon és előnyökön alapuló együttműködése. Kulcskérdés az együttműködés szerződéses feltételeinek megfelelő kialakítása, illetőleg a későbbi korrekciók lehetőségének biztosítása. Különösen egyet kell érteni a rendszerben való részvétel pénzügyi feltételeinek, költségeinek meghatározásában, és a forgalomban lévő kékfrank-mennyiség szabályozásában.

Különbséget jelent a WIR rendszer és a Kékfrank utalvány alkalmazásában a fizetőeszközök formája is. Svájcban hagyományosan még csekk kiállításával adják le WIR követelésüket a banknak, amely ezután elektronikusan rögzíti a vállalkozások közötti forgalmat. A kártyával történő, illetőleg az Internetes átutalások azonban ott egyre népszerűbbé válnak. Sopronban egyelőre csak a Kékfrank utalvány formában történő fizetés engedélyezett. Ez ugyan esztétikailag vagy turisztikai szempontból élményt jelent, sőt a bevezetésekor erősítheti a helyi pénzzel történő azonosulás érzését, hosszabb távon azonban nem segíti elő a kékfrank gazdaságélénkítő szerepének teljes kibontakozását. Az elektronikus elszámolás bevezetése tehát elengedhetetlen.

A kékfrank hitel nyújtása egyelőre nem szerepel előkelő helyen a célkitűzések között, de meg kell fontolni a komplementer pénz katalizátor szerepének előtérbe helyezését. A WIR rendszerben hitel nyújtásával kerül új fizetőeszköz a körforgásba, míg Sopronban elsősorban a Kékfrank utalvány forinttal történő megvásárlásával. A hitelnyújtáshoz természetesen biztosítékokra van szükség, de a szövetkezeten belül lényegesen leegyszerűsödhetne a hitelbírálati folyamat (Svájcban is csak a WIR rendszer

tagjai juthatnak hitelhez). Ugyanígy leegyszerűsödhetne a kapcsolt tradicionális fizetőeszközhöz való hozzájutás lehetősége. A kékfrank hitel felvételének emellett kedvezményes pénzügyi feltételek mellett kellene történnie, a WIR hitelekhez hasonlóan. A kamatokat csak abban az esetben kellene megemelni, ha a két szövetkezet kölcsönös egyetértése alapján a forgalomban lévő Kékfrank utalvány mennyiségének csökkentése válna szükségessé. Ugyanilyen okok miatt szükséges a Kékfrank utalványok visszaváltásának korlátok közé szorítása és másodlagos forgalmának megtiltása az inflálódás elkerülése érdekében.

A csatlakozó vállalkozások számára újszerű feladatot fog jelenteni a Kékfrank utalványok elfogadása, forgalmának biztosítása. A Takarékszövetkezet által nyújtott pénzügyi szolgáltatások szabályait nyilvánvalóan gyorsan el lehet sajátítani, és talán a két fizetőeszköz párhuzamos nyilvántartása sem fog gondot jelenteni. Ugyanakkor a Kékfrank utalványok továbbadásával kapcsolatos kérdéseknek ugyanúgy központi szerepet kell játszaniuk, mint a WIR fizetőeszköz esetében. A hagyományos pénzügyi és üzleti tervek mellett a vállalkozóknak Kékfrank utalvány forgalmi tervet is készíteniük kell, és ennek megfelelően kell üzleti folyamataikat szabályozni. Ez azoknak a vállalkozóknak még nagyobb problémát fog jelenteni, akik eddig esetleg még üzleti tervet sem készítettek.

A komplementer fizetőeszköz bevezetésével kapcsolatosan Magyarországon azt sem lehet elhallgatni, hogy az ellenzők elsősorban az esetleges visszaélési lehetőségek hangsúlyozásával érvelnek. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a hivatalos szervek (PSZÁF, MNB, APEH stb.) egyelőre nem tudnak mit kezdeni a kezdeményezéssel és többnyire késleltetik az engedélyezéssel kapcsolatos döntéseket (lásd: az elektronikus elszámolás bevezetése). Ami Svájcban természetes és támogatandó tevékenységnek számít, az Magyarországon – talán a korrupció és a fehérgalléros bűnözés mértéken felüli terjedése következtében – legalábbis gyanúsnak, és ezért kerülendő, vagy tiltandó tevékenységnek minősül. A Nemzeti Bank egyik vezetője egyenesen a „civitas fidelissima” eszme megsértését látja a hivatalos fizetőeszköz „veszélyeztetése” miatt. Mindezek miatt a szövetkezetnek kiemelt feladata a fizetőeszköz szerepével kapcsolatos felvilágosítás, illetőleg az esetleges visszaélések lehetőségének a szabályozás eszközeivel történő kizárása. Ezért fontos például, hogy az adózás, és különösen a bérek kifizetése ne Kékfrank utalványban, hanem forintban történjen.

A legfontosabb tanulság a rendszer működtetését illetően a Kennedy (2010) által megfogalmazott intelem: a komplementer fizetőeszköz „bevezetése egyszerű, de nehéz fenntartani működését. Aktív tagok központi csoportjára van szükség, akik elnyerhetik a lakosság bizalmát, és folyamatosan ösztönöznek az együttműködésre. Ehhez sok időre és erős idegekre van szükség..”.

A szövetkezetnek és az érdekelteknek tehát folyamatosan fáradozniuk kell az alapításkori elvek betartásán, valamint a komplementer pénzzel kapcsolatos

előnyök fenntartásán. Ez nemcsak gazdasági és pénzügyi szakértelmet követel meg, hanem az együttműködés és a szolidaritás elvére épülő szervezeti kultúrát is. Ezek az értékek tarthatják fenn a rendszert, amennyiben más, súlyosabb (egyéni) gazdasági érdekek ezt meg nem akadályozzák.

Irodalom

- Brauerei Unser Bier AG: Helfen Sie uns, Ihre neue Brauerei zu finanzieren.
www.unser-bier.ch
- Cron, M.(2006): Mit 70 Jahren für die Zukunft gerüstet. Jean Cron AG Bauunternehmung, Basel. Frehner Consulting AG, St. Gallen.
- Geselle, S.(2010): Die Reformation im Müntzwesen als Brücke zum Sozialen Staat, Buenos Aires, 1981. In: Onken W.: Piaccgazdaság kapitalizmus nélkül. Sozialökonomie Info, Verlag für Sozialökonomie.
www.sozialoekonomie.info/Info_Foreign_Languages/Hungaria.03.06.
- Gazdaságélénkítés – helyi pénz segítségével. www.kekfrank.hu
- Kennedy M.: Auf dem Weg zu komplementeren Geldsystemen. www.margitkennedy.de
- Németh I.: A Hangya szövetkezeti mozgalom és a mai szövetkezési lehetőségek. Gazdaságélénkítés a létfenntartási piac helyi pénzzel segített visszaszerzésével
- Perkovácz T.: Kékfrank utalvány – HA-MI-Összefogunk Európai Szövetkezet.
www.kekfrank.hu
- Silvio Gesell (2010): A természetes gazdasági rend. Könyvismertető.
www.ketezeregy.hu/kiado/termgaz.html 2010.03.06.
- Szalay Zs.(2008): A szelíd pénz forradalma (Közbirtokosságon alapuló pénzrendszer megteremtése). A Magyarok VII. Világkongresszusán elhangzott előadás.
- WIR Bank: Unsere Kunden profitieren immer. www.wirbank.ch

The association of cultural dimensions with the practice of diversity management

Ana Sperancin¹

University of Miskolc, Faculty of Economics

ABSTRACT The management of diversity in organizations has been one of the most important business cases of modernity. Countries are dealing with this issue in different ways, with different approaches and levels of maturity according to their values and particular characteristics. By all of possible reasons that can justify this disparity, it is assumed that the differences observed in the level of national culture can denote a plausible explanation for the differences found in the approach of diversity management in distinct countries.

Therefore, this study has the purpose to investigate the linking of differences in cultural dimensions among Member States of European Union toward their impact on the level of diversity management been practiced in these countries. The dimensions of culture analyzed are those described by the main specialist in the cross cultural field: Geert Hofstede. They are related to power distance, uncertainty avoidance and the role of gender and individual in the society.

Findings of the correlation between cultural dimensions and main national statistics that portray the current situation of countries regarding the management of diversity were used to build up a framework by considering the core values that come from the cultural dimensions and their contribution to foster diversity policies.

Key words: cultural dimension, diversity management, values, equality, discrimination

Introduction

The present article has the aim to find out a correlation between intrinsic national values of countries in the European Union which can affect the practices toward diversity management. It is believed that broad values in a society are important factors that can push or pull initiatives in combating discrimination in a diverse population being an important force to implement such activities or, on the other hand, being deep barriers to leverage equality in the society.

The cultural dimensions developed by Geert Hofstede were considered in this study in order to establish a comparison among countries. These dimensions

¹ apcm2000@yahoo.com.br

are known as power distance, masculinity x femininity, individualism x collectivism and uncertainty avoidance.

The countries selected for this study belong to the European Union. However, only 23 of the 27 member countries are being considered because the evaluation of those dimensions was not found for four of them (Cyprus, Latvia, Lithuania and Slovenia). These countries were chosen not only because of the availability of the scores of Hofstede's cultural dimensions but also because there are common database on statistics provided by the European Commission for all of the EU countries.

Therefore, some last surveys conducted in these countries were used to get information about the current situation of the member states concerning statistics related to the management of the diverse population such as: the EU-MIDIS survey concerning the minority groups in each country, the Eurobarometer 296 that searches about the perception of discrimination of the population, the Quality of Life and Working Conditions surveys which gather information about various life factors that affect Europeans' quality of life, the Report on Equality between women and men which stands for the main key indicators of differences related to gender as well as the Eurostat numbers. The statistics chosen to rank the countries in some aspects are somehow predictors of the main national results so far achieved with public and private practices of the promotion of diversity. Some figures are about: employment rate of women, youth and older people, presence of women in high positions, number of women and men working in part time, perception of discrimination based on the six core dimensions of diversity (gender, race/ethnic, age, sexual orientation, disability and religion/belief) and so on.

After collecting the statistics, the next step was to find out the existence of positive or negative correlation between any cultural dimension and the results of the statistics or also no relationship at all. Subsequently this analysis, as a result of the correlations found, advantages and disadvantages were identified for each cultural dimension based on the interpretation of these master values in dealing only with diversity management aspects.

Based on these findings, typologies were created by the combination of the four cultural dimensions. All the countries were plotted in a diagram built up to clarify and exemplify their situation in promoting equality in their societies. The combination of the Hofstede's four dimensions resulted in 16 different typologies. The results of this study lead to a recommendation of a plausible predisposition of a society in combating discrimination according to their dimensions evaluations which reflect the correlated social statistics. For some typologies, national values can contribute for the promotion of diversity concerns. For others in poles apart, not so much.

Key definitions

The definition of the four cultural dimensions should be emphasized in order to clarify the meaning of them in respect of contribution to the diversity management. The table below lists the scores in all dimensions for the 23 countries out of the EU27 already evaluated by Hofstede.

1. Table Hofstede's Cultural Dimensions scores: 23 EU Member States

Country	PDI	IDV	MAS	UAI	Country	PDI	IDV	MAS	UAI
Austria (AT)	11	55	79	70	Italy (IT)	50	76	70	75
Belgium (BE)	65	75	54	94	Luxembourg (LU)	40	60	50	70
Bulgaria (BG)	70	30	40	85	Malta (MT)	56	59	47	96
Czech Republic (CZ)	57	58	57	74	Netherlands (NL)	38	80	14	53
Denmark (DK)	18	74	16	23	Poland (PL)	68	60	64	93
Estonia (EE)	40	60	30	60	Portugal (PT)	63	27	31	104
Finland (FI)	33	63	26	59	Romania (RO)	90	30	42	90
France (FR)	68	71	43	86	Slovakia (SK)	104	52	110	51
Germany (DE)	35	67	66	65	Spain (ES)	57	51	42	86
Greece (EL)	60	35	57	112	Sweden (SE)	31	71	5	29
Hungary (HU)	46	80	88	82	United Kingdom (UK)	35	89	66	35
Ireland (IE)	28	70	68	35					

Reference: Hofstede (2003)

For BG, EE, LU, MT, PL, RO and SK:

<http://www.urbanministry.org/wiki/geert-hofstede-cultural-dimensions>

Definition of power distance

The power distance dimension (PDI) measures the degree of inequality in a society. When it is high, it means that people are afraid to disagree with authorities who tend to be more autocratic or paternalistic. On the other hand, when the score is low, there is a more cooperative interaction across power levels where “inequality is considered basically undesirable; although unavoidable, it should be minimized by political means”. (Hofstede, 2003, p. 39) Indeed, it can be defined as “the extent to which the less powerful members of institutions and organizations within a country expect and accept that power is distributed unequally.” (Hofstede, 2003, p. 28)

Transposing this definition to the concept of diversity management, we could suppose that the higher the level of power distance index, the harder will be the implementation of diversity management. Because when inequalities exist and are accepted in a broad way, the equal treatment is jeopardized while the probability of generating discrimination in the society increases. With a high hierarchical system and great centralization of power, combating prejudices turns to a more difficult task. As a consequence, it is expected, for instance, wide salary gap between top and bottom of organizations as well as less respect for young leaders once the old ones are seen with more credibility for people to be depended on.

Definition of masculinity x femininity

The second dimension about the level of masculinity or femininity (MAS) in the society shows differences in the gender social roles. In masculine societies the segregation of roles is clearly distinct with men concerning about assertiveness and competition while women with relationship and quality of life. Equality is much more presented in feminine societies where men and women take equal share at home and work. The feminine values about giving importance to people and relationship as well as stressing more on equality than equity can impact positively in the combat of discrimination and prejudices, therefore spending more care with excluded minority groups. Probably public expenditure in social programs to promote diversity is less expected in masculine countries. The solidarity feeling embraces the willingness of integrating more than excluding which enforces the activities toward diversity management. As an example, “in feminine societies the forces of resistance against women entering higher jobs are weaker; on the other hand the candidates are less ambitious”. (Hofstede, 2003, p. 96)

Hofstede also pointed out that there is a strong correlation between the masculinity level and the age of a person: young men (aged between 20-29

years old) hold strong masculine values while women at this age just a few. Likewise, it is believed that older people (50-59) from both genders hold more feminine values whereas both genders in the age in between lose their male values over time. In Europe, it is foreseen low birthrates. An ageing population will therefore causes a shift towards to more feminine values and fewer young men will be available. Therefore, more women for example will be accessible as well as needed in the labor market which will require more equality between genders that consists in one of the focus of the diversity management approach.

Definition of individualism x collectivism

The third dimension consists in the degree of individualism or collectivism (IDV) in a society which reveals whether or not the interest of the individual prevails over the interest of the group respectively. Equal rights are also expected in individualist societies; however, collective values stress more the needs and equality among groups which don't neglect the minority ones. Discrimination is a pattern of behavior against of one or more personal traits based mainly on the core dimensions mentioned before, and in order to counteract prejudice and stereotypes the emphasis on the interests of the groups should be dealt with instead of individual desires or problems. As a result, the equality ideology is more possible in collective societies giving great accent in managing diverse population in an equal way. Indeed, collective values are required to promote integration in order to become a more cohesive and inclusive society.

Definition of uncertainty avoidance

The last dimension called uncertainty avoidance (UAI) describes the level of tolerance in uncertain and unknown situations in a society. Cultures that are averse to uncertainties try to reduce the possibility and risks by applying laws and strict rules as well as adopting precautions and safety measures in order to reduce their anxiety and stress. Actually, according to Hofstede, as strong uncertainty avoidance leads to intolerance for what is different, it can result in a high degree of nationalism, xenophobia and repression of minorities. Therefore, having strong uncertainty avoidance can be a barrier for the implementation of diversity policies because it would need lots of changes and adaptations to include minorities at workforce.

Another interesting correlation was made by Hofstede (2003, p. 129) between the dimensions of individualism x collectivism and uncertainty

avoidance in order to understand how countries deal with intergroup conflicts, being it a cultural phenomenon.

- a) Strong uncertainty avoidance and collectivism values: deny the differences, assimilate or repress minorities;
- b) Weak uncertainty avoidance and collectivism values: tolerate differences and complement each other;
- c) Strong uncertainty avoidance and individualist values: hold considerable antagonism against minorities but try to respect everybody's rights;
- d) Weak uncertainty avoidance and individualist values: try to integrate minorities and guarantee equal rights.

Assumptions

There are some important suppositions taken for granted in this study. First of all, it is assumed that the core values related to the four cultural dimensions of Hofstede behave as an active force in favor or not the promotion of diversity management. They are not considered as neutral values in this aspect.

Second, the four cultural dimensions detain the same weight and are predictors in an equal way to determine whether the culture has a predisposition to fight against discrimination and implement equal treatment in the society or not. None of these values is more important or more sovereign than the other to deal with diverse population aspects.

The third assumption is that for sure there are other factors more directly correlated which can better explain the social statistics of each country, however, only the values gathered from the four cultural dimensions are being considered in this study.

The next one is about the interpretation and consequently classification of the countries' scores in each cultural dimensional between high (strong) or low (weak). For this study, it was determined that above the level 40 the score is considered strong or high while below this position, the score is low or weak.

And finally last but not least inference is that the typologies created here represent and characterize the level of predisposition of the countries in order to adopt diversity policies in a more efficient manner.

Hypothesis

Trough the analysis of some social statistics they can have a positive, negative or no relation with the cultural dimensions. The following investigation reveals some interesting results summarized in the table 2. The

column “index” shows which cultural dimension has some relationship with the statistics listed in the second column. For each statistics, there are reported the best and worst scores of the EU23 and in brackets the score of the respective cultural dimension being analyzed. The last column brings the results of the type of correlation that was found out.

Correlation between social statistics and cultural dimensions

The youth employment is an important priority in EU according to the European Youth Pact whose aim is to improve education, training, mobility, employment and social inclusion of young people. The last statistics about the youth unemployment rate in the EU shows that Spain (24.6%), Greece (22.1%) and Italy (21.3%) have the highest rates, while the Netherlands (5.3%), Denmark (7.6%) and Austria (8%) report the lowest rates of unemployment among young people. (Giaccone and Colleoni, 2009) The three best countries have about the weakest rates in the power distance index among the EU23. It is believed that strong power distance societies have more discrimination against young population because the credibility and power are more concentrated in old generations, that's why high levels of youth unemployment is likely to be associated with strong scores in PDI. People with more experience and high education level have than better opportunities. The Eurobarometer 296 survey searched about the rate of respondents who think that in their country the discrimination against age is widespread. The average of the countries rating lower than 40 in the PDI resulted in 37% while the countries rated as strong PDI had an average of answer about 42%.

The second variable was the proportion of children up to 3 years old cared for by formal arrangements in the society such as nurseries, kindergarten and other childcare systems. As the European society is ageing and changing, more women will be available and needed in the labor market. Therefore, creating an effective system of delivering social care is essential. Better childcare provision can enable women to enter the workforce, while also enable families to have more children as nowadays the fertility rate is decreasing. (European Foundation for working conditions, 2009) Increasing number of childcare facilities is therefore very important. The countries ranked with the lowest MAS rate have more women using childcare systems: 73% in Denmark, 45% in the Netherlands and 44% in Sweden. In the opposite side, countries with strong MAS rate show less usage of this social care. Consequently, we can suppose that there is a strong negative correlation between the masculinity index and the availability of good childcare system in the countries analyzed. Feminine societies are more sensitive in concerning about others and so providing social

welfare that allows parents to participate in the labor market while caring for their children.

The next element studied is the employment rate of women. The Lisbon strategy agreed in 2000 aims to increase the proportion of women in employment to 60% by 2010 to all EU Member States. According to the results obtained, the countries with a better rate are those which have a combination of lower scores in PDI and MAS indexes. Denmark, Sweden, Netherlands and Finland are above the target of 60% while the worst scores belong to countries with high rank in both mentioned dimensions. Societies with high level of power distance and masculine values concentrate more often the power in the male hands. The environment characterized by competition and dominations creates a barrier to the advancement of women in the market in order to get more opportunities and thus increase their employment rate.

The share of male employees working part time is another interesting statistics. In all of the countries the women participation in flexible working schedules is more frequent to help them in better balance their personal and professional life. However, this opportunity is available for men as well, but just in few countries they are using it. Actually the countries with high scores in PDI and MAS dimensions such as Slovakia, Bulgaria and Czech Republic have the lowest participation. It can turn to the creation of another type of discrimination against women, because if it is only popular for one gender, than probably the advancement and promotions of these women can be jeopardized when comparing to the competition with the full time dedication men. In these societies, as the segregation of gender is strong, men don't accept the idea to share the responsibilities at home which don't contribute with the idea of equal treatment and opportunities. Indeed, in countries with low PDI and MAS, part-time work is more gender-balanced.

The following figure is about the sex distribution of members of the highest decision making body of the largest publicly quoted companies. In this case, the uncertainty avoidance dimension seems to more contribute for the results. In countries with strong UAI such as Luxembourg, Portugal, Malta and Italy, there are fewer women occupying high positions. As for millenniums, men have assumed such responsibilities, changing can be very risky and uncertain for societies which are afraid of unknown situations or modifications. It is the same with the rates of employment rate of older people. Countries with high level of UAI, shows lower rates of employment of older people as Malta, Poland, Luxembourg and Hungary. The Stockholm European Council of 2001 implemented a target for increasing the average EU employment rate among older women and men (55–64 years) to 50% by 2010. Best scores countries with low level of uncertainty avoidance have already reached this target.

The last assessment is regarding the level of discrimination. Despite the existence of European laws, an Eurobarometer survey showed that many people

believe that discrimination is still widespread, with people most likely to be discriminated against on the grounds of racial or ethnic origin (62%), sexual orientation (51%) and disability (45%), age (42%) and religion (42%). The higher rate of respondents who felt any kind of discrimination in the last 12 months is more likely to happen in individualist societies where people are more self oriented and don't care for the other. The only four countries considered more collectivist in this group (with a score less than 40) that are Greece, Romania, Bulgaria and Portugal have lower complaints than more individualist countries.

2. Table Correlation among social statistics and cultural dimensions

Index	Examples/Figures	Best Scores	Worst Scores	Possible correlation
PDI	Youth unemployment rate ¹	Netherlands (38) = 5.3% Denmark (18) = 7.6% Austria (11) = 8%	Spain (57) = 24.6% Greece (60) = 22.1% Italy (50) = 21.3%	Positive correlation between PDI and youth unemployment rate
MAS	Proportion of children up to 3 years cared for by formal arrangements ²	Denmark (16) = 73% Netherlands (14) = 45% Sweden (5) = 44%	Czech Republic (57) = 2% Poland (64) = 2% Austria (79) = 4% Slovakia (110) = 5% Hungary (88) = 8%	Negative correlation between MAS and usage of childcare systems up to 3 years
PDI & MAS	Employment rate for women ³	Denmark (18,16) = 73% Sweden (31,5) = 72% Netherlands (38,14) = 69% Finland (33,26) = 68%	Malta (56,47) = 36% Italy (50,70) = 46% Greece (60,57) = 48% Poland (68,64) = 51% Hungary (46,88) = 51%	Negative correlation between PDI and MAS scores with female employment rate
PDI & MAS	Share of part time workers in total employment (men) ⁴	Netherlands (38,14) = 23.6% Denmark (18,16) = 13.5% Sweden (31,5) = 11.8% United Kingdom (35,66) = 10.8%* Germany (35,66) = 9.4%*	Slovakia (104,110) = 1.1% Bulgaria (70,40) = 1.3% Czech Republic (57,57) = 2.3% Luxembourg (40,50) = 2.6% Greece (60,57) = 2.7%	Negative correlation between PDI and MAS scores with the rate of working part time for men

Index	Examples/Figures	Best Scores	Worst Scores	Possible correlation
UAI	Sex distribution of members of the highest decision making body of largest publicly quoted companies ⁵	Sweden (29) = 26% Finland (59) = 20%* Slovakia (51) = 18%* Denmark (23) = 17%	Luxembourg (70) = 3% Portugal (104) = 3% Malta (96) = 4% Italy (75) = 4%	Negative correlation between UAI and participation of women in high management team
UAI	Employment rate for older worker ⁶	Sweden (29) = 70% Estonia (60) = 60%* Denmark (23) = 59% United Kingdom (35) = 58%	Malta (96) = 29% Poland (93) = 30% Luxembourg (70) = 32% Hungary (82) = 33%	Negative correlation between UAI and employment rate of older people
IDV	Feeling discriminated in the last 12 months ⁷	Greece (35) = 7% Poland (60) = 10%* Romania (30) = 10% Ireland (70) = 10%* Bulgaria (30) = 11% Portugal (27) = 11%	Austria (55) = 25% Italy (76) = 19% Hungary (80) = 19% Czech Republic (58) = 19%	Positive correlation between IDV and discrimination feeling rate

References:

1. Working conditions report 2008-2009 (Eurostat 2009)
 2. Equality between women and men 2009 (Eurostat, EU-SILC 2006)
 3. Working conditions report 2008-2009 (Eurostat 2009)
 4. Equality between women and men 2009 (Eurostat, Labor Force Survey 2007)
 5. Equality between women and men 2009 (Database on women and men in decision-making 2008)
 6. Working conditions report 2008-2009 (Eurostat 2009)
 7. Special Eurobarometer 296 – 2008
- * Exceptional cases a little bit out of the trend analyzed

Consequences

Advantages and disadvantages of cultural dimensions

Based on the correlations above explained and the analysis per se of the intrinsic values coming from the cultural dimensions, we are able to create a framework about the advantages and disadvantages of them to promote the diversity management. Considering all the assumptions made and the hypothesis explained, the table below lists the values that are important to leverage diversity policies related to each cultural dimension using the social statistics as illustration of it. All in all, advantages are most related to low scores in the dimensions whereas disadvantages with high scores.

3. Table Advantages and Disadvantages of Cultural Dimensions regarding Diversity Management

Index	Advantages (Low scores)	Disadvantages (High Scores)	Statistics*
PDI	<ul style="list-style-type: none"> - Less inequalities - Less dependence - More freedom - Expanded range of styles - More cooperation 	<ul style="list-style-type: none"> - Inequalities accepted - Equal treatment jeopardized - No recognition of discrimination - High hierarchical system - Great centralization of power 	<ul style="list-style-type: none"> - Youth unemployment rate (+) - Employment rate for women (-) - Share of part time male workers in total employment (-) - Salary gap between top and bottom of organizations (+) - Respect for young leaders (-)
MAS	<ul style="list-style-type: none"> - Sensitivity - Values welfare of others - Relationship - Quality of life - Solidarity - Equal share at home and work - Fairness - Flexibility - Inclusion 	<ul style="list-style-type: none"> - Gender differentiation - Domination - Competition - High gender gaps 	<ul style="list-style-type: none"> - Proportion of children up to 3 years cared for by formal arrangements (-) - Employment rate for women (-) - Share of part time male workers in total employment (-)
IDV	<ul style="list-style-type: none"> - Cooperation - Equality - Integration - Inclusion 	<ul style="list-style-type: none"> - Selfish and self-reliant - Careless of the other 	<ul style="list-style-type: none"> - Discrimination feeling (-)
UAI	<ul style="list-style-type: none"> - More tolerance - Easier change management 	<ul style="list-style-type: none"> - Less tolerance for uncertainties - Nationalism - Xenophobia - Repression of minorities 	<ul style="list-style-type: none"> - Sex distribution of members of the highest decision making body (-) - Employment rate for older worker (-)

* (+) positive correlation, (-) negative correlation

Diagram of diversity management

According to these values mentioned for each dimension, the ones related to the low scores are advantages to promote diversity practices. Therefore, in order to classify the 23 countries in the European Union whether they have or not inclination and less barriers to create more equality and combat discrimination

in their societies and based on their scores in the 4 cultural dimensions, they were plotted in the diagram below according to their typologies.

The table 4 shows the symbols considered to create the typologies based on the classification above or under the determined level 40.

4. Table Classification of typologies

Index Score	Symbol	Calculation
Strong Power Distance	P	PDI>=40
Weak Power Distance	D	PDI<40
Individualism	I	IDV>=40
Collectivism	C	IDV<40
Masculinity	M	MAS>=40
Femininity	F	MAS<40
Strong Uncertainty Avoidance	U	UAI>=40
Weak Uncertainty Avoidance	A	UAI<40

The typologies are identified in the diagram below (table 5). The titles of columns and rows are the symbols created in the table above. From the 4 cultural dimensions, 16 different typologies are formed. The EU23 countries were plotted in the diagram acknowledging the disposition of their culture in promoting equalities in their diverse society.

For instance, the typology PIMU means strong power distance, high individualism, high masculinity and strong uncertainty avoidance. This quadrant that shows high score in all dimensions is the worst environment to implement diversity management based solely on the values gathered from the four cultural dimensions. On the other hand, the typology DCFA (weak power distance, collectivism, femininity and weak uncertainty avoidance) creates the best environment to conduct such practices because the culture promotes values such as tolerance, solidarity, cooperation and freedom which are very important factors to create more equality and inclusion in the society.

Unfortunately, no country among the EU23 is located in this quadrant. But it is believed that the typologies DIFA, PCFA, DCFU and DCMA (striped cells) are the second best environments once they concentrate at least 3 lower scores out of the 4 dimensions. And in the quadrant named DIFA we have Denmark and Sweden as examples with the best scores in some of the social statistics studied.

Nonetheless, the majority of them are concentrated in the quadrant PIMU. Considering the statistics of these countries, they are the ones with worst figures

and ranks showed more times in the worst scores column in the table above. The quadrants PIMA, PIFU, PCMU and DIMU (in gray cells) are the second worst environments because they consist in 3 high scores out of the 4 dimensions, concentrating so more disadvantages. Some countries are plotted in these quadrants too.

Finally the remaining quadrants such as DIMA, PIFA, PCFU, PCMA, DIFU and DCMU (in white background on the diagram) are considered more neutral and balanced with 2 high scores and 2 low scores in the cultural dimensions. As it was assumed that none of dimensions is more important than the other, in this case the 2 high scores nullify the 2 low ones.

**5. Table Diagram of typologies based on Hofstede’s Cultural Dimensions
Plotting the EU23 countries**

	I	I	C	C	
P	<u>PIMU</u> BE; CZ; FR; HU; IT LU; MT; PL; SK; ES	<u>PIFU</u> EE	<u>PCFU</u> PT	<u>PCMU</u> BG; EL; RO	U
P	<u>PIMA</u>	<u>PIFA</u>	<u>PCFA</u>	<u>PCMA</u>	A
D	<u>DIMA</u> IE; UK	<u>DIFA</u> DK, SE	<u>DCFA</u>	<u>DCMA</u>	A
D	<u>DIMU</u> AT; DE	<u>DIFU</u> FI; NL	<u>DCFU</u>	<u>DCMU</u>	U
	M	F	F	M	

Conclusion

The population of the European countries is changing. Families are having fewer children and older population is increasing and transforming very fast the traditional age structure. Fewer young people will be available for working, while older people will be accessible as well as minority groups such as women and other groups with particular characteristics that make them excluded from opportunities in the society. Moreover, reconciling family and professional life will be necessary together with the idea of integration of men and women by

reducing gender gaps and supporting job desegregation. Managing diversity is a precondition to guarantee equal opportunities in this way. The statistics studied here report how countries in European Union are dealing with these whole changes which claim for more inclusion.

Generally speaking, the advantages and disadvantages of the cultural dimensions that can influence the implementation of diversity practices either as an impulsive force or limited one are determined by the score of the dimensions in each country. Lower levels are more attractive for diversity policies because the values correlated create a better environment in the society by stimulating more respect, acceptance of differences and inclusion of the minority groups. In the diagram showed above, the countries that are located in the gray striped quadrants have probably a culture more prepared to sustain non-discriminating behaviors. Denmark and Sweden are the best examples in this group with better scores in the social statistics presented.

It doesn't mean that countries with other typologies can't implement successfully practices toward diversity management. This is just an assumption that in terms of culture they have less disposition to accept and treat well the differences of groups that are excluded from the mainstream one in the society. The diagram above is just one illustration of what kind of possible combinations of cultural dimensions can design a better climate and determine the best conditions in the national culture to value and foster diversity.

References

- CSR Europe. (2002): *Business and Diversity: helping business score higher in managing diversity*.
- Daly, Mary - Richard Rose (2007): European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. *First European Quality of Life Survey: Key findings from a policy perspective*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission. *Continuing the Diversity Journey: Business Practices, Perspectives and Benefits*. Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities, 2008.
- European Commission. (2009): *Report on the Equality between women and men*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions *Demographic changes and social services*. 2009.
- European Statistics. Eurostat yearbook 2009.
- European Union Minorities and Discrimination Survey (2009): *EU-MIDIS at a glance: Introduction to the FRA's EU-wide discrimination survey*. European Union Agency for Fundamental Rights.

- Giaccone M. and Colleoni E. (2009): *Annual review of working conditions in the EU 2008–2009*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Hofstede, G. (2003): *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: Profile Books Ltd.
- Parent-Thirion A., Macías E., Hurley J. and Vermeylen G. (2007): *Fourth European Working Conditions Survey*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Special Eurobarometer 296. (2008): *Discrimination in the European Union: Perceptions, Experiences and Attitudes*.

A felzárkózás tényezői az ír példa alapján

Vargáné Bosnyák Ildikó főiskolai adjunktus

Nyiregyházi Főiskola Gazdaság-és Társadalomtudományi Kar

ABSZTRAKT Írország az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül mind gazdasági, politikai, mind társadalmi szempontból. Ebben a tanulmányban az ír „gazdasági csoda” rögzös és igen hosszú útját szeretném bemutatni, melynek kezdete egészen az 1950-es évekre nyúlik vissza. Írország kapcsán arra keresem a választ, hogy sikerei mennyire köszönhetőek a Közösségi Strukturális Alapokból nyújtott nagy összegű támogatásoknak, s ha igen, milyen egyéb feltételek megléte volt még szükséges e példaértékű gazdasági növekedéshez. S valóban, e magas gazdasági növekedés mennyire tartható fenn hosszú távon, vannak e hátulütői és árnyoldalai, vagy valóban egy sikertörténetről beszélhetünk a kelta tigris kapcsán. Középponti kérdésként fogalmaztam meg, hogy a Strukturális Támogatások elnyerése önmagában hordozza-e a biztos és kiszámítható gazdasági fejlődést, illetve milyen következményekkel járnak azok egy adott gazdaságra vonatkozóan – természetesen a nemzeti sajátosságok figyelembe vételével.

KULCSSZAVAK felzárkózás, közösségi támogatások, konszolidáció, Írország

Bevezetés

Írország geopolitikai és etnikai helyzetéből adódón igen sajátos szerepben volt az elmúlt évszázadokban. Történelmi szempontból Írországban egy volt biztos: az igen erős angol (brit) hatás. Hatás a társadalomra, a politikai és gazdasági életre, a függetlenségre, a mindennapi életre.

Az ország 1948-ban nyerte el teljes függetlenségét, s ezt elérendő kiharadt a II. világháborúból is. A háború során igyekezett megtartani semlegességét annak ellenére, hogy gazdasági és társadalmi kapacitásai egyértelműen a brit és amerikai érdekeket szolgálták. A második világháborút követő néhány évben Írország felismerte, hogy szakítania kell addigi protekcionista gazdaságpolitikájával, s ha nem is teljesen megszüntetni, de engedményeket kell tennie e kérdésben. Írország ez irányú elhatározását erősítette, hogy a Nagy-Britannia aktív részvételével létrejött EFTA egyértelműen elzárkózott egy esetleges ír csatlakozástól, mondván, hogy nem hajlandóak támogatási alapot nyújtani „periférikus” országoknak, s a társulás csak fejlett ország tömörülése.

Írország egy kölcsönös függőségen alapuló háromszög egyik csúcsaként (USA - Nagy-Britannia – Írország) felismerte, hogy az integráció támogatása, csatlakozási szándékuk kinyilvánítása nem a szuverenitásuk feladását jelenti,

hanem kulcsot a felzárkózáshoz, a gazdasági növekedés fenntartásához, a hagyományosan ír húzó ágazatok megmentéséhez, s nem utolsósorban az angol befolyás lazításához. Ismeretes, hogy a korábbi évtizedekben több millió ír vándorolt ki az USA-ba, akik igen nagy társadalmi és gazdasági potenciállal bírnak az Újvilágban.

Út az EU-tagságig

Mіндеzen bonyolult nemzetközi kapcsolatok ellenére, vagy éppen eredményeként 1961. július 31-én Írország is beadta csatlakozási kérelmét a Közösséghez, mellyel kezdetét vette – némi huza-vona után - az Unió egyik sikertörténete, melynek tényezőit, körülményeit és eredményeit a következőkben szeretném ismertetni.

A csatlakozási tárgyalások másodszeri elakadása után - mely a francia vétónak köszönhető – 1973. január elsején teljes jogú közösségi tagállammá vált Írország. A csatlakozáskor kizárólag csak gazdasági érdekek játszottak szerepet, hiszen az integrációtól várták a gazdasági növekedést, a hagyományosan ír iparágak megmentését (juta és textilipar, gépgyártás, motor-összeszerelés, bőripar), az agrártermékek piacának biztosítását, s a külföldi működő-tőke beruházások növekedését. A közösségi, regionális politika keretein belül lehívott pénzek mellett a másik legfontosabb orvosságnak a külföldi működő-tőkét látták, amely lehetőséget adott a közösségi pénzügyi eszközök felhasználásán túl a foglalkoztatási nehézségek kezelésére is.

Az ír szándék valóban megvalósult. Egy igen dinamikus fejlődésnek lehetünk tanúi, amely egyedülálló a Közösség életében. Azonban ez a hihetetlen gazdasági fejlődés nem volt töretlen. Írország fejlődése három szakaszra osztható (Gálik, 2005): (1) 1973-1979: lendületes és nagymértékű változások a gazdaságban; (2) 1979-1987: a megtorpanás időszaka. Ezekben az években az ír gazdaság soha nem látott mélypontra „vegetált”; (3) 1987-től napjainkig: a modernizáció és a fejlődés időszaka, hiszen ekkora kezdtek beérni a gazdasági programok gyümölcsei.

Írország regionális politikáját tekintve az un. kohéziós országok sorába tartozik (Illés, 2008) Görögország, Portugália és Spanyolország mellett. E négy ország közös sajátossága az elmaradottságukban van, hiszen mind a négy ország fejlettségét tekintve jelentős lemaradásban volt csatlakozásukkor a többi országhoz képest. Ez a megállapítás két okból is igen fontos. Az egyik, hogy az általános nemzeti elmaradottság felszámolása és a regionális különbségek kiegyenlítése közötti feszültség mind társadalmi, mind politikai ellentéteket szült. A másik, hogy Írország tisztában volt saját helyzetével csatlakozását követően, s azzal is, hogy óriási lehetőséget kapott Európától a felzárkózásra. Azonban a tisztán látás ellenére a keleti bővítés vétója gyakran felmerült az ír

politikusok között, amelynek eredményeképp kezdetben önzőséggel és hálátlansággal vádolták a szigetországot. Később azonban felismerve az elzárkózás veszélyeit, nyitni kezdett a Zöld Sziget ezen a területen annak érdekében, hogy továbbra is élvezze a beígért és folyamatosan teljesített közösségi pénzügyi támogatást, azaz a nettó haszonélvezői pozícióját.

Az első feszültség feloldására igen sajátos módon került sor a kohéziós országokban, így Írországból is. Egyértelműen az nemzeti összjövedelem növekedését, az egész országra kiterjedő gazdasági növekedést előtérbe helyezték a regionális fejlődéssel szemben, hiszen a későbbi elemzések során láthatjuk, hogy máig igen jelentősek a régiók közötti különbségek a szigeten. A külföldi tőkeberuházások többsége a fejlett régiókon valósul meg, azokat mesterségesen nem terelik az elmaradott régiók felé, hiszen az ottani versenyképesség felzárkóztatása nem hozza meg nemzeti szinten a gyümölcsöt. Mind inkább a versenyképesség növelése, sem mint a felzárkóztatás a cél. A periférikus területeken – elsősorban uniós pénzekből – megvalósított beruházások csak igen szűk területen érezhetőek, elsősorban polgárokat megnyugtató, életszínvonal-emelő beruházások területén.

Az EU-csatlakozás után...

Írország csatlakozását követően a cél az ír makrogazdasági mutatók stabilizálása, javítása volt, s kevésbé kapott figyelmet a régiók közötti különbségek mérséklése. A közösségi támogatások nagy részét a mezőgazdaságban hasznosították, a mezőgazdasággal foglalkozó egyéni gazdálkodók kapták az 1,611 milliárd font támogatás 86%-át. (Horváth, 1998). A kiemelkedően magas fejlesztési összegeknek köszönhetően a mezőgazdasággal foglalkozók jövedelme közelített az iparban foglalkoztatott munkavállalók bééréhez, azonban ennek ellenére az infrastrukturális körülmények és eltérő természeti adottságok eredményeként a fejlesztések más-más hatást értek el a keleti illetve a fejlett nyugati régiókban.

E régiók közti különbségek mélyülését a 80-as években tovább segítette a Közös Agrárpolitikában bekövetkezett változások, melyek eredményeként azok a gazdaságok, amelyek nem tudtak termékváltással, technológia-fejlesztéssel válaszolni a kihívásokra, kezdtek tönkremenni. E gazdaságok elsősorban a fejletlenebb keleti területeken helyezkedtek el, a nyugati régió gazdálkodói rugalmasabban alkalmazkodtak a megváltozott feltételekhez, pl. tejtermelési kvóták lefaragása, gabonaárak mérséklése stb. A térségek közötti eltérések mérséklésére végül a kormányzat egy intenzív vidékfejlesztési program kidolgozását és megvalósítását hajtotta végre, melynek során egy jelentős intézményi átalakulás is kezdetét vette az országban. Ennek lényege a mikro- és mezoszinten lévő szereplők bevonása volt a tervezési és végrehajtási

folyamatba. Az országban jelentős összegeket fordítottak az EMOGA kereteiből az ír mezőgazdaság támogatására, melynek eredménye a fentiek függvényében – regionális különbségek mélyülése – vitatható a sikerek ellenére is: jövedelmek emelkedése, az elvándorlás megállítása.

A csatlakozást követő évek másik fő finanszírozási forrása a KAP mellett az ERFA volt, melynek keretében 1,302 milliárd ECU került folyósításra Írország részére. A támogatások 1989-ig is nőttek, évenként kb. 100 millió ECU-val, azonban a támogatások dinamikus növekedése csak a következő időszakban, 1989-et követően figyelhető meg. A támogatás 75%-át az infrastruktúra fejlesztésére fordította a kormányzat, míg a fennmaradó 25% pedig iparfejlesztés címén került kiosztásra.

A felzárkózás folyamata 1989 után

A kezdeti sikerek után azonban 1988-ban nagy kudarcokkal találta szemben magát Írország. A kudarcok oka elsősorban a világgazdasági folyamatokban kereshető, hiszen az olajválság Írországot is súlyosan érintette, valamint az EU déli bővítése is elterelte a figyelmet Írország kényes helyzetéről. A már korábban említett Közös Agrárpolitika keretében végrehajtott reformok is érzékenyen érintették a tagállamot.

A folyó fizetési mérleg hiánya meghaladta a GDP 3%-át, az infláció csaknem 20%-os volt¹ (Kovács 1999).

Az ipar helyzete rosszabbodott, a foglalkoztatottak száma csökkent (Hajós, 2006). A déli bővítés nem csak Írországtól, hanem a Közösségtől is új hozzáállást követelt meg, s nem csak a regionális politika területén. 1989-ben a korábbi fejezetben említett Delors-Terv (1-2) alapjaiban változtatta meg a strukturális politikát, melyhez alkalmazkodva Írországnak is új koncepciót kellett kidolgoznia felzárkózásának érdekében. Persze legfőbb oka az volt, hogy korábbi nettó haszonélvezői pozícióját a jövőben is fenntartsa, s ha más címen is, de hasonló vagy éppen emelkedő összegeket tudjon lehívni a Közösség kasszájából. A Strukturális Alapok közösségi megreformálását követően Írország is politikát váltott, s igyekezett felmérni korábbi gazdasági nehézségeinek eredményeit, azok helyrehozatalának módjait.

Alkalmazkodva az Unió modernizációjához Írország újrapozícionálta magát. A reformot követően egész Írország területét az 1. célcsoportba sorolták, hiszen egy régióban sem érte el a GDP az EU átlag 75%-át, s emellett – nem melleleg – egyik makrogazdasági mutató sem közelítette meg a közösségi szintet. Az 1987-es stabilizáció legfontosabb elemei a közösségi fejlesztési támogatásokon túl a külföldi tőke térhódítása, az oktatási rendszer

¹ <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/report.do?method=showReport>

modernizációja, a fiskális konszolidáció és a szociális partnerség kiváló és máig egyedülálló modellje. A kiugró gazdasági fejlődés okait külső és belső tényezőkre lehet osztani. Sweeney (1999) külső tényezőnek definiálja az Unióban és világgazdaságban lezajlott kedvező folyamatokat, a nagyarányú közösségi transfereket, valamint a külföldi tőkeberuházások térhódítását.

Az ír kormány az új programot 1987-ben fogadta el a gazdasági szereplők legfontosabb szerveivel egyeztetve „Nemzeti Felemelkedés” (Programme for National Recovery) néven. E program a már korábban lerakott, kiváló alapokra történő építkezés sarokköve volt, melynek elemeiről a következőkben részletesen szólok. A nagyarányú állami kiadás visszaszorítása mellett a nagy összegű fejlesztési pénzek elköltése volt a siker kulcsa. De nézzük sorban azokat a tényezőket, amelyek az ír csodáig vezettek.

Fiskális konszolidáció

Szigorú állami gazdaságpolitika részeként valósították meg a szintén szigorú fiskális és monetáris intézkedések sorát. Az ír font 1986-os leértékelése adta meg az utolsó „löketet”, mely után jelentős mértékben csökkentették a jóléti kiadásokat, az állami szektorban foglalkoztatottak számát. 1986-1989 között a GNP 21,6%-ról 17,7%-ra csökkent, 1997-ben már csak 15% volt ez az érték (Artner, 2000).

Az állami foglalkoztatottak állásuk megszűnése után vagy az egyre növekvő számú külföldi vállalatoknál találtak munkát, vagy a hazai vállalatoknál helyezkedtek el. 1987-1989 közötti időszakban a nagyarányú munkanélküliség miatt sokan kivándoroltak, de sokan haza is tértek egy jobb élet reményében. A nettó emigráció 1989-ben 35 ezer fő körül alakult (Artner, 2000). Ezután a kivándorlás kezdett lelassulni tekintettel arra, hogy az ír tulajdonban lévő iparágak foglalkoztatottsága 1990-től 20%-kal nőtt (Gálik, 2005). A restriktív gazdaságpolitika része volt továbbá a vállalati nyereségadó csökkentése 40%-ról 16%-ra, melynek célja a beruházások ösztönzése volt, s nem utolsó sorban a munkanélküliek foglalkoztatása ezekben a vállalatokban. A gazdaságpolitika sikeresnek bizonyult, hiszen stabilizálódott az ír gazdaság külső és belső egyensúlya, azonban ennek ára volt. A szigorító intézkedések feszültségeket eredményeztek a társadalomban a kezdeti magas munkanélküliség és elvándorlás miatt. A GDP emelkedése töretlen maradt, a konszolidációt követően – a későbbi kedvezőtlen világgazdasági folyamatok ellenére is – növekedett. Egyes vélemények szerint (Artner, 1997) Írországból azonban a jelentős külföldi működőtőke beruházások következtében jelentősen eltérnek a GDP és GNP adatok, így a GDP vizsgálata nem adhat teljes körű képet az

ország gazdaságáról². A kiadások csökkentése elsősorban a munkaerőpiachoz kapcsolódó és egyéb jóléti kiadások csökkentését jelentette. A későbbiekben is említett szociális egyeztetés útján sikerült korlátozni a bérnövekedés nagyságát, átlagosan 2,5%-ban állapodtak meg a felek. A sztrájkoknak a közös megállapodás miatt sikerült így elejét venni.

A Világbank adatai igen szemléletesen mutatják, hogy milyen mélységeket és magasságokat járt be az inflációs ráta a 70-es évektől, s végül a 1989-es konszolidációt követően – bár a világgazdasági recesszió kapcsán némileg megtorpanva – hogyan stabilizálódott (1975-ben elérte a 20 %-ot, míg 1990-ben a 0 %-ot, 2007-re pedig 3 % körül mozgott)³. Csökkentették ugyanakkor a munkanélküli segély nagyságát, az átlagjövedelem korábbi 77%-áról lecsökkentették 64%-ra (Hajós, 2006). Emellett korlátozták a folyósítás feltételeit és időtartamát is. A másik, a munkavállalók számára kedvező intézkedés a jövedelemadó kulcsok és társadalombiztosítási járulék csökkentése volt. 35%-ról 31%-ra csökkentették 1994-re, majd ezután további két százalékkal csökkentették 29%-ra.

A stabilizációt követően dolgozták ki a Community Employment nevű programot, melynek keretében a munkavállalók, munkaadók és érdekképviseleti szervek határoztak meg közös álláspontokat a bér-befagyasztás következtében kialakuló feszültség oldására.

Szociális partnerség

E feszültség feloldására – az akkor már harmadjára kormányon lévő Charles Haughey – kidolgoztatta az un. „társadalmi partnerség” programját. E program csak úgy, mint az utána következők három évre szóltak, melyben a munkaadók, a kormány és a szakszervezeti képviseleten keresztül a munkavállalók egyeztettek a bérekről, a munkakörülményekről, valamint a bérek növekedési üteméről. A cél a legfontosabb gazdasági szereplők bevonása volt a döntéshozatalba, mely során helyt kapnak az érdekképviseleti szerveken túl a magángazdaság szereplői is. (Gálik 2005, Hajós 2006):

A programok mindegyike tartalmazott konkrét intézkedéseket bérnövekedésre, illetve adókulcsok meghatározására vonatkozóan. A Nemzeti Felemelkedés Programja az európai átlagtól alacsonyabb 2,5%-os bérköveteléseken túl rögzítette az állami kiadások csökkentését, melyért cserébe a kormányzat vállalta a legszegényebbek támogatását, s a pillanatnyi jóléti kiadások nagyságát is garantálta. A munkavállalók a hosszú távú versenyképesség fenntartásának érdekében vállalták az alacsonyabb

² (http://www.cso.ie/releasespublications/documents/statisticalyearbook/2002/economy_2002.pdf).

³ (<http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPOQ/report.do?method=showReport>).

jövedelmeket. 1997-ig a programok többnyire bérkövetelések rögzítéséről szóltak. A fordulat a Társadalmi Integráció, Foglalkoztatás és Versenyképesség Programjában következett be, melynek megfogalmazását és kialakítását széles körű társadalmi egyeztetés előzte meg. A korábbi három – munkavállalók, munkaadók és kormányzat – szereplőn kívül már a társadalmi élet szereplőit is meghívták az egyeztetésre, köztük az egyenjogúságért küzdő szervezeteket, az egyházat, s számos civil szervezetet is. Elsősorban társadalmi problémákról esett szó az egyeztetés során, úgy mint szegénység, nők egyenjogúsága, hosszú távú és strukturális munkanélküliség felszámolása, valamint az oktatási rendszer reformja. Az ezt követő programok e kiterjesztett kérdéskör mentén kerültek a későbbiekben megfogalmazásra, célként állítva egy hosszú távon fenntartható gazdasági és társadalmi növekedést. E széles körben kiterjesztett szociális partnerség, társadalmi egyeztetés képezi az ír növekedési modell alapját, mely során a felek kerek asztal mellett dönthetnek áldozatvállalásukról, követeléseikről a későbbi sikerek reményében. A kormányzat egyértelmű engedményeket tesz, de a részletes tájékoztatás lehetőséget ad arra is, hogy a szükséges gazdaságpolitikai intézkedések maradéktalanul megvalósuljanak társadalmi ellenállás híján. Az együttműködés ilyen formája biztosítja az ország versenyképességének fenntartását illetve növelését (Cinnéide 1993).

A külföldi működőtőke-beruházások

A külföldi tőkeberuházások növekedése szorosan nem függ össze Írország Európai Uniói tagságával, hiszen a multinacionális vállalatok már közvetlenül a második világháborút követően felfigyeltek Írorszagra. Az 1950-es évekig ír tulajdonban csak a nem túl sikeres üzletágakban működő vállalatok voltak, leginkább az élelmiszeripar, textilipar stb. területén. A multinacionális vállalatok így nem ezekben az iparágakban működtek, hanem leginkább az infokommunikációs és gyógyszeripar területén tevékenykedtek. A multinacionális vállalatok térhódításának egyik oka a már korábban említett brit-amerikai-ír kapcsolati háromszög, melynek kapcsán az USA elsősorban földrajzilag, de politikailag is alkalmasnak tartotta a szigetországot befektetések megvalósítására. Ebben nagy szerepe volt a szigetország angol anyanyelve, hiszen így az amerikai vállalatok meghonosodásának nem voltak nyelvi és – igazából – kulturális akadályai sem. Az Egyesült Államokon kívül beruházást hajtottak végre még Nagy-Britannia és Németország. Részeseződük az összes FDI-n belül rendre: 40%, 16%, és 15% (Gálik 2005).

A külföldi tőke Írországba történő vonzásával céljuk a gazdasági növekedés ösztönzése volt, amely sikerült mindaddig, amíg az ország GDP-jét, és nem GNP-jét vizsgáljuk. A külföldi tőke támogatása intézményesített formában történt a szigetországban, hiszen az 1949-ben létrehozott Iparfejlesztési

Ügynökség feladata nem csak a külföldi tőke iparban történő beruházásainak segítése volt, hanem általában egy ipartámogató politika kidolgozása és végrehajtása. Az export-alapú gazdasághoz azonban még hiányzott néhány kulcsfontosságú lépés, amelyet a Zöld Sziget meg is tett: (1) 1957-ben a Nemzetközi Valutaalap tagja lett (2) 1965-ben aláírták Angliával a szabadkereskedelmi egyezményt (3) 1966-ben csatlakozott a GATT-hoz.

A Shannon Szabad Légikikötő Fejlesztési Társaság által létrehozott első vámmentes ipari park jelentette az ír regionális politika alapkövét (Horváth 1998), melyet a későbbiekben több is követett. A Shannon-i Ipari Park azonban nem zárkózott be, hanem felvállalta a körülötte lévő feladatokat. Hatására a közelben lévő Limerick város fejlődése ugrásszerűen indult meg, kiépültek az iskolák, ahol az ipari parkban működő vállalatok munkaerő-szükségletének megfelelően dolgozták ki a képzéseket, míg a magasan kvalifikált dolgozók többsége a fővárosból érkezett. Jelentősen építettek a térség kisvállalkozásaira, akik mint beszállítók jelentek meg a termelési láncban. Az e fajta partnerség a legjobb példa egy alulról történő kezdeményezés sikerére, hiszen mint már említettük számos ellenzője akadt a külföldi vállalatok térhódításának és az ilyen irányú kezdeményezéseknek.

A politikai nyomás erősségét bizonyítja a Shannon sikerén felbuzdulva kidolgozott Buchanan-jelentés kudarca, mely a növekedési pólusok megnevezését, a főváros és környéke fejlesztési eszközökkel történő nem-ellátását tartalmazta, ami alapjaiban sértette a dublini székhelyű politikusok érdekeit (Horváth 1998).

A külföldi tőke arányának növekedését azonban nem sikerült megakadályozni, sőt. Különbőféle engedményeket tettek ezek támogatására (Hajós 2006 és Artner 2000). A támogatásokat ki is használták maximálisan a külföldi vállalatok, különösen éltek a profitrepatriálás eszközével. Értékesítési árbevételük 38%-a maradt a szigeten, a többi egyéb formákban mind kiáramlott Írországból (Artner 2000). A különböző támogatások eredményeként az OECD országokból érkező befektetések száma jelentősen növekedett az 1990-es években. (Barcza 2001, Hajós 2006). Míg 1974-ben a GDP 1,74 %-át tették ki a külföldi működőtőke beruházások, addig 2000-re már a 26,91 %-át, 2003-ra pedig némi megtorpanás után 17,3 %-ot. A stabilizációt megelőzően nagy mértékben csökkentek a külföldi beruházások, majd a konszolidáció eredményeként ugrásszerűen növekedtek. A külföldi tőkeberuházások aránya 2000-ben érte el csúcspontját, amikor is az ír GDP 26%-ának megfelelő volt. Ezután a világgazdasági trendekhez igazodva csökkentek, 9 százalékponttal⁴.

Érdekes még e kérdéskör kapcsán megvizsgálni az FDI iparágankénti megoszlását is. Mint ahogy már a fentiekből kiderült az ír gazdaság jelentősen

⁴ (http://globalis.gvu.unu.edu/indicator_detail.cfm?Country=IE&IndicatorID=19)

kettészakadt a külföldi befektetések eredményeként, hiszen az ír vállalatok többnyire a könnyűipar területén képviseltették magukat, míg az amerikai és brit vállalatok pedig az információtechnológiában, a telekommunikációban és a gyógyszeriparban. Ezek a külföldi vállalatok majd mindegyike elsősorban világgazdasági piacra termel, tehát exportra, míg a hazai nagyvállalatok csak a belső piacokra gyártanak termékeket. E dualitás beszállítói kapcsolataikban is megtalálható, hiszen a külföldi vállalatok beszerzési forrásai szintén nem a szigetországban találhatóak, így Írország számukra csak egy termelési helyet jelent földrajzilag, kedvező fekvést és olcsó munkaerőt, mellyel könnyedén elérhető a közösségi piac, az Unió ma már közel fél milliárd lakosa. (Hajós 2006) Ezt az állítást támasztja alá az is, hogy ezek a vállalatok csak termelésüket hozták a Zöld Szigetre, különösebb nagy technológiai befektetéseket nem hajtottak végre, s nem is volt céljuk a hazai innováció felpezsdítése. A külföldi cégek beszállítói hálózatokat szinte egyáltalán nem építettek ki, ez a feladat a hazai iparágakra marad(t). Persze azért a jelentős külföldi befektetések pozitív hatásai sem maradtak el. Már volt szó róla, hogy ezek a vállalatok alkalmazták a hazai iparágak hanyatlásának következményeként munkanélkülivé vált embereket, s jelentősen javultak a hazai vállalatok vezetési és kulturális szokásai, új, a régebbinél korszerűbb vállalati menedzsment szemlélet alakult ki.

A közösségi pénzügyi támogatások

Írország csatlakozásának kevésbé titkolt célja volt az Unió Alapjaiból lehívható pénzügyi támogatások széles körének megszerzése, amelyet őszintén bevallva sikeresen is teljesített. Írország csatlakozását követően a kohéziós országok sorába tartozott rossz gazdasági mutatói miatt, s nagymértékű támogatásra számíthatott a Közösségtől. Kezdetben, mint ahogy azt fentebb adatokkal be is mutattam, a támogatások nagy része a mezőgazdaságba áramlott, majd az agrárpolitika modernizációjával Írországnak új területeket kellett találnia, amelyek jogosultak a közösségi támogatásra. Kapóra jött Írország számára az 1989-es reform, hiszen ennek értelmében egész Írországot az 1. célcsoport kifizetési alá sorolták be, azaz egy főre jutó GDP-je nem érte el a közösségi átlag 75%-át, így minden régiója jogosult volt támogatásra.

A közösségi támogatások összes fejlesztési forrásokon belüli arányáról a két költségvetési időszakot (1989-1993, 1994-1999) összehasonlítva elmondható, hogy a stabilizációt követő időszakban, valamint 1994-től a GDP csaknem 6%-át fordították különböző fejlesztésekre. Csökkentek azonban a második időszakra az ERFA, ESZA és EMOGA támogatásai és nőtt a Kohéziós Alapból történő kifizetés nagysága (Horváth, 1998).

Az adatokat áttanulmányozva megállapítható, hogy a közösségi források növekedésével a nemzeti hozzájárulás nagysága a második időszakra átlagosan évi 130 millió ECU-val csökkent, amely a GDP-hez viszonyítva is komoly visszaesést mutat. A tagállami kiegészítés Írország esetében elsősorban a hazai iparágak hanyatlásának köszönhető, míg a közösség által meghatározott összegek egyenletessége a több évre szóló közösségi költségvetés eredménye. Az 1989-es reformot követően Írország egész területét az 1. célcsoport alá sorolták, ami azt jelentette, hogy minden térségében felhasználhatóak a Közösségtől kapott pénzügyi eszközök. Gyakorlati következménye e változásnak az volt, hogy Írországnak csak egy Nemzeti Fejlesztési Tervet kellett készítenie, melyben a nemzeti érdekeknek megfelelően határozták meg a prioritásokat és nem régió szinten. Természetesen ez nem felelt meg a közösségi gyakorlatnak, s éles bírálatot is kapott az ország az Európai Bizottságtól, azonban az ország hátrányos és speciális helyzetére hivatkozva sikeresen tért ki az akkori kormányzat a figyelmeztetés elől.

A pénzek elosztása szintén kormányzati szinten történt. Felelőse a pénzügyminisztérium volt, regionális hatóságok nem igazán szóltak, szólhattak bele. Ha ki is alakultak regionális intézmények, akkor azok szerteágazóak, területileg és tematikailag dekoncentráltak voltak.

Az infrastruktúrára fordított összegek célja a közutak hosszának növelése, a víz és csatornahálózat kiépítése volt a szállítási költségek csökkentése céljából, amely a külföldi tőke megtartásához volt elengedhetetlenül szükséges. Az infrastrukturális projektek eredményeként 2000 km utat újítottak fel, számos vasúti és vízi vonalat alakítottak ki és korszerűsítettek, de pl. a cork-i vagy shannon-i reptér is e prioritás keretében épült fel.

A termelés prioritás alatt kimondottan ipartámogatást értettek, cél a termelékenység növelése, a munkahely-teremtő beruházások végrehajtása és támogatása, a hozzáadott-érték növelése volt. Kiemelten fontos feladatnak tekintették a hazai kis- és közepes vállalatok támogatását, valamint a kutatás-fejlesztés és innováció bővítését.

A humán erőforrás fejlesztés alatt elsősorban a képzések modernizálását kellett érteni, valamint korábban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak tovább- vagy átképzését. E prioritás keretében a közösségi pénzek felhasználása kb. fél millió lakost érintett, míg a második időszakban már kb. 640.000 főt (Horváth 1998). Alapvető célként fogalmazták meg a képzetek arányának növelését minden korosztályon belül.

A fejlesztési források felhasználása – az előzőekből is jól kitűnik – ágazatokhoz kapcsolódtak és nem régiókhöz. Egyik időszakban sem, tehát sem 1999 előtt, sem azután nem fogalmazták meg egyértelműen, térségekhez kapcsolódó regionális fejlesztési célokat, nem tűztek ki egzakt elérhető eredményeket a nyugati, szegényebb, iparilag fejletlenebb területek számára, s nem pozícionálták egyértelműen Dublin helyzetét sem. Némi változás

megfigyelhető volt 1994-től, azonban a prioritások nagyjából ugyanazok maradtak (Horváth 2001): (1) a termelési kapacitások fejlesztése; (2) gazdasági infrastruktúra fejlesztése a versenyképesség növelése céljából; (3) szakképzési rendszer modernizálása; (4) helyi kezdeményezési potenciálok támogatása.

A szigetországban természetesen jelentős eredményeket vártak el a közösségi támogatások felhasználását követően úgy, mint: GDP növekedés, kereslet-növekedés, foglalkoztatás növekedése, fenntartható fejlődés (Honohan - Walsh 2002).

Az ipar- és infrastruktúra-fejlesztés központi szerepet kapott e költségvetési ciklusban is, a gazdaság felgyorsítása, a versenyképesség növelése volt a cél. A kitűzött célok finanszírozása négy forrásból történt. Az állam 22 %-ot, a közintézmények, 21 %-ot, a magánszféra 18 %-ot, az Európai Unió pedig 39 %-ot finanszírozott. A közösségi finanszírozás aránya a GDP majd' 6%-át jelentette, tehát kiugróan magas volt a közösségi támogatások aránya a többi tagállamhoz képest is (Hajós 2006). Írország az egy főre jutó támogatási összeg területén mindig az elsők között volt, e tendencia csak a 2000-2006-os költségvetési ciklusban változott.

A szigorú gazdaságpolitikának valamint a közösségi támogatások széles körének meg volt az eredménye a tagállamban. Az iparfejlesztés területén szép eredményt ért el Írország, hiszen a kutatás-fejlesztés támogatása a GDP-hez viszonyítva jelentősen nőtt a két költségvetési időszakban (0,65 %-ról, 0,82 %-ra), s a beruházás ösztönzés eredményeként összesen 38.000 új munkahelyet teremtettek. A költségvetési K+F ráfordítások aránya szintén nőtt, 1 %-ról, 1,3 %-ra, az ipari hozzáadott érték pedig kb 40 %-kal, 11973 M ír fontra. (Horváth 2001)

Az infrastruktúra-fejlesztés a 2. időszakban volt sikerebb, melynek során a főútvonalak kiépítettsége a korábbi 35%-ról 53%-ra emelkedett, 45 millió fonttal növekedett a vasúti forgalom bevétele, majd másfélszeresére, 128.000 tonnára a vasúton szállított termékek nagysága, s 15%-kal csökkentek a vízi közlekedés díjai⁵.

⁵ Community Support Framework. Ireland. 1994-1999. 173.oldal.

Az új korszak: 2000-2006

Láthatjuk, hogy az ír gazdaság fejlődésének gyökerei egészen az ötvenes évekig nyúlnak vissza, s közösségi csatlakozása csak racionálisabbá tette a vezetők gondolkozását, s nemzetgazdasági célok szolgálatába állították a közösségi Alapokból lehívható pénzeket. 2000-et követően azonban – már az előző Nemzeti Fejlesztési Terv bírálatából okulva – Írország felismerte, hogy nem nyújthat be újabb gazdaságpolitikai programot regionális köntösbe bújtatva, hiszen a bemutatott eredmények következtében kikerült Írország az 1. célkitűzés által támogatott országok köréből. Azt is felismerte, hogy versenyképességének növeléséhez szükséges az Uniós források nagy aránya, ha nem is a korábbi évekhez hasonló mértékben, de mindenképpen a lehető legtöbbet kell lehívnia lehetőségeihez képest.

A „Régiók Európája” felhívás Írországban is gyökeret vert, mégpedig oly módon, hogy a korábbi 7 régió helyett két régióra osztották fel az országot, melyek egyvelegét képezték a fejlett keleti és fejletlenebb nyugati területeknek, hiszen ez a fajta dualitás a fejlesztéseket követően is megmaradt sőt, mélyült.

Egyik régió a BMW (Border-Midlands-West) volt, míg a másik az S+E régió (South+East). A két régió fejlettsége jelentősen eltér az S+E javára, hiszen a keleti térség állítja elő a GDP nagy részét, több regionális centrum is található itt, s ennek következtében a városi lakosság nagy része is itt él.

Az első Nemzeti Fejlesztési Tervvel ellentétben nem tíz, hanem hat működési programot (MP) dolgoztak ki. A régiókra történő működési program kidolgozása már jelentős lépésnek számít Írország esetében, hiszen a korábbiakban csak nemzetállami szintre fogalmaztak meg efféle fejlesztési területeket. A régiók integrációjának eredményeként mindkét régió jogosult maradt továbbra is közösségi támogatásra (hiszen a hét régiós felosztás fenntartása esetén két régió már túllépte az főre jutó GDP tekintetében a közösségi átlagot, s csak kettő nem érte el annak 75%-át). A költségvetési időszakban lehívott források 33%-át a BMW régió kapta, míg a 77%-át az S+E (Horváth 2001). A BMW régió továbbra is az 1. célkitűzés keretében juthatott támogatáshoz, míg a fejlettebb S+E régió átmeneti támogatás formájában részesülhetett az Alapokból. Az előbbieken kívül természetesen Írország továbbra is részesülhetett a Kohéziós Alap pénzügyi eszközeiből is.

A 2000-2006-os időszak csak a termelékenység tekintetében hozott áttörő sikert, azonban a többi mutató esetében (egy főre jutó GDP, foglalkoztatási ráta, munkanélküliségi ráta) megfigyelhető a kiegyenlített és stabil javulás. A termelékenység javulása a külföldi beruházások további növekedésének köszönhető. A termelékenység gyorsabb ütemben nőtt a vizsgált időszakban, mint az egy főre jutó GDP nagysága⁶. Az egy főre jutó GDP alakulása mellett

⁶ (http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/eurostat_tablak/ecobac/eb011.html);

napjainkban szinte már kötelező a Human Development Index (HDI) alakulásának a bemutatása is. Írországot vizsgálva megállapítható, hogy az egy főre jutó GDP növekvő tendenciája mellett a HDI is növekvő trendet mutat 2004-ig, utána némi stagnálás figyelhető meg. A HDI értékek EU-s viszonylatban igen magasnak tekinthetők, amelynek oka az oktatás és képzés színvonalának emelésében és az egy főre jutó jövedelem emelkedésében keresendő. Lényeges e mutató alakulásának is az elemzése, hiszen a gazdasági elemeken túl ez már társadalmi elemeket is hordoz magában, azaz az életszínvonal mérésére sokszor alkalmasabb, s így pontosabb, mint az egy főre jutó GDP adatokból történő messzemenő következtetés⁷.

E néhány makrogazdasági mutató nem csak objektíve, hanem relatíve – a többi tagállamhoz képest is – kedvezőnek tekinthető, s ez alapján biztosan kimondható, hogy a 2000-2006-os időszak eredményesen zárult az ír gazdaság számára, melynek egyik kulcstényezője a rafináltan fenntartott EU-s támogatások nagysága a keleti bővítés ellenére is. Természetesen az írek tisztában vannak vele, hogy a 2007-2013-as időszakban többnyire magukra maradnak, s kezdenek nettó befizetővé válni. Ennek számos konzervatív párt és érdekképviseleti szerv hangot is adott (Zöldek, Ír Farmerek Szövetsége, Ír Munkaadók Konföderációja pacifisták, katolikusok), azonban a kezdeti népszavazás sikertelenségének nemzetközi negatív visszhangja felrázta az ír kormányt, s kampányba kezdve a második népszavazás sikeresnek bizonyult a várható közösségi támogatások csökkenésének ellenére. A Nizzai Szerződés ratifikálása így szabad utat kapott.

A támogatások csökkenése mellett érzékenyen érintette az ír gazdaságot az ezredforduló követő 2-3 évben a világgazdaságban bekövetkező recessziós időszak, mely a fenti mutatók alakulásának megtorpanását eredményezte, vagy inkább mondjuk úgy, hogy a mutatók normális szintre történő állását, hiszen e túlfűtött gazdaság hosszú távú fenntartása mindenki előtt – titkon vagy nyíltan – kétséges volt. E nehéz időszak elsősorban az információtechnológia ágazatának válsága miatt következett be a tagállamban is, s ezzel az export csökkenésének tovaryűrűző hatása a foglalkoztatásra, a külföldi tőke beruházásokra, a fogyasztási keresletre, s végső soron a gazdasági növekedésre is hatással volt.

http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/eurostat_tablak/ecobac/eb021.html)

⁷ (http://hdr.undp.org/en/media/HDI_2008_EN_Complete.pdf)

Az érem másik oldala

Írország elmúlt félévszázados történelmét megvizsgálva mindenképp sikertörténekről beszélhetünk, s egy olyan gazdasági növekedést biztosító modellről, amely szinte egyedülálló az Európai Unió történelmében. A gazdasági növekedés alapját egy jelentős nemzetközi tőkebefektetéssel párosuló szigorú fiskális politika jelentette, mely mindenképpen egy olyan hosszú távon is tartható fejlődési pályára állította a Zöld Szigetet, mely magában hordozta a gazdasági fejlődést, a társadalmi kiegyensúlyozottságot, s egy politikai kiszámíthatóságot. De valóban így van?

A fenti gazdasági növekedést biztosító elemek vizsgálatakor már említettük a hátrányokat, de most nézzük ezeket egy csokorba szedve Artner (2007, 2008) cikkei alapján. A Zöld Sziget fejlődési pályára találásának egyik legfontosabb tényezője a külföldi működőtőke befektetések ugrásszerű növekedése volt, s egyben ez is jelenti problémáinak nagy részét. Mint ahogy már fentebb részletesen ismertettem a nemzetközi tőke nagy része ugyanazon iparágakba koncentrálódott, s jelentős hányaduk az Amerikai Egyesült Államokból érkezett és nem az Unióból. Az előbbi a gazdaság kettészakadásához vezetett, hiszen az infokommunikációs iparágakon kívül rekedtek a hazai cégek, azaz a hagyományos ír iparágakban működtek a többnyire kis és közepes vállalatok, amelyek elsősorban a nagyvállalati tőkével szemben nem exportra, hanem csak belföldre termeltek. A duális gazdaság kétféle függőséget okozott Írországnak. Egyrésztől Írország ki volt szolgáltatva ezen amerikai vállalatok termelésének és termelékenységének, foglalkoztatásban betöltött szerepüknek, azaz gazdasági fejlődése jelentős mértékben függött ezektől a nemzetközi vállalatoktól. Másrésztől a belföldre, vagy maximum a brit piacokra termelő hazai cégek (KKV-k) pedig a font árfolyamától függően tudták értékesíteni termékeiket, vagy kimondottan csak hazai piacon tudtak továbbadni.

Írország makrogazdasági mutatóit érzékenyen érintette továbbá a külföldi cégek által végrehajtott profitrepatriálás, mely negatívan hatott a Zöld Sziget külső egyensúlyára. Az FDI alakulásának görbéje, valamint az ír gazdasági növekedése majdhogynem szigorúan követi az USA fejlődésének alakulását, amely egy újabb bizonyítéka Írország függőségének. A termelékenységi és GDP adatok pozitív alakulásában tehát a legnagyobb szerepe ezeknek a nemzetközi vállalatoknak van, s elhomályosítják a hagyományosan hazai iparágakban működő kis- és közepes, illetve nagyvállalatok kevésbé sikeres működését: alacsonyabb termelékenység a nagyarányú foglalkoztatás ellenére, függőség a nemzetközi piactól, csökkenő termelési volumen.

A másik nagyon fontos kérdéskör, amelyet alaposan körül kell járni az ír gazdasági csoda kapcsán, az az elmúlt 50-60 évnek a társadalmi hatásai, az életszínvonalra gyakorolt következményei. A statisztikai adatok ismertetésekor kitértem a HDI mutató hosszú távú idősorára is, amely első ránézésre

mindenképp jónak mondható tekintettel a folyamatosan emelkedő, s nemzetközi viszonylatban is kiválónak tartott trendre. Ettől érdemes azonban részletesebb elemzést is elvégezni.

Artner (2008) részletesen bemutatja a társadalomban kialakuló, s úgy tűnik egyre mélyülő problémákat, mely mindenképpen e duális gazdaság kialakulásához, vagy legalábbis annak következményeihez köthető. A Közösségre vonatkozó elemzéseim során a legalacsonyabb illetve a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők 20%-a közötti különbségeket vizsgálva elmondható, hogy Írország kezdetben megtartva az EU átlaghoz közelítő pozícióját mára elvesztette⁸. Az 5,1-es ráta azt jelenti, hogy a társadalmi rétegek között jelentős szakadék alakult ki jövedelem tekintetében, azaz a társadalmi jövedelmi egyenlőtlenségek mélyültek. A szegénységi rátát tekintve Írország kimondottan rossz helyzetben van a 13%-os rátával, szemben az EU átlag 9%-ával (Artner 2008). Ezen mutatók kedvezőtlen alakulásának oka abban kereshető, hogy a bérek és jövedelmek a GDP nagyjából 50%-át teszik ki a 90-es évektől kezdődően, azaz a ténylegesen dolgozók egyre kevésbé részesülnek az általuk megtermelt értékből.

Ezek a számok annak a fényében még kritikusabbá válnak, hogy az ezredfordulóig jelentősen nőtt az ír dolgozók által ledolgozott órák száma, azaz a növekvő munka mellett jelentősen romlottak életminőségi tényezők. Következésként nem meglepő a deviáns viselkedési formák megjelenése a társadalomban, mely nem csak az egészségügyi mutatók romlásáért felelősek, hanem jelentős arányt képviselnek a halálozási okok között is (pl. alkoholizmus, drogfogyasztás, öngyilkosság, idegrendszeri betegségek, depresszió stb.) (Artner 2008).

Összefoglalás

Írország közel 60 éves történelmében nem csak sikerek, hanem kudarcok is voltak, amelyek azonban szintén Írország javára váltak, hiszen tanultak a hibákból, s igyekeztek azokat a későbbiekben kiküszöbölni. E hihetetlen fejlődés alapjai nem a Közösségi csatlakozással teremtődtek meg, sokkal inkább a magas arányú külföldi tőkeberuházásokkal. A fejlődés motorjai a szigorú fiskális konszolidáció, a külföldi tőkeberuházások támogatása, az oktatás modernizációja és nem utolsósorban a Közösségtől kapott fejlesztési támogatások voltak.

Írország sikeresen alkalmazta a következetes és széles társadalmi réteggel bíró, ám megszorító gazdaságpolitikát, mely egy sok tagállam által irigylésre méltó társadalmi konszenzus eredményeként jött létre. A fiskális megszorítások

⁸ (http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/eurostat_tablak/socohe/sc010.html)

a gazdasági mélypont után az 1987-es stabilizációval kezdődtek, mely után a makrogazdasági adatok jelentős mértékben javultak. A közösségi támogatások – a többi tagállaméhoz képest – magas aránya szintén katalizátorként működött az ír gazdaságban, azonban nem mint varázspálca. Több tényező összejárására is szükség volt. Egyrésztől kapóra jött Írországnak a közösségi kohéziós politikai támogatások felosztásának korábbi gyakorlata, mely alapján egész Írország – kvázi egy régióként – jogosult lett az 1. célkitűzés forrásaira, így kikerülve a regionális operatív programok kidolgozását. Ezek híján a Közösséghez benyújtott Nemzeti Fejlesztési Terv tulajdonképpen nemzetgazdasági elképzelések közösségi finanszírozásáról szólt, nem pedig regionálisról. Másrészt, Írország a többi tagállamhoz képest – Görögország, Spanyolország és Portugália mellett – kimondottan szegény országnak számított, így kényelmesen élvezhette a „gazdagabb” tagországok támogatását.

E két tényező eredményeként Írország az 1989-1993, és az 1994-1999-es költségvetési ciklusokban nettó haszonélvezői pozícióba került, s finanszírozhatóvá váltak – az Unió megkötései mellett vagy éppen ellenére is – a nemzeti gazdaságpolitikai célkitűzések. E két tényező kiegészült egy igen fontos – a társadalmi mellett jelen lévő – általános nemzeti elkötelezettséggel a közös valuta felé, amely Írország számára nem cél, hanem eszköz volt a stabilizáció érdekében (Györffy 2008).

Írország pont emiatt, hogy egész területe beletartozott a támogatható régiók közé, kevés figyelmet fordított az országon belüli, régiók közötti területi egyenlőtlenségekre, amely sajnos a mai napig is jellemző. A regionális támogatások nagy részét a nemzetgazdaságilag, kormányzati szinten meghatározott és legfontosabbnak definiált iparfejlesztés és infrastruktúrafejlesztés terület kapta, melytől a gazdasági növekedés fenntartását vagy növelését, az export-orientált gazdaság életben tartását várták, s valljuk be sikerrel. A közösségi támogatások nem „ragtapaszként” működve segítették elő a korábbi sebek gyógyulását, hanem igyekeztek azokat megelőzni. Olyan stabil, vonzó és kiszámítható gazdasági környezetet teremtettek, melyek biztosítékul szolgáltak az ipari vállalatoknak olyan multiplikáló beruházások végrehajtásához, melyek biztosították a nagyarányú exportot, a foglalkoztatási szint növelését, s a munkanélküliek számának csökkentését. Természetesen ehhez kedvező és viszonylag gördülékeny pályázati rendszer mellett, egy szigorú elosztási mechanizmusra volt szükség, melyet a Pénzügyminisztérium (másik három minisztériummal karöltve) tartott kézben. (Mullally 2004)

Írország arra jelent példát számunkra, hogy a közösségi kohéziós politika sikeressége csak egy sikeres nemzeti kohéziós politikával biztosított, s a közösségi támogatások önmagukban nem csodaszerek. Akkor érik el valódi céljukat, ha azokat beruházásösztönző funkcióval látjuk el, s „nem halat veszünk belőle az arra rászorulóknak, hanem horgászbótot, azaz megtanítjuk őket halászni”. Mindenképpen szükséges lenne azonban, hogy nem csak a

külföldi vállalatok, hanem a hazai munkavállalók is részesüljenek ebből az esélyből, s az elmúlt tíz év romló társadalmi és szociális problémáit komolyan véve, átértékelve a jövőben e gazdasági fejlődést egy javuló társadalmi életminőséggel párosítani.

Írország elmúlt húsz éve bebizonyította, hogy a makrogazdasági fejlődés sokkal inkább a globalizációs folyamatokhoz történő csatlakozás sikerén múlt, sem mint a közösségi támogatások mennyiségén és irányán. Olyan külső tényezők megléte volt szükséges a fellendüléshez, mint a külföldi tőkeberuházás, a globalizáció eredményezte nemzetközi versenyben történő helytállás, a nagyarányú export; s olyan belső tényezőké, mint például a szigorú fiskális politika, a széles körű társadalmi elfogadottság, egy jól működő, és a szó jó értelmében vett centralizált, ellenőrzött belső intézményrendszer.

Írország esete továbbá azért is példa számunkra, hogy lássuk, a támogatások monoton növekedése nem biztosítja a hasonló dinamikájú gazdasági növekedést, vagy éppen fordítva. A támogatások fokozatos kivonása a nemzetgazdaságból nem eredményezte az ír gazdaság lelassulását. A 2000-2006-os időszak közösségi transzfereinek szűkítése nem vezetett a GDP lelassulásához, a munkanélküliség növekedéséhez. Tehát bizonyíthatóan megállapítható, hogy a közösségi támogatások nagy aránya nem garancia a gazdasági fejlődésre, sokkal inkább szükségesek egyéb világgazdasági tényezők megléte, és egy egyfajta belső elkötelezettség a Közösség és a közös valuta felé, valamint fegyelmezettség az állam és a társadalom részéről.

Irodalom

- Artner Annamária – Éltető Andrea (1997): Országtanulmányok az EU-val kapcsolatban. Európai tükrök. Műhelytanulmányok. 17. szám. Budapest
- Artner Annamária (2000): A perifériáról a centrumba? Írország gazdasági fejlődése az elmúlt évtizedekben. Aula Kiadó. Budapest
- Artner Annamária (2007): A növekedés ára – az ír foglalkoztatási viszonyok. Statisztikai Szemle, 85. évfolyam 6. száma 485-506. oldal
- Artner Annamária (2008): Írország – felzárkózás kérdőjelekkel. Köz-gazdaság, 2008 /2. száma 33-49. oldal
- Barcza György (2001): Írország és a Gazdasági és Pénzügyi Unió. Külgazdaság. 45. évf. 9. szám. 66-78. oldal
- Cinnéide, S. (1993): Ireland and the European Welfare State. Policy & Politics. 21. évf. 2. szám. 97-108. oldal
- Gálik Zoltán (2005): Modernizáció és európaizáció. A „szegény rokontól” a tudásalapú társadalom lerakásáig. Írország és az európai integráció. In: Kiss J. László: A huszonötök Európai. Osiris Kiadó. Budapest. 347 – 370. oldal
- Györfly Dóra (2008): Költségvetési kiigazítás és növekedés az Európai Unióban. Tanulmányok Magyarországra számára. Közgazdasági Szemle, LV. Évf. 2008. november. 962-986. oldal

- Hajós Réka Zita (2006): Az ír csoda. Írország gazdasági fejlődése a függetlenné válástól napjainkig. Európai Műhelytanulmányok. Budapest.
- Honohan, P. – Walsh, B. (2002): *Catching Up with the Leaders: The Irish Hare.* Brooking Papers on Economic Activity, 2002/1. Washington DC: Brookings Institution.
- Horváth Gyula (1998): Európai regionális politika, Dialóg Campus Kiadó Budapest – Pécs
- Horváth Gyula (2001): Regionális támogatások az Európai Unióban, Osiris Kiadó, Budapest
- Illés Iván (2008): Regionális gazdaságtan. Területfejlesztés. Typotex Kiadó. Budapest
- Kovács Zoltán Ákos (1999): Írország, a „kelta tigris” gazdasági sikerei az 1990-es években. *Külgazdaság.* 43. évf. 4. szám 42-66. oldal
- Mullally, G. (2004): Shakespeare, the Structural Funds and Sustainable Development Reflections on the Irish Experience. *Innovation: The European Journal of Social Sciences.* 17. évf. 1. szám. 25-42. oldal
- Sweeney, P. (1999): *The Celtic Tiger – Ireland’s Continuing Economic Miracle.* Oak Tree Press.

Az Európai Unió bővülésének lehetőségei

Dr. Vértesy László

Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

ABSZTRAKT A tanulmány az Európai Unió várható további bővülésének esélyeit vizsgálja. Az elemzés kiterjed a földrajzi és politikai Európára, a jelenlegi uniós csatlakozási feltételekre. Bemutatja az egyes nem-uniós országok és az EU viszonyának alakulását, jelenlegi helyzetüket és eltérő fejlődésüket. A vizsgálódás körülményei: tér és idő - a lehetőségek függvényében.

Európa jövője egyben az unió jövője – milyen változatok vannak? Hogyan alakul az unió belső helyzete (jelenlegi tagok viszonya az unióhoz), intézményrendszer, szakpolitikák, milyen lesz jövőbeni szerepe a világban? Tud-e bővülni az EU, vagy marad a jelenlegi helyzet? Szorosabb lesz-e a viszony a tagországok között vagy a szétesés jelei mutatkoznak? A kérdésekre a jelenlegi helyzet és a várható lehetőségek ismeretében csak feltételes válasz adható, a tanulmány a lehetőségeket elemezve mutatja be a változatokat.

KULCSSZAVAK: Európai Unió, Balkán Törökország, bővülési folyamat

Bevezetés

Az Európai Unió egyik fő kérdése a tagországok számának¹ növekedése. Abban egyetértés van a jelenlegi és majdani tagok között, hogy a gyarapodás szükséges, kérdés azonban, hogy mikor, kik és milyen feltételek mellett léphetnek az unióba. Bár a Koppenhágai Kritériumok egyértelműen fogalmaznak a csatlakozás országokat érintő feladatait illetően, s a másik feltétel, az európaiság is jól körülírhatónak tűnik, mégis lehetnek - és lesznek - eltérések. A Koppenhágai Kritériumok² előírják a demokrácia meglétét, az emberi jogok tiszteletben tartását, a törvényesség betartását, a kisebbségek védelmét. Gazdasági alapfeltétel a működő piacgazdaság, a cégalapítás, a versenyzés szabadsága. A belépni akaró országnak olyan körülményeket kell kialakítania, hogy a közösségi-uniós szabályozást, irányelveket, politikákat, az

¹ A létszám változása nem azonos a terület változásával: lásd Grönland kilépését és az NDK csatlakozását.

² Kiegészülnek a Madridi Kritériumokkal.

EU törvénykezési gyakorlatát stb. maradéktalanul képes legyen átvenni. Az eseményekbe beleszól a mindenkori politikai és gazdasági helyzet, érintse ez akár a földrajzi Európa fogalmát. A bővülési változatok tehát méretre, sebességre egyaránt másképp képzelhetőek el.

A 2008 őszi amerikai ingatlanpiaci buborék kipukkadása folytán beállt válság az EU-ra is, majdani tagjaira is kihatott és nagy valószínűséggel legalább középtávon kihat. Lassult a növekedés, számos helyen visszaesés következett be, nőtt a munkanélküliség és a társadalmi elégedetlenség. Brüsszel nem áll jelenleg olyan jól, hogy gazdagon finanszírozza későbbi tagjai felzárkózását, belső gondjai megnehezítik a támogatást. Az új partnerek is érzik a világgazdasági válság hatásait, így a fölzárkózás helyett pillanatnyilag inkább távolodás van.

Jugoszlávia és a Szovjetunió felbomlása új, független¹ államok keletkezésével járt együtt. Európa országainak száma hirtelen megnőtt, jóllehet összterülete ugyanakkora maradt. A 2004-es és 2007-es kibővülés már adott mintát az uniónak, mit kell, illetve kellene tenni a következő időszakban. Közös a nem-tag európai országokban, hogy valamennyinek van valamilyen formájú megállapodása Brüsszellel. A közeledés mikéntjére - különösen a sebességére - vonatkozóan azonban több változat is lehetséges.

Súlyánál fogva az EU nemcsak Európában, a világban is az egyik meghatározó tömörülés. Helyzete minőségi és mennyiségi pozíciójától függ: miként haladnak a jelenlegi tagok a világban, mennyivel kerülnek előrébb-hátrébb a nemzetközi összehasonlításban, illetve hogyan bővül az Európai Unió, mennyivel lesz több tagja, s az új tagok révén mennyire erősödik helyzete a világban. Itt is több lehetőség adódik, a fő irányok hátterét igyekszik felvázolni a tanulmány.

Változatok a további tagságra

A továbbiak az egyes fő ország-csoportok politikai-gazdasági felzárkózását, majdani csatlakozását, illetve jelenlegi és várható uniós együttműködését elemzik; előrebocsátva, hogy Brüsszel újabban mind jobban elzárkózik attól, hogy akár bármilyen csatlakozási időpontra is utalást tegyen.

Tagjelöltek

Hárman vannak a csapatban: Horvátország (2004), Macedónia² (2005) és Törökország (1999). Közös bennük, ha nem is érvényes mindegyik állapot

¹ Utóbbi nem azonos a FÁK-országokkal: Grúzia pl. az orosz-grúz háborút követően kilépett.

² Kiejtés szerint Makedónia, teljes nevében a korábbi Jugoszlávia is szerepel. Így különböztethető meg az azonos nevű görög régiótól.

mindhárom országra egyformán: gyenge infrastruktúra, szerény külföldi beruházás, alacsony iskolázottság, a társadalombiztosítás elégtelen volta, jelentős mértékű korrupció, szomszédsági határgondok, kisebbségi problémák.

Az időpontok azt bizonyítják, hogy Ankara kezdett a legkorábban - jelenleg mégis ő áll legtávolabb. Változatlanul vannak problémái az európaisággal, a kisebbségekkel, az emberi jogokkal, a gazdasági felzárkózással; és egy majdani nagy EU-t teljesen átformálna egy 80, addigra talán akár 100 milliós népességű ország. Megdöbbenők az egyes méretek: elég az ázsiai rész területi nagyságára és elmaradottságára vagy a kurdok többmilliós kisebbségének helyzetére utalni. Nem halad az örmény-török viszony rendezése sem, pedig Jereván is Brüsszelle kacsint. Ráadásul a belpolitikai helyzet is a közeledés ellen szól, a lakosság fele euro-szeptikus, újra erősödőben a tradicionális iszlám, a katonai puccs sem kizárt. Ugyanakkor a NATO-tagság, a stratégiai helyzet (Fekete-tengeri kijárat, mindkét épülő gázvezeték) bármikor más csatlakozási sebességet indukálhat.

1. táblázat A tagjelölt országok főbb adatai

Országnev	Terület (km2)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Horvátország	56 542	4 637	12 346
Macedónia	25 333	2 055	7 750
Törökország	783 562	75 886	7 958

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

Zágráb számos uniós dicséretet kapott, és sokan úgy vélik, hogy a 2011-es magyar elnökség ideje alatt taggá minősül. A gazdasági válság és a csoporttagság miatt ez pillanatnyilag kétséges, pedig számos mutató vonatkozásában Horvátország jobban teljesít, mint a legutóbb felvett Bulgária és Románia. A szlovén határvita, a szerb kitelepítés jóvátétele és néhány „apróság” még nem rendezett, ezért valószínűsíthető a késés. Mindezek ellenére reálisnak tűnik, hogy Izlanddal együtt korábban lesz uniós tag, mint csoporttársai.

Macedónia kedvező starthelyzetét kevésbé tudja kihasználni, felzárkózási mutatói gyengék, nem látszanak megoldottnak Athénnal kapcsolatos vitái sem, még az ország névhasználatában sincs egyetértés. Ugyanakkor az ország mérete és földrajzi helyzete kifejezetten előny, így jó eséllyel akár az első körbe is bekerülhet, jóllehet erről hivatalosan sehol sincs szó.

A Stabilizációs és Társulási Folyamat (SAP³) adta az első nagy lökést a 2000. novemberi zágrábi csúcstalálkozón, majd ez kiegészült a 2003-as thesszalóniki csúccsal, ahol Brüsszel megismételte az EU-tagság lehetőségét. Az Európai Partnerség itt azt jelenti: Brüsszel elvárja, hogy az érintett (tagjelölt és potenciális tagjelölt) országok külpolitikájának, gazdasági szakpolitikáinak, belpolitikájának prioritása az uniós tagság legyen, ezért cserébe modelleket (jogi és intézményi minták), forrást (pénzügyi és technikai támogatások), eljárásokat (benchmarking és monitoring) illetve tanácsokat (tanulmányok, elemzések) nyújt.

Potenciális tagjelöltek

Az uniós terminológia szerint ez öt országot jelent: Albániát és a volt Jugoszlávia további országait. Lényegesen szegényebb országok, mint a tagjelöltek, de kicsiségüknél és geopolitikai helyzetüknél fogva viszonylag könnyen tagok lehetnek. Jelenleg Brüsszel egy csoportban kezeli őket, Albánia azonban már előrébb tart a tárgyalásokkal, mint a többi ország. Tirana ugyan mentes a titói örökségtől, de nem a kommunizmusétól (Enver Hodzsa), s régi-új szomszédaival való viszonya sem teljesen felhőtlen.

2. táblázat A potenciális tagjelölt országok főbb adatai

Országnev	Terület (km2)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Albánia	28 748	3 200	5 323
Bosznia- Hercegovina	51 129	4 648	5 827
Montenegró	13 812	598	5 120
Szerbia	88 361	9 964	5 204
Koszovó	10 908	2 100	1 900

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

A sor végén Koszovó⁴ áll, mint újonnan alakult független állam, aminek diplomáciai elismerése egyelőre az EU-n belül sem egységes. Szinte egyetlen feltételt sem képes teljesíteni, de szigetként nem maradhat ki az unióból, azaz a szomszédok teljesítményének sebessége lesz meghatározó.

³ Stabilization and Association Process

⁴ Teljes nevén úgy szerepel: az ENSZ BT 1244-es határozata alapján

A középmezőnyt a három további ország jelenti: Bosznia-Hercegovina⁵, Montenegró és Szerbia. Természetesen az utóbbiak között is vannak különbségek: leginkább Szerbia tér el az átlagtól, a szokásos gondokon túl (háborús bűnösök, határviták, kisebbség, emberi jogok) nem lebecsülendő potenciális orosz (pánszláv) irányultságával, a méretéből és tradíciójából adódó régióvezetői szerepkör igényével. Brüsszel is kiemelten kezeli: a Belgrádnak juttatott 200 millió eurós MFA (Macro Financial Assistance) vissza nem térítendő támogatás jól példázza az ilyen típusú törekvéseket.

Egy esetleges új balkáni konfliktus kirobbanása egyáltalán nem érdeke az uniónak. A jugoszláv polgárháború nem is oly régi emléke jó lecke arra, hogyan (nem) képes Brüsszel a problémát kezelni. Az uniós politikai-katonai intézményrendszer azóta sem fejlődött sokat, így egy térségi válsághelyzet során kívüli tagfelvételt is eredményezhet. Akár gyorsítás, akár lassítás: az EU-tagság önmagában még nem oldja meg a térség történelmileg kialakult alapkonfliktusait, ehhez nagyon-nagyon sok idő, jó példa, türelem és a generációk átnevelése kell.

Az EFTA

Az Európai Szabadkereskedelmi Társulás⁶ országai kényelmes helyzetben vannak. Fejlettségük a kontinensen az unión kívüliek között a legmagasabb, s szinte kizárólag rajtuk múlik, hogy mikor lesznek tagok. Korábban Norvégia állt a csatlakozáshoz a legközelebb, de a népszavazások többször megghiúsították ezt a törekvést. Az Európai Térségben való teljes jogú működése és Schengen aláírása (a többieknél is) zavartalanná teszi az általános külkereskedelmi és utasforgalmi kapcsolatokat.

3. táblázat Az EFTA országok főbb adatai

Országnev	Terület (km2)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Izland	103 000	320	35 586
Liechtenstein	160	35	25 000
Norvégia	342 220	4 725	41 941
Svájc	41 290	7 507	35 086

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

⁵ A legtöbb idegen nyelven: Bosznia és Hercegovina

⁶ European Free Trade Association

A svájciak sem törekednek az EU-ba, hagyományos szabadságfelfogásuk, pár „apró” eltérés (pl. banktitok értelmezése) ugyan a csatlakozás ellen szól, ugyanakkor számos területen kifejezetten élenjárók, több uniós tag is sokat tanulhatna tőle, különösen az emberi szabadságjogok értelmezésében vagy a kisebbségek-nemzetiségek helyzetének példaértékű kezelésében. Mindezek ellenére nem valószínű, hogy a közeli jövőben tagok lennének. Bern az EFTA-tagok közül az egyedüli nem EGT-s, de Schengent és számos más megállapodást aláírt.

Uniós csatlakozási ügyben legújabbán Izland került előtérbe, a 2008 őszi gazdasági összeomlás folytán elszakadt csoporttársaitól, s Horvátországgal egyetemben elsőkörössé vált. Reykjavik számára korábban a tengeri (parti övezet) halászat jelentette a legfőbb ellentmondást, most a válság ezt drasztikusan átírta. A változatok között az is szerepel, hogy a kilábalás hatására újfent nemleges memorandum következik.

Liechtenstein társadalmi-gazdasági fejlettségénél és méreténél fogva szinte bármikor tag lehet, legfeljebb az adóparadicsom jellegén kellene változtatni. A csatlakozási kérdés nincs napirenden, de egy svájci esetleges igen esetén bizonyosan azonnal jeleznék kérelmét.

Mini államok

A kontinensen vannak olyan országok, amelyek az unió szinte valamennyi politikai és gazdasági feltételét képesek teljesíteni, eseteiben teljesítették, Schengent és társait aláírták, sőt Andorra kivételével még eurót is használnak (fémpénzüket a többi euróövezeti országhoz hasonlóan egyedi; a gyűjtők számára ritaritásánál fogva különösen értékesek a monacói, a San Marinó-i és a vatikáni érmék). Tradíciójuknál, államszerkezeti jellegükénél fogva nem valószínű, hogy akár a későbbiekben is az EU tagjai legyenek, bár a történelemben már voltak meglepetések (elég csak a Pápai Államnak az 1815-ös Bécsi kongresszusról való távolmaradását szembeállítani az 1929-es lateráni konkordátummal).

4. táblázat A miniállamok főbb adatai

Országnév	Terület (km ²)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Andorra	468	82	26 800
Monaco	2	32	27 000
San Marino	61	32	34 600
Vatikán	1	1	-

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

Esetleges különleges nemzetközi politikai helyzetet leszámítva tehát nincs esélye sem a gyors, sem a lassú csatlakozásnak, s ez korántsem hátrány: az öreg kontinens szépségét, varázsát az ilyen típusú kivételek egyértelműen erősítik. Ebbe a kategóriába tartoznak a csak részben állami jegyeket mutató formációk (pl. a Szuverén Máltai Lovagrend) is.

Az EAP-országok

Az Európai Partnerség (EAP) államai kivétel nélkül a volt Szovjetunióból kerültek ki. Brüsszeli szerződéseik e vonatkozásban egységesek, jóllehet európaiságuk különböző. Fehér-Oroszország, Moldávia és Ukrajna a földrajzi Európában van, Azerbajdzsánnak és Grúziának csak kisebb része jutott ide, Örményország területéből pedig tulajdonképpen semmi sincs itt, viszont uniós mérce szerint (politikai-kulturális értelemben) európai ország.

Eltérőek abban a vonatkozásban is, hogy miképp kezelik az emberi jogokat, a demokráciát, a szabadságot, vagy akár a piacgazdaságot és a versenyképességet. Gazdasági fejlettségük lényegében balkáni szint, földrajzilag Európa keleti szélén, nagyon gyenge infrastruktúrával, rossz gazdasági szerkezettel, nagy munkanélküliséggel, erős korrupcióval, szakadozott szociális hálóval, erős orosz gazdasági kötődéssel.

5. táblázat Az EAP országok főbb adatai

Országnev	Terület (km²)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Azerbajdzsán	86 600	8 521	4 782
Beloruszia	207 600	9 735	6 900
Grúzia	69 700	4 461	3 038
Moldávia	33 843	3 835	3 374
Örményország	29 800	3 030	2 958
Ukrajna	603 700	45 996	7 200

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

Kijev a narancsos forradalom óta Brüsszel felé néz, bár politikája ezt nem mindig tükrözi. Az ország keleti fele Moszkva irányába húz, az ott élő emberek jó része ukránul⁷ sem tud. Az uniós közeledésben több üdítő színt is akad, ilyen például a határ menti együttműködés (Magyarország is kap ebből a

⁷ Fordítva is igaz: a lakosság fele az oroszot nem ismeri, sőt több területen (pl. Kárpátalja magyar településein) egyik fő nyelvet sem.

keretből), de az ország méretei miatt az ilyen kezdeményezések nem szignifikánsak.

Minszk külpolitikája egyértelműen Moszkva-centrikus. A kommunista hagyományokat nem elfelejtő kormányzás nem kíván közelebbi kapcsolatot Brüsszellel, legalábbis középtávon. A közvélemény se igazán unióbarát, erre Moszkva is nagyban rásegít kedvező energiaárával. A FÁK-országok közül jelenleg ő áll leghátrább a brüsszeli sorban.

A többi ország mindegyike elindult a polgárosodás és piacgazdaság útján, de a rögzőség, és ennek megfelelően a haladás, eltérő. A már említett MFA keretből Örményország is, Grúzia is kapott 46, illetve 35 millió euró támogatást. A csatlakozási sebességekre itt is lesznek variációk, egyrészt, mert nagyon távolinak tűnik az esemény, másrészt a politikai bizonytalanság is nagy. A 2008-as orosz-grúz háború jól példázza a feszültségeket a térségben, s egyben az unió politikai és katonai hozzáállását is tükrözi.

Az ENP országok

Az uniós szomszédsági politika (ENP⁸) szinte az összes déli és keleti uniós szomszédra kiterjed, beleértve a Földközi-tenger teljes déli partvidékét is, de a tanulmány címéből és témaköréből adódóan itt csupán két ország érdekes: Kazahsztán és Oroszország. Mindkettőnek ugyan kisebb része van csak Európában, de ezért európai országok, így egy majdani uniós tagságból nem kizárhatóak.

6. táblázat Az ENP főbb országadatai

Országnev	Terület (km²)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Kazahsztán	2 717 300	15 144	8 700
Oroszország	17 075 400	141 800	11 041

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

A nagyobb gondot önállósági politikai törekvésük okozza, ami nem igazán fér a brüsszeli koncepcióba. Van érvényes szerződésük Brüsszellel, az aláírt PCA életbe is lépett. Moszkva ugyanakkor nem mondott le világhatalmi pozíciójáról, s kedvező gazdasági klíma esetén (olajár-emelés) ismét előtérbe kerülnek a katonai kiadások. A kazah gázmezők gazdagsága a területet az EU

⁸ European Neighbourhood Policy

számára stratégiai fontosságúvá teszi. A Déli Áramlat és a Nabucco elkészülte valószínűleg közelebb hozza a térséget az európai országokhoz.

A jelenlegi helyzetben uniós csatlakozásuk távolinak tűnik, de Ázsia esetleges drasztikus dominanciája Moszkvát is arra indíthatja, hogy európai szövetségeket keressen, hiszen legfőbb gazdasági partnerei már most is Németország, Franciaország és Nagy-Britannia.

Vitatott diplomáciai elismertséggel rendelkező országok

Végül, de nem utolsó sorban vannak és várhatóan lesznek bizonytalan helyzetű országok: jelenleg ilyen Abházia, Dél-Oszétia, Hegyi Karabah és Transznysztria. Mindegyik ország keresi identitását és helyét - Európában. Közös bennük továbbá, hogy függetlenségi státuszuk bizonytalan, nemzetközi elismertségük enyhén szólva hiányos, a nemzetiségi-kisebbségi viszony konfliktusos. Észak-Ciprus tagsága a török csatlakozás függvénye.

7. táblázat A vitatott helyzetű országok főbb adatai

Országnev	Terület (km²)	Lakosság (ezer fő)	GDP/fő (USD)
Abházia	8 600	250	-
Dél-Oszétia	3 900	70	-
Észak-Ciprus	3 355	264	8 095
Hegyi Karabah	4 458	148	-
Transznysztria	4 163	557	-

Forrás: Nemzeti statisztikák, Világbank, wikipedia

Helyzetük rendezése elsősorban szomszédai majdani EU viszonyának függvénye, így korántsem közömbös jövőjük alakulása. Észak-Ciprus kivételével rendkívül elmaradott, szegény országokról van szó, a koppenhágai kritériumok teljes hiányával, alacsony, inkább semmi foglalkoztatottsággal, nagy korrupcióval, az infrastruktúra teljes hiányával. Mintha megállt volna itt az idő. Még az uniós párbeszéd megkezdésének feltételei se adóttak, variációk a nemzetközi elismerés függvényében itt sem kizárhatók.

Többsebességes bővülés és többsebességes Európa

A bővülés három alapváltozata: normál, gyors vagy lassú. Előbbi az aurea mediocritas, az arany középút, a tervezett menetrendszerűség, azaz Brüsszel tudjon befogadni, és a kívülállók tudjanak megfelelően teljesíteni. Ami ehhez

kell: nyugodt nemzetközi politikai légkör, a konjunktúra visszaállása a fenntartható fejlődés, illetve a fölzárkózás irányába, no meg egy kicsi szerencse is.

A gyors tempó legvalószínűbb előidézője a vártnál kedvezőbb világgazdasági klíma, az egyes országok gyors növekedése, a nemzetközi kereskedelem élénkülése vagy különleges belpolitikai, illetve nemzetközi helyzet, ahol a megoldás kulcsa lehet egy gyorsított tagfelvétel. Jelenleg úgy tűnik, hogy a 2008-as válság okozta visszaesés megáll, s 2011 körül ismét lassú fellendülés következik, ami a kis országok közelebb kerülését gyorsíthatja.

A csatlakozás lassúságának okai ezek ellentéte: dekonjunktúra a világban, elhúzódó válság, belpolitikai gondokkal küzdő és gazdaságilag gyengén teljesítő EU, továbbá a tagsági politikai-gazdasági követelményekben egyaránt nehezen haladó külső partnerek. Legalább egy-két évig még ez a variáns tűnik realitásnak.

Az Unió jelenlegi tagországainak gazdasági növekedése sem azonos ütemű, s ez nagyban kihat a bővítési menetrendre. A szlogenként is emlegetett fenntartható fejlődés egy lassú, de biztos tempót jelent(ene). Tény viszont, hogy az unió régióinak fejlődési sebessége nem egységes, variációk itt is adóttak. Kirajzolódóban a gyorsabb centrum: banán alakú térség Dél-Angliától Észak-Itáliáig⁹, s tőle távolodva a lemaradás a megfigyelhető. Egyik variáns lehet egy új centrum-periféria elv megvalósulása, de elképzelhető erőteljesebb és sikeresebb felzárkóztatási politika érvényre jutása a 2013 utáni költségvetési ciklusban. Pillanatnyilag az előbbi esélye a nagyobb. Végül: a belső, azaz régiónkénti sebesség variációit tovább növelhetik az újonnan csatlakozók. Sok évtizednek kell elteltie, míg a Kelet-Európa - Nyugat-Európa közötti társadalmi-gazdasági határ a földrajzival megegyező lesz.

A variánsok között szerepeltetni kell a széteső vagy lazuló uniót is. Nyilvánvaló, hogy ennek a variánsnak lenne legkomolyabb hatása a bővítési folyamatra: leállna az egész folyamat. A mostani gyenge gazdasági teljesítmény az euroszeptikusok számát gyarapítja. Nem véletlen, hogy a Lisszaboni Szerződés kitér a kilépésre is. Az sem mellékes, hogy az unión belül az egyes országok politikai közeledése sem egyértelmű, változatlanul érvényben vannak pl. a benesi dekrétumok, ki lehet utasítani egy EU-ország köztársasági elnökét, stb. A kisebbségi gondokat sehol sem sikerült rendezni, az egységes külpolitikai arculat is csupán álom, a katonai erőt az amerikai irányítású NATO jelenti.

⁹ Ez már a 12. században teljesen kirajzolódott. Lásd magyar nyelven például: Peter Spufford: Hatalom és haszon. Scolar. 2002. A szerkesztő megjegyzése.

Szerepváltozatok a világban

A Lisszaboni Stratégia (2000) azt a célkitűzést fogalmazza meg, hogy az EU a világ legversenyképesebb, tudásalapú társadalma legyen 2010-re. A fenntartható növekedés e stratégia szerint azt jelenti, hogy a biztos, lassú, de kiszámítható gyarapodás lényegesen jobb a hektikus, csak időnként gyors, ugyanakkor visszaeséseket is tartalmaz(hat)ó fejlődésnél. Az eredeti elképzelés, hogy időben megvalósul, már nem realitás. A 2004-es és 2007-es bővülések nem segítették a folyamatot, igaz, súlyuknál fogva nagyon nem is gátolták. A Tizenötök elkényelmesedését és lelassulását nem lehet a keleti bővülések számlájára írni.

Elképzelhető viszont a versenyképes ágazatok felfuttatása, az infokommunikációs technika adta előnyök jobb kihasználása, a szelektív felzárkóztatási politika, a fejlett személyi és tárgyi infrastruktúra adta előnyök jobb kihasználása, erőteljesebb bekapcsolódás a világkereskedelemben. A keleti partnerek erőteljesebb megjelenése ösztönző erőt jelenthet.

Egyértelmű tény, hogy napjainkban is megkülönböztetett szerepet játszik mind az öreg kontinens, mind a világ gazdaságában az az EU, amelyik a kialakulását követő első évtizedekben (ötvenes évek vége, hatvanas évek) nagymértékben segítette a tagországok fejlődését; de a hosszabb ideje tapasztalt, a GDP éves 2–3 % körüli növekedése még a fele sincsen a világgazdasági átlagnak, s így a térség növekvő lemaradása prognosztizálható. A jelentkező új kicsik ezen nem sokat tudnak változtatni, a meghatározó továbbra is az európai lokomotívként aposztrofált Németország, s mögötte az Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország hármasa lesz.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy a népesség szinte valamennyi uniós országban előregszik, két-három évtizeden belül meghatározó lesz a nyugdíjasok aránya, emiatt a gazdaság egésze (munkaerőpiac, termelési szerkezet, szociális szféra) teljesen átstrukturálódik. Reális variáns lehet a migráció átértékelése, s egy szó szerinti színesebb Európa létrejötte.

A várható bővülések ellenére az Európai Unió világgazdasági súlya csökken. Az újonnan jelentkező nagyok gyors növekedése (Kína, India, Brazília stb.) pólusátrendeződést hozhat, s a variációk között ott szerepel a hanyatlófogyó unió is. Egy-egy nagy külső majdani belépése (Törökország, Ukrajna, Oroszország) természetesen más folyamatokat indukál, s bár ez jelenleg nagyon távolinak tűnik, nem elképzelhetetlen.

Irodalom:

IMF World Economic Outlook (2008), Washington D.C.

Vértesy László (2008): Közeledő és távolodó világgazdaság, in: Kataklizmák csapdája, TSR Model Kft, Budapest (szerk. Palánkai Tibor)

Vértesy László (2009): Az Európai Unió és a Balkán Európai Tükör 9. szám

Western Balkan Integration and the EU (2008), The World Bank, Washington, D.C.

A nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség az Európai Unióban

Hablicsekné Richter Mária¹

Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság

ABSZTRAKT Az Európai Unió legtöbb országában a nyugdíjban részesülők és a munkaképes korú népesség létszámának aránya 40% körül van 2006. december 31-én. Alacsony az arány Görögországban, Máltán, Írországban és Cipruson.

A rövidebb férfi élettartamok következtében a nyugdíjas férfiak aránya a munkaképes korú férfinepességhez viszonyítva lényegesen alacsonyabb, mint a nyugdíjas nők aránya a munkaképes korú nőnépességhez számítva. A legkisebb a különbség a nőkre és a férfiakra számolt érték között Írországban (0,83) és Spanyolországban (0,27). Van viszont három tagállam, ahol a férfi ellátottak aránya nagyobb, mint a női ellátottak aránya. Ezek az országok a következők: Ciprus, Málta, Luxemburg. Az Európai Unióbeli országok jelentős részében a nyugdíjban részesülők és a 65 éves és idősebb népesség létszámának aránya 150%-nál nagyobb.

Az idős népesség függőségi rátája az Európai Unió 27 tagállamának átlagát tekintve 1995-ben 21,9%, 2005-ben 24,6%, amit 2025-re 35,5 %-ra, 2050-re pedig 52,8%-ra becsülnek. A Magyarországra számolt arányok közel vannak az előző értékekhez.

A nyugdíjasok létszáma és a munkaképes korú népességhez viszonyított aránya az Európai Unió tagállamaiban 2050-ig, három változatban meglévő előrejelzés eredményeként megmutatkozik, hogy a nyugdíjasok létszáma a munkaképes korú népességhez viszonyítva az Európai Unió országok esetében nagyon különböző értéket ad és jelentősen emelkedni fog. Ha a jelenlegi feltételek nem változnának 2050-re lenne olyan ország, ahol ez az arány a 100%-ot is meghaladja.

TÁRGYSZAVAK: nyugdíj, munkaképes korú népesség, időskori függőségi ráta, előrejelzés.

Bevezetés

Világszerte napirenden van a nyugdíjrendszerek korszerűsítése, reformja, azzal a céllal, hogy megfeleljenek a hosszú távú kihívásoknak. A társadalombiztosítás és azon belül a nyugdíjrendszer biztosításmatematikai értékeléséhez, a gazdasági helyzet elemzésén, a demográfiai feltételek vizsgálatán, a nyugdíjasok számán, a nyugdíjasok népességen belül arányán túl szükséges előrejelzést is készíteni a nyugdíjasokra vonatkozóan. Ennek az írásnak célja,

¹ mrichter@freemail.hu

hogy a nyugdíjas ellátottak és a munkaképes korú népesség arányára adjon előrejelzést Magyarországra és az Európai Unió tagállamaira. A dolgozat első része bemutatja a nyugdíjasok létszámának alakulását. A tanulmány következő része a népesség öregedésével foglalkozik 1995-től 2050-ig, továbbá az időskorúak össznépességen belüli arányát jól mutató idős népesség függőségi rátájának várható növekedését elemzi.

Az Európai Unió tagállamai közül Belgium, Hollandia és az Egyesült Királyság által megadott adatok a nyugdíjas ellátottak létszámára vonatkozóan hiányosak, ezért 24 tagállam által közölt számadatokat elemezzük. Mindenütt kiemeljük a Magyarországra vonatkozó értékeket. A nyugdíjas ellátottak számára közölt adatok 2006. december 31-ére vonatkoznak, a népességre vonatkozó értékek pedig 2007. január 1-i állapotot tükröznek.

A felhasznált adatok

A nyugdíjas ellátottak adatai az EUROSTAT (Európai Statisztikai Hivatal) adatbázisából valók, 2009. évi állapot szerint. Ez az első alkalom, hogy nyugdíjasokra vonatkozó adatokat publikáltak. Az adatok az ESSPROS önálló moduljából, az ellátottak száma modulból származnak. Az országok 2008-ban küldték meg az EUROSTAT részére az általuk főként 2006. december 31-ére összeállított, nemekre bontott adatokat. Az országok általános szabály szerint gyűjtik az adatokat, úgy, hogy elkerüljék a többszörös számbavételt.

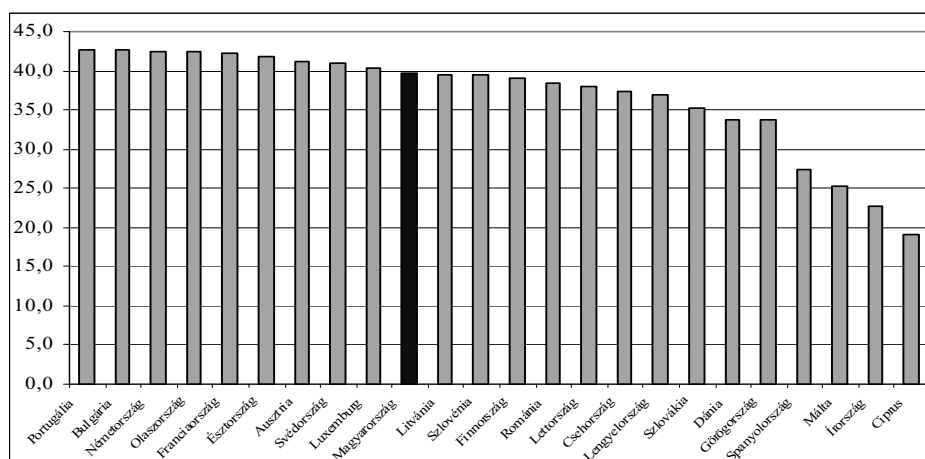
A népességi adatok szintén az EUROSTAT adatbázisából valók, 2009. évi állapot szerint 2007. január 1-jére vonatkoznak; az Európai Unió 27 tagállamának összességére és a 27 tagállamra külön-külön adottak a teljes népességre és nemek szerint egyaránt. Az idős népesség függőségi rátájának alakulására vonatkozó adatokat (1995-től 2050-ig) is az EUROSTAT adatbázisából nyertem. Az EUROSTAT értelmezésében a 0-14 éveseket tekintik fiatalnak és a 65 év felettieket idősnek. A 65 éves és a felettieket gazdaságilag inaktívnak, míg a munkaképes korú népességnek a 15 éves és a 64 éves kor közöttieket tekintik.

A nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség

Ebben a tanulmányban először a nyugdíjasokra vonatkozó vizsgálattal foglalkozom, s elemzem a nyugdíjasok arányát a munkaképes korú népességhez viszonyítva. Az 1. ábra mutatja a nyugdíjasok létszámát a munkaképes korú népesség létszámának százalékában 2006. december 31-én. Általánosságban kijelenthetjük, hogy az Európai Unió legtöbb országában a nyugdíjban részesülők és a munkaképes korú népesség létszámának aránya 40% körül van.

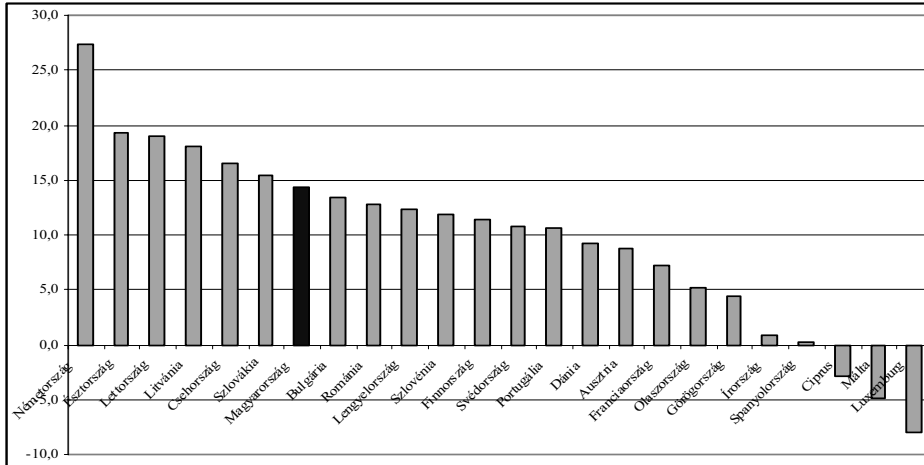
Legmagasabb az arány Portugáliában és Bulgáriában 42,7%-kal. 40% felett van még további 7 országban, nevezetesen: Németországban, Olaszországban, Franciaországban, Észtországban, Ausztriában, Svédországban és Luxemburgban. Magyarországon ez az arány 39,7%, amivel az Európai Unió országai között a középmezőnyben foglalunk helyet. Alacsony az arány Görögországban, Spanyolországban, Máltán, Írországban és Cipruson.

1. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség százalékában 2006. december 31-én

A 2. ábra mutatja a nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség arányainak nemek közötti különbségét. A legtöbb Európai Unió országban a rövidebb férfi élettartamok következtében a nyugdíjas férfiak aránya a munkaképes korú férfinépességhez viszonyítva lényegesen alacsonyabb, mint a nyugdíjas nők aránya a munkaképes korú női népességhez számítva. A kétféle arány különbségét figyelve azt találjuk, hogy ez az érték kiemelkedően nagy Németország esetében 27,4 százalékponttal, továbbá magasabb értékeket mutató országok sorrendben Észtország 19,2, Lettország 19,0, Litvánia 18,1, Csehország 16,5, Szlovákia 15,4. Magyarország esetében 14,3 százalékpontot kapunk. A legkisebb a különbség a nőkre és a férfiakra számolt érték között Írországban (0,83) és Spanyolországban (0,27). Van viszont három tagállam, ahol a férfi ellátottak aránya nagyobb, mint a női ellátottak aránya. Ezek az országok a következők: Ciprus, Málta, Luxemburg. Ciprus és Málta esetében kevesebb a női nyugdíjas, mert a nők részvétele a munkaerőpiacon viszonylag új jelenség. Luxemburg esetében a nyugdíjak jelentős részét utalják az országon kívülre, akiknek jelentős része férfi.

2. ábra A nyugdíjas ellátottak és a munkaképes korú népesség arányainak nemek közötti különbsége (%)

Az Európai Unió 24 tagállamával számolt korrelációs együttható értéke a nyugdíjas nők aránya a munkaképes korú női népességben és a nyugdíjas férfiak aránya a munkaképes korú férfi népességben között 0,5034. Ez azt mutatja, hogy e két változó között laza kapcsolat van.

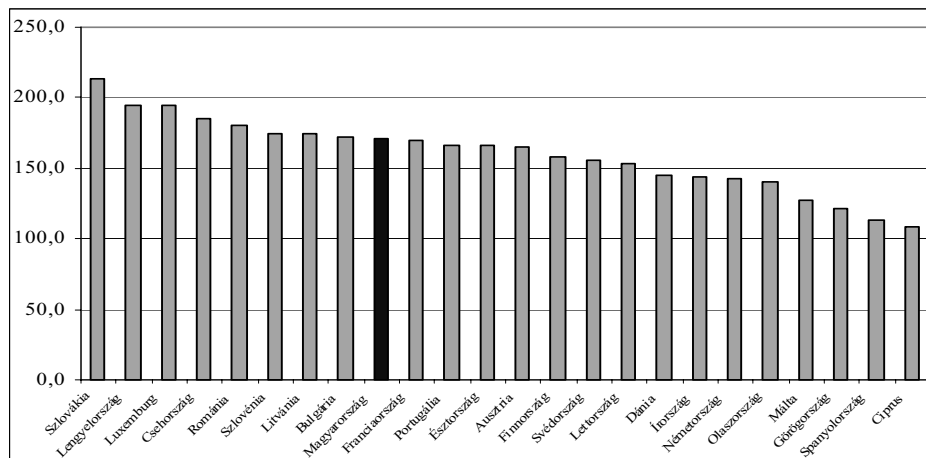
A nyugdíjasok aránya a munkaképes korú népességhez viszonyítva Németország esetében a nőkre számolt érték kiugróan nagy a férfiakhoz viszonyítva, Luxemburg esetében viszont fordítva. Ezt a két kiugró országértéket kihagyva az Európai Unió többi 22 tagállamával számolt korrelációs együttható értéke 0,7489-re emelkedik.

A nyugdíjasok és a 65 éves és idősebb népesség

A továbbiakban a nyugdíjasokra vonatkozó vizsgálatot a nyugdíjas ellátottnak a 65 éves és idősebb népességhez viszonyított arányával folytatom. A 3. ábra mutatja a nyugdíjasok létszámát a 65 éves és idősebb népesség létszámának százalékában 2006. december 31-én. Általánosságban kijelenthetjük, hogy az Európai Unió legtöbb országában a nyugdíjban részesülők és a 65 éves és idősebb népesség létszámának aránya 150%-nál nagyobb. Legmagasabb az arány Szlovákiában 213,4%-kal. Ez követi Lengyelország, Luxemburg, Csehország, Románia Szlovákia, Litvánia, Bulgária. Magyarországon ez az aránya 171,49%.Nyolc tagállamban nem éri el a 150%-ot ez az arány, közülük legalacsonyabb Máltán, Görögországban, Spanyolországban és Cipruson. Azokban az országokban (Olaszország, Németország), ahol az idős népesség

aránya magas, ott a nyugdíjas ellátottak aránya az idősekhez viszonyítva kicsi. Azokban a tagállamokban, ahol a nyugdíjkorhatár alacsony (főleg a volt szocialista országok) ott ez az arány nagy.

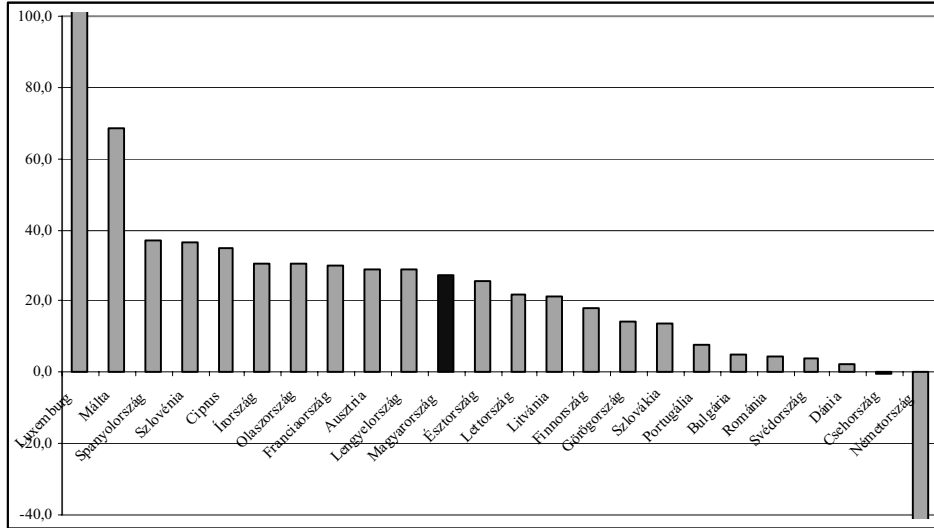
3. ábra A nyugdíjasok a 65 éves és idősebb népesség százalékában 2006. december 31-én

Az 4. ábra mutatja a nyugdíjasok és a 65 éves és idősebb népesség arányainak nemek közötti különbségét¹. A nyugdíjas férfiak aránya a 65 éves és idősebb férfinépességben lényegesen magasabb, mint a nyugdíjas nők aránya a 65 éves és idősebb női népességben. Ennek az az oka, hogy a rokkantsági nyugdíjasok között több a férfi mint a nő. A kétféle arány különbségét tekintve azt találjuk, hogy kiemelkedően nagy az érték Luxemburg esetében 112,7%, amit Málta követ 68,6%-kal, továbbá magasabb értékeket mutató országok sorrendben Spanyolország, Szlovénia, Ciprus, Magyarország esetében 27,2 százalékpontot kapunk. A férfiakra és a nőkre számolt érték között Csehországban alig van különbség. Németországban viszont a férfiakra számolt érték jelentősen kisebb, mint a nőkre számított arány.

¹ A nyugdíjas férfiak számát elosztjuk a 65 éves és idősebb férfiak számával, ezt az arányt százalékban fejezzük ki. Majd ebből kivonjuk a szintén százalékban számolt nyugdíjas nők arányát a 65 éves és idősebb női népességben belül.

4. ábra A nyugdíjas ellátottak és a 65 éves és idősebb népesség arányainak nemek közötti különbsége (%)

Az időskori függőségi ráta

A népesség öregedését általában az időskorúak össznépességen belüli arányának növekedésével jellemezhetjük. Az EUROSTAT (Európai Statisztikai Hivatal) értelmezésében a 0-14 éveseket tekintik fiatalnak és a 65 év felettieket idősnek. A 65 éves és a felettieket gazdaságilag inaktívnak tekintik, míg a munkaképes korú népességnek a 15 éves és a 64 éves kor közöttieket tekintik.

A nyugdíjrendszer fenntarthatóságát nagymértékben a potenciális járulékfizetők és a járadékélvezők viszonya határozza meg, amit az idős népesség függőségi rátájával mérhetünk.

Az idős népesség függőségi rátájánál az időseket viszonyítjuk az aktívkorúakhoz.

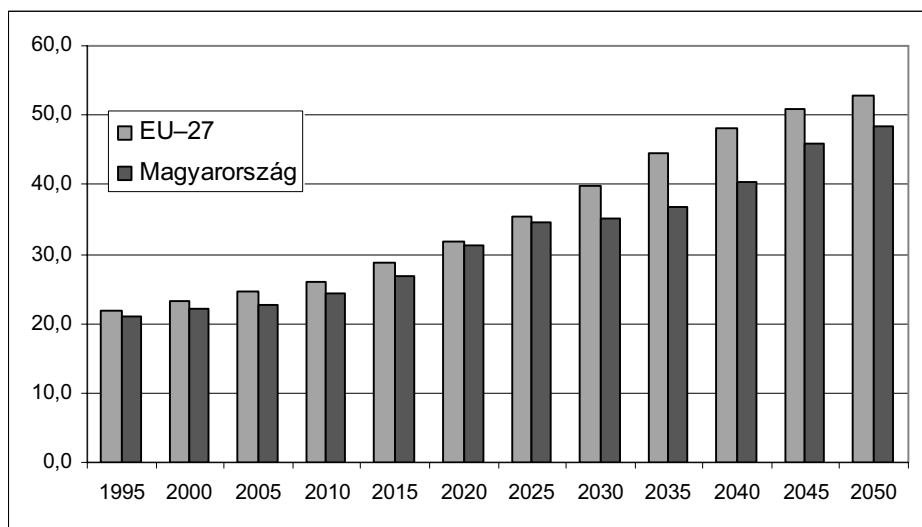
$$\text{Idős népesség függőségi rátája} = \frac{\text{65 éves és idősebb népesség}}{\text{15–64 éves népesség}}$$

A 5. ábra mutatja az idős népesség függőségi rátáját az Európai Unió 27 tagállamának átlagára és Magyarországra számolva 1995-től 2050-ig. Az idős népesség függőségi rátája az Európai Unió 27 tagállamának átlagát tekintve 1995-ben 21,9%, 2005-ben 24,6%, amit 2025-re 35,5 %-ra, 2050-re – nem tévedés – 52,8%-ra becsülnek.

Magyarországon az idős népesség függőségi rátája 1995-ben 20,9%, 2005-ben 22,8% volt. Az előreszámítás szerint az arány értéke 2025-ben 34,5%, 2050-ben pedig 48,3%.

Megállapítható az idős népesség függőségi rátájáról, hogy Magyarországra számolt értékek közel vannak az Európai Unió 27 tagállamának átlagához. Mindkét esetben az értékek folyamatosan emelkednek, az Európai Unió 27 tagállamának átlaga minden esetben nagyobb, mint a magyarországi érték.

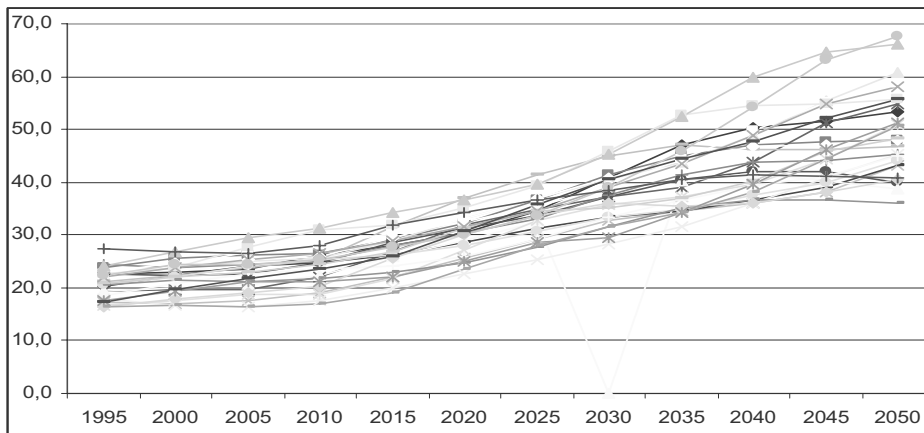
5. ábra Az idős népesség függőségi rátája

A 6. ábra adja meg az idős népesség függőségi rátáját az Európai Unió tagországaiban 1995 és 2050 között. 1995-ben a legkisebb az idős népesség függőségi rátája Máltán és Szlovákiában (16,3%), legmagasabb Svédországban 27,4%-kal.

A grafikon jól szemlélteti, hogy az országokra számított értékek 1995 és 2050 között végig nagyon különbözőek.

6. ábra Az idős népesség függőségi rátája az Európai Unió tagállamaiban

2005-ben az idős népesség függőségi rátájának nagysága alacsony Szlovákiában, Írországban, Cipruson, magas viszont Belgiumban, Svédországban, Görögországban, Németországban, a legmagasabb Olaszországban. 2025-ben a becslések szerint az idős népesség függőségi rátája a legalacsonyabb lesz Írországban, továbbá alacsony lesz Luxemburgban, Szlovákiában, Romániában, magas viszont Németországban, Olaszországban. A legmagasabb értéket Finnországra jelzik előre.

Az idős népesség függőségi rátája minden országban jelentősen emelkedni fog a következő időszakban. 2050-re az időskorúak száma az aktív korúak számának közel a felével (Magyarország), egyes országokban a kétharmadával (pl. Olaszország, Spanyolország) egyezik meg. Az előreszámítás szerint az EU-27 átlagában 100 aktív korúra már 53 időskorú jut 2050-ben. Az időskorúak népességen belüli arányának nagyfokú emelkedése hosszú távon nagy kihívást jelent a nyugdíjrendszerek és a vállalatok számára egyaránt.

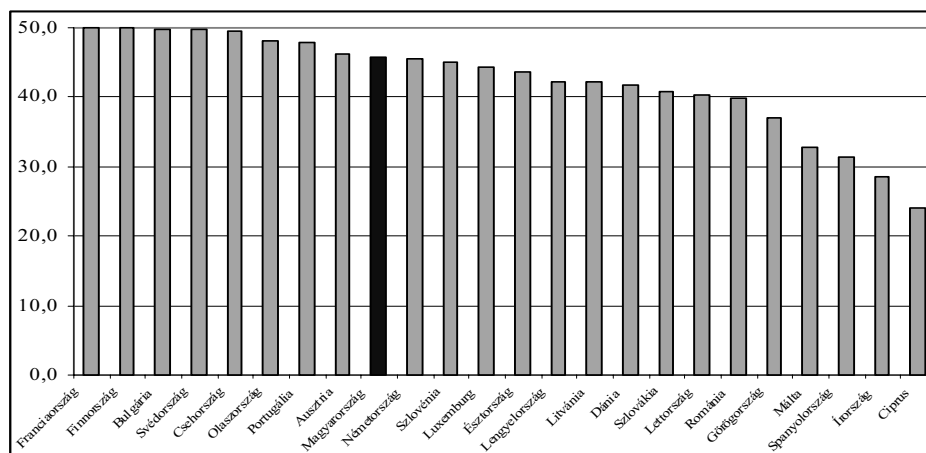
Nyugdíjasok és munkaképes korú népesség előrejelzése

Alap változat

A nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség aránya előrejelzésének elkészítéséhez kiindulásként az Eurostat által megadott idős népesség függőségi rátáját használtam fel. Megtartottam az előzőekben kiszámított nyugdíjasok arányát az idős népességhez viszonyítva. Ez azt jelenti, hogy minden Európai Uniósi ország esetében minden évre az Eurostat által közölt idős népesség függőségi rátáját használom fel. Továbbá minden EU tagállamra a számításom eredményeként kapott nyugdíjas idős népességi arányt veszem alapul.

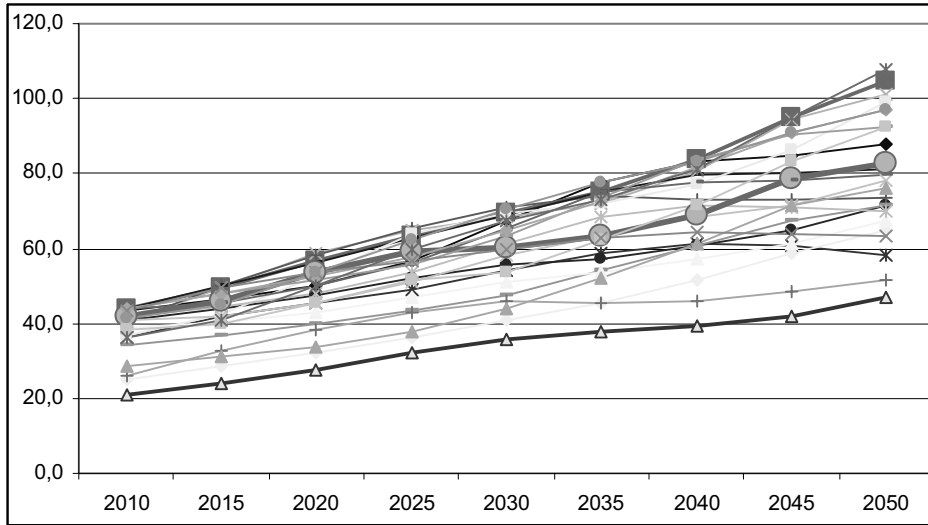
Általánosságban elmondható, hogy a nyugdíjasok létszáma a munkaképes korú népességhez viszonyítva az Európai Unió országok esetében nagyon különböző értéket ad. 2010-ben Németországban várható arány 44,2%-kal a legnagyobb, a legkisebb értéket Ciprus esetében veszi fel 20,8%-kal. Magyarországnál 41,7%-ot kapunk. A 7. ábra mutatja a nyugdíjasok létszámát a munkaképes korú népesség százalékában 2015-ben az Európai Unió azon tagállamiban, melyre a előrejelzés elkészítéséhez adatok állnak rendelkezésre. A becslés eredményeként Franciaországban 50,1%-os érték a legnagyobb, továbbá 50% körüli még a következő országokban: Finnország, Bulgária, Svédország. Magyarországra 45,8%-os a becslés eredménye. A legkisebb értéket Ciprus esetében kaptam 24,1%-kal.

7. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség százalékában 2015-ben

2020-ban Csehország adja a legnagyobb arányértéket 58,7%-kal, a sort Finnország, Bulgária, Franciaország, Szlovénia, Magyarország követi. 2025-re a becslés eredményeként az élen Finnország, Csehország, Lengyelország áll. 2050-re 100%-nál nagyobb érték adódik Szlovákia, Bulgária és Csehország esetében. Magyarországra vonatkozó érték 82,8% lenne. Dániában (58,1%) kevésbé növekszik az érték, mint a többi EU tagállamban. Svédország, Észtország és Finnország esetében is megállapítható, hogy a hányados értéke kisebb ütemben növekszik, mint a többi tagállamnál. Végig megtartja viszonylagos alacsony értékét Ciprus és Málta.

8. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség százalékában az Európai Unió országaiban

Fontos kiemelni, hogy a nyugdíjas ellátottak számát és ezzel együtt a nyugdíjasok és a munkaképes korúak arányát is nagyon sok tényező határozza meg, többek között:

- az aktív személyek munkaerőpiacról való kilépésének kora,
- az országban érvényes nyugdíjkorhatár,
- a népesség korösszetétele,
- az emberek életkilátásai,
- az ország gazdasági fejlettsége.

Írországban ahol legmagasabb az aktív személyek munkaerőpiacról való kilépési kora (2005-ben 64,1 év), ott a nyugdíjas ellátottak aránya nagyon alacsony a munkaképes korúakhoz viszonyítva. Ezzel szemben Szlovéniában, Franciaországban, Szlovákiában, ahol az aktív személyek fiatalabb korban hagyják el véglegesen a munkaerőpiacot, az ellátottak aránya magasabb.

Azokban az országokban, ahol a nyugdíjkorhatár magasabb, mint Európa más országaiban ilyenek például a skandináv országok (Dánia, Finnország, Svédország), ott ez csökkentőleg hat a nyugdíjasok számára és ezzel együtt a nyugdíjasok arányára is. Ezzel ellentétben azokban az országokban, ahol jelenlegi nyugdíjkorhatár alacsony (Bulgária, Csehország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia) ott az előrejelzés magas értékeket ad. Fontos megjegyezni, hogy a különböző országokban az elkövetkező években

bekövetkező egymástól eltérő nyugdíjkorhatár emelés ezeket az előrejelzett értékeket jelentősen módosítani fogja.

Ha a népesség korösszetételét vizsgáljuk, azt várjuk, hogy ahol a népesség idősebb, ott az ellátottak száma is magasabb értéket vesz fel. Jelenleg a legidősebb népesség Olaszországban, Németországban található, ahol a 60+ évesek aránya 25% feletti, ennek megfelelően az ellátottak munkaképes korú népességhez viszonyított aránya is itt magas.

Görögország különleges eset, ahol azért alacsony a nyugdíjasok aránya a munkaképes korú népességhez viszonyítva, mert jelentős számú személy a nyugdíját az országon kívülről kapja és nem a görög nyugdíjrendszeren keresztül.

Spanyolországban, Cipruson, Máltán az ellátottak száma alig lépi túl a 65 éves és idősebb népesség létszámát. Ezekben az országokban a női részvétel a munkaerőpiacon viszonylagosan új jelenség. Továbbá ezek azok a tagállamok, ahol a férfi ellátottak száma jóval meghaladja a női ellátottak számát. Az elkövetkező évtizedekben ezekben az országokban a nők munkaerőpiacon való részvételének emelkedése miatt az előrejelzés értékeit is változni fognak.

Luxemburg esetében az ellátottak százalékos aránya félrevezető lehet, mivel a nyugdíjak jelentős hányadát olyan személyeknek fizetik ki, akik az országon kívül élnek.

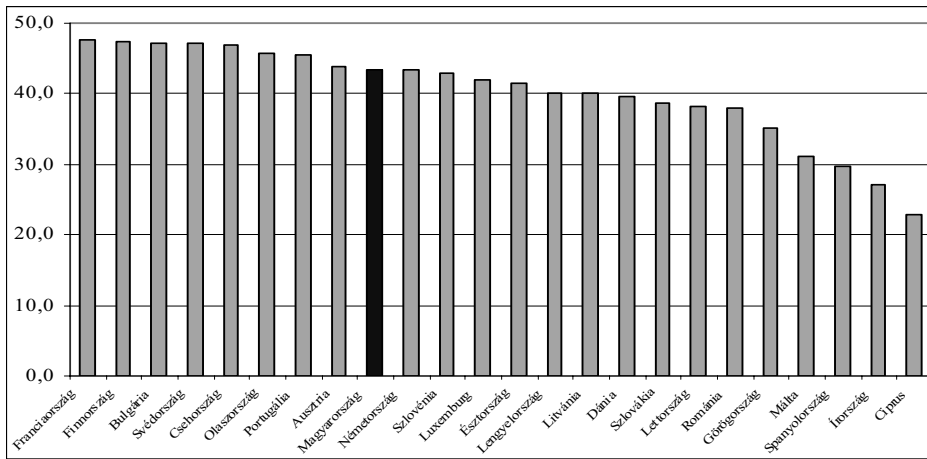
Ötös változat

Ebben a változatban is minden évre az Európai Unió országokra az Eurostat által közölt idős népesség függőségi rátáját használom fel. Továbbá minden EU tagállamra a saját számítás eredményeként kapott nyugdíjas idős népesség arányt veszem a számításokhoz. Viszont abból indulok ki, hogy a nyugdíjasok aránya az idős népességhez viszonyítva kisebb lehet. Gondolok itt a nyugdíjkorhatár emelkedésére, a rokkantsági nyugdíjas arányának csökkenésére, továbbdolgozási okokra. Az Európai Unió tagállamok mindegyikében ez különböző mértékben fog bekövetkezni. Sőt lesznek olyan országok, ahol a folyamat ellentétes lesz, vagyis a nyugdíjasok aránya az idős népességhez viszonyítva növekedni fog. Példaként említem Ciprust, Máltát ahol a nők munkaerőpiacon való részvételének emelkedésének következtében egyre többen fogják megszerezni a nyugdíjjogosultságot. Az alábbiakban én egy egységes számítást adok meg. Feltételezem a következő: legyen a nyugdíjasok esetében öt százalékos csökkenés.

Az előrejelzés eredményeként látható, hogy 2010-ben a nyugdíjasok létszáma a munkaképes korú népességhez viszonyítva az Európai Unió országok esetében továbbra is nagyon különböző értékeket ad. Németországban várható az arány 42%-kal a legnagyobbra, a legkisebb értéket Ciprus esetében lehet 19,8%-kal. Magyarországra számítva 39,6% adódik.

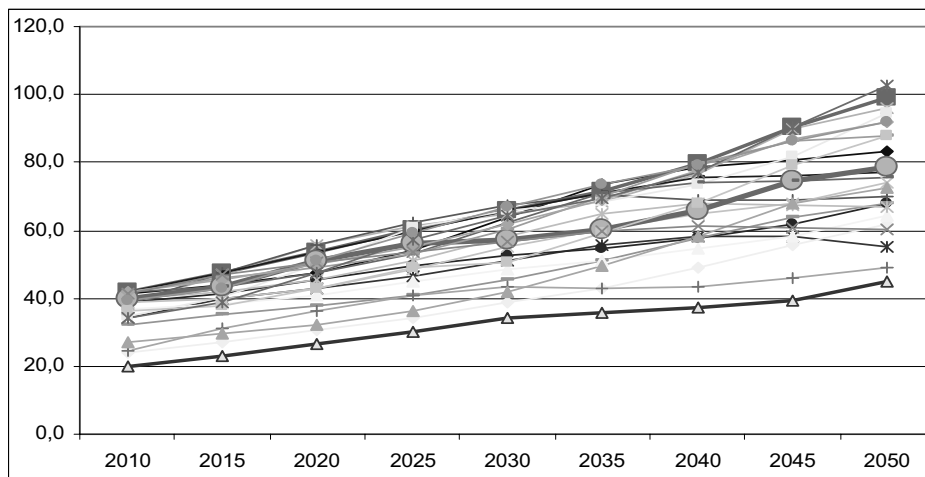
A 9. ábra mutatja a nyugdíjasok létszámát a munkaképes korú népesség létszámának százalékában 2015-ben az Európai Unió azon tagállamiban, melyre az előrejelzés elkészítéséhez adatok állnak rendelkezésre. A becslés eredményeként Franciaországra lesz a legnagyobb az érték 47,6%-kal, Magyarországra 43,5%-ra változik a becslés eredménye. A legkisebb értéket Ciprus esetében kaptam 22,9%-kal.

9. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség százalékában 2015-ben

A 10. ábra adatai szerint 2020-ban Csehország adja a legnagyobb arányértéket 55,8%-kal, a sort Finnország, Bulgária, Franciaország, Szlovénia, Magyarország követi. 2025-re a becslés eredményeként az élen Finnország, Csehország, Lengyelország áll. 2050-re 100%-nál nagyobb érték csak Szlovákia Bulgária esetében marad. Magyarországra vonatkozó érték 78,7% lenne. Dániában kevésbé növekszik az érték, mint a többi EU tagállamban. Svédország, Észtország és Finnország esetében is megállapítható, hogy a hányados értéke kisebb ütemben növekszik, mint a többi tagállamnál Végig megtartja viszonylagos alacsony értékét Ciprus és Málta.

10. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség százalékában az Európai Unió országaiban

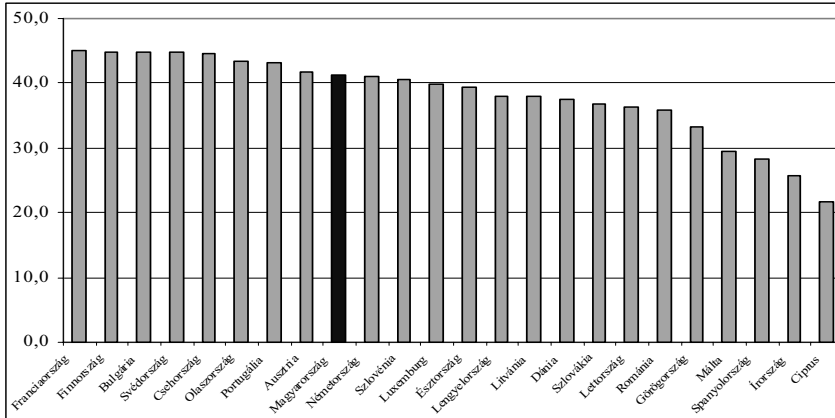

Tizes változat

Ebben a változatban is abból indultam ki, hogy a nyugdíjasok aránya az idős népességhez viszonyítva kisebb lehet. Az alábbiakban feltételezem a következőt: legyen a nyugdíjasok esetében tíz százalékos csökkenés. Az előrejelzés eredményeként azt kaptam, hogy 2010-ben Németországban és Portugáliában várható az arány 39,7%-kal a legnagyobbra, a legkisebb értéket Ciprus esetében lehet 18,7%-kal. Magyarországra 37,5%-ot ad a becslés.

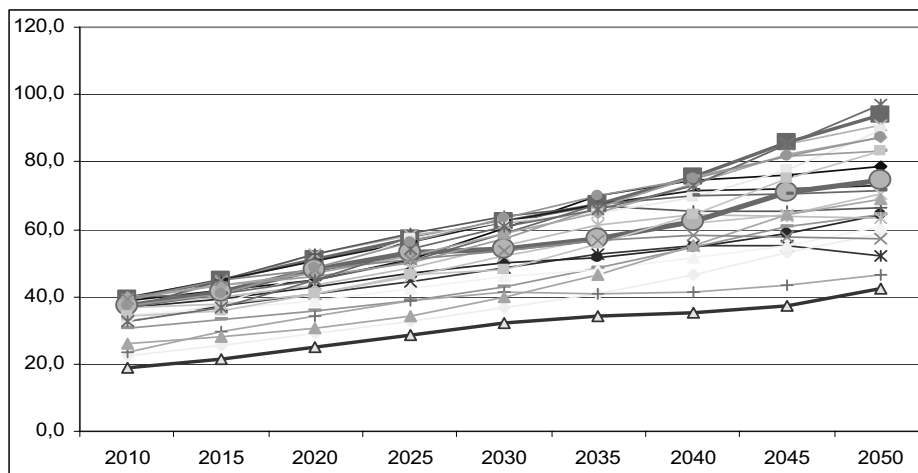
A 11. ábra mutatja a nyugdíjasok létszámát a munkaképes korú népesség százalékában 2015-ben az Európai Unió azon tagállamiban, melyre az előrejelzés elkészítéséhez adatok állnak rendelkezésre. A becslés eredményeként Franciaországra lesz a legnagyobb az érték 45,1%-kal, Magyarországra 41,2%-ra változik a becslés eredménye. A legkisebb értéket Ciprus esetében kaptam 21,7%-kal.

11. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség létszámának százalékában 2015-ben

A modell adatai szerint 2020-ban Csehország adja a legnagyobb arányértéket 52,8%-kal, a sort Finnország, Bulgária, Franciaország, Szlovénia, Magyarország követi. 2025-re a becslés eredményeként az élen Finnország, Csehország, Lengyelország áll. 2050-re 100%-nál nagyobb érték egyetlen országban sem adódik. Magyarországra vonatkozó érték 74,5% lenne. Dániában kevésbé növekszik az érték, mint a többi EU tagállamban, 2050-re 52,3%-ot ad az előrejelzés. Svédország, Észtország és Finnország esetében is megállapítható, hogy a hányados értéke kisebb ütemben növekszik, mint a többi tagállamnál. Végig megtartja viszonylagos alacsony értékét Ciprus és Málta.

12. ábra A nyugdíjasok a munkaképes korú népesség létszámának százalékában az Európai Unió országaiban

Összefoglalás

Az Európai Unió legtöbb országában a nyugdíjasok és a munkaképes korú népesség létszámának aránya 40% körül van 2006. december 31-én. Alacsony az arány Görögországban, Máltán, Írországban és Cipruson. Általában a rövidebb férfi élettartamok következtében a nyugdíjas férfiak aránya a munkaképes korú férfi népességhez viszonyítva lényegesen alacsonyabb, mint a nyugdíjas nők aránya a munkaképes korú női népességhez számítva. A legkisebb a különbség a nőkre és a férfiakra számolt érték között Írországban (0,83) és Spanyolországban (0,27). Van viszont három tagállam, ahol a férfi ellátottak aránya nagyobb, mint a női ellátottak aránya. Ezek az országok a következők: Ciprus, Málta, Luxemburg. Az Európai Unióbeli országok jelentős részében a nyugdíjasok és a 65 éves és idősebb népesség létszámának aránya 150%-nál nagyobb. Az idős népesség függőségi rátája az Európai Unió 27 tagállamának átlagát tekintve 1995-ben 21,9%, 2005-ben 24,6%, amit 2025-re 35,5 %-ra, 2050-re pedig 52,8%-ra becsülnek. A Magyarországra számolt arányok közel vannak az előző értékekhez.

A 2050-ig három változatban Európai Unió tagállamaira kiszámolt előrejelzés eredményeként látható, hogy a nyugdíjasok létszáma a munkaképes korú népességhez viszonyítva az Európai Unió országok esetében nagyon különböző értéket ad és jelentősen emelkedni fog. Ha a jelenlegi feltételek nem változnának 2050-re lenne olyan ország, ahol ez az arány a 100%-ot is meghaladja.

Irodalom

- Cossette, Charles (2007): Demographic and economic assumptions used in actuarial valuations of social security and pension schemes, International Conference of Social Security Actuaries and Statisticians, Helsinki.
- Dr. Császár Gyula – Hablicsekné Richter Mária – Hollósné dr. Marosi Judit (2009): Az öregségi nyugdíjkorhatár emelése, Nyugdíjbiztosítási Értesítő, április. 173–185. o.
- Dr. Fazekas Rozália (2004): A szociális védelem integrált európai statisztikai rendszere (ESSPROS), Módszertani kézikönyv KSH
- Eurostat (Európai Statisztikai Hivatal) adatbázis, 2009. év júniusi állapot szerint www.europa.eu.int/comm/eurostat/population
- Eurostat „New Cronos” adatbázis, 2009. évi májusi állapot szerint www.europa.eu.int/comm/eurostat/
- Hablicsekné Richter Mária (2006): A szociális védelmi kiadások és bevételek a nyugdíjrendszer tekintetében, ONYF.
- Hablicsekné Richter Mária (2006): Demográfiai folyamatok az Európai Unióban, ONYF, Budapest.
- Hablicsekné Richter Mária (2009): Demográfiai feltételek a nyugdíjrendszer működéséhez az EUROSTAT adatbázisa alapján, Nyugdíjbiztosítási Értesítő, április. 162–172. o.
- Hablicsekné Richter Mária (2009): Gazdasági feltételek a nyugdíjrendszer működéséhez az EUROSTAT adatbázisa alapján, Nyugdíjbiztosítási Értesítő, április. 145–161. o.
- Pensions in Europe 2002: expenditure and beneficiaries Statistics in focus, Eurostat 11/2005.

A határregiók térstruktúrájának néhány jellegzetessége

Tóth Balázs István¹

Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron

ABSZTRAKT Napjainkban a határmentiség elválasztó és összekapcsoló szerepének vizsgálata megkülönböztetett jelentőséggel bír. A határ menti szereplők közötti interakciók gyakorisága nagymértékben meghatározza az államhatárok két oldalán húzódó területek gazdasági növekedését, valamint az ott élő népesség egymáshoz való viszonyát. Az integrált határregió kialakulása nem automatizmusok által vezérelt folyamat. Egy határregió akkor jelent új minőséget a határ menti területek viszonylatában, ha a gazdasági feltételek mellett a személyiség- és társadalmi változók is tudatosan a fejlődés szolgálatában állnak. A „periféria perifériáján” napjainkban olyan menedzsment modellek alkalmazására nyílik lehetőség, melyek a kölcsönös tanulási folyamatok generálása révén egy magasabb evolúciós pályára képesek állítani a határon átívelő kapcsolatokat. Két, a menedzsment irodalomból származó modell összevezetése révén egy olyan koncepciót fejtek ki a dolgozatban, amely a határtérségek evolúciós folyamatának lépcsőfokait az eddigi elképzelésekhez képest más megközelítésben mutatja be.

KULCSSZAVAK tudásmegosztás, tanulási folyamat, szervezeti hullámtevékenység, evolúció

Bevezetés

A térben megfigyelhető események hatékonysága és eredményessége egyre nagyobb mértékben személyiség- és társadalmi változóktól függ. A térstruktúrák – melyeket alapvetően az emberi térhasználat alakít (Faragó 2005) – megkülönböztetett jelentőséggel bírnak a határ menti térségekben, együttműködési programokban és intézményrendszerekben. A határtérség² földrajzi értelemben mindig periféria egy államon belül, de ez nem jelenti azt, hogy a centrum térségekre jellemző folyamatok dominanciájával ne nőhetne túl a periférikus helyzetű térségek kiszolgáltatottságán (Hardi 2007). A regionális tudományoknak tehát számba kell venniük a határ menti peremterületek gazdasági-társadalmi felzárkóztatásának lehetőségeit. Ehhez mindenképp megfelelő türelemmel kell hozzáállni, mert a társadalomnak és a politikai

¹ tothbalazsistvan@ktk.nyme.hu

² Sem a hazai, sem pedig a nemzetközi szakirodalomban nem tisztázott világosan a „határ menti térség”, a „határregió”, a „határtérség” jelentése. Tanulmányomban így szinonimaként használom ezeket a fogalmakat.

hatalomgyakorlóknak személyesen kell megtapasztalnia – igen gyakran saját korlátaikon és előítéletein is átlépve –, hogy hol kínálkoznak a határon átnyúló kooperációkban rejlő lehetőségek és kitörési pontok. Egy határtérség integrációs folyamatát nem célszerű az európai jó gyakorlatok mintájára siettetve, a hálózatokkal átszőtt, aktív együttműködésekkel karakterizált térség állapotába eljuttatni (Vissi et al. 2009). Az integrált határrégió kibontakozása hosszú évtizedekre ad feladatokat politikusoknak, kutatóknak, gazdasági szakembereknek (Horváth 2005). Aktuális és gyakorlati szempontból sem elhanyagolható vizsgálati terület a határ menti térségek régióformáló folyamatainak kutatása, különösen olyan személyiség- és társadalmi változók pontosabb meghatározása, melyek egy határon átnyúló kvázi közös identitás felé mutatnak, és egy közel homogénnek nevezhető térségi tudat létrehozásának szolgálatában állnak.

Dolgozatomban kísérletet teszek egy olyan koncepció felvázolására, amely lehetőséget biztosít annak a kérdésnek megválaszolására, hogy milyen előfeltételek teljesülése szükséges ahhoz, hogy Magyarország határrégiói a határon átnyúló fenntartható hálózati struktúrákkal, kölcsönös bizalommal és kvázi közös identitással jellemezhető szinergikus állapothoz eljussanak. Milyen személyiségjegyek szükségesek tehát ahhoz, hogy előremozduljon a határtérség az evolúciós folyamatban? Továbbá vizsgálom, hogyan vonható be a tanulási iskola¹ és a kommunikatív(–kollaboratív) tervezés² ebbe a folyamatba. Tanulmányomban az integrált határrégió – mint fejlődési célállapot – elérését elsősorban személyiség- és társadalmi változóktól teszem függővé, s nem az interregionális együttműködések dokumentum- és intézményrendszerének erős és gyenge pontjaira világítok rá. Dolgozatomban nagy hangsúlyt fektetek az új tudás létrehozásának folyamatára, a SECI-modell celláinak részletesebb magyarázatára, melyet a Nonaka–Takeuchi-féle ismeretspirálon keresztül mutatom be.

Irodalom és alkalmazott alapmodellek

A tanulási modell megjelenésének és fejlődésének több kimutatható fázisa van, de a szervezeteket a kutatók csak az 1960-as évektől kezdik egyre gyakrabban tanuló rendszerekként értelmezni. Eleddig sokan foglalkoztak a tudásteremtés problémakörével, s közülük többen a témát megfelelően megalapozó

¹ Mintzberg (2005) a stratégiaformálás tíz iskoláját különböztette meg, ezek közül egyik a tanulási iskola. Ennek lényege, hogy a stratégiakészítésnek mindenekelőtt időbeli tanulási folyamatot kell öltenie.

² Faragó (2005) azt a tervezéseméleti megközelítést, amely a tervezéssel szembeni kihívásokra a válaszokat a nyelvi kommunikáció és a megértés jelentőségének növelésében keresi, kommunikatív–kollaboratív tervezésnek nevezi.

tanulmányokat publikáltak (Polányi 1994; Nonaka–Takeuchi 1995; Nonaka–Konno 1998). A tanulási iskola koncepciója olyannyira sikeresnek bizonyult az utóbbi időben, hogy legújabbán már a regionális tudományok területét is forradalmasítja. A pozicionáló iskola elméletei³ mellett a tanuló régiók koncepciója (Rechnitzer–Smahó 2005; Smahó 2009) is megkülönböztetett figyelmet érdemelt ki, mivel a regionális tervezéseméletek egyre inkább a tudásteremtésre és a tanulási folyamatra épülnek. A szervezetfejlesztés területén is igen gyakran jelennek meg olyan modellek, melyek mezoszintű adaptálásán keresztül jól lehet demonstrálni bizonyos regionális összefüggéseket. A tanulmányban bővebben ismertetésre kerülő egyik elmélet – a szervezeti hullámtevékenység modellje – is e tudományterületről származik. A menedzsment modell mellett hivatkozom azon szakirodalmakra is, amelyek a határmentiség dimenzióinak megértése szempontjából nélkülözhetetlenek (így például Baranyi (2007); Hardi (2007); Knippschild (2005); Novotny (2006); Rechnitzer (2005) és Vissi et al. (2009) kapcsolódó anyagai).

A problémakör részletes kibontása előtt szükséges néhány elméleti kiindulópont rögzítése, melyek a tanulmány tárgyához szorosan kapcsolódnak. Munkámban erősen támaszkodom a Polányi-féle tudáskategóriákra és a Nonaka–Takeuchi-féle SECI-modellre⁴. Ezek részletes bemutatásától jelenleg eltekintek, ugyanis az explicit és a tacit tudás elmélete Polányi Károly (1994), a tudáskonvertálás típusai pedig Nonaka–Takeuchi (1995), illetve Nonaka–Konno (1998) munkáiból ismerhetők meg mélyrehatóbban. Elfogadva a SECI-modell logikáját, négy darab „i” betűvel kezdődő fogalommal – intuíció, interpretáció, integrálás és intézményesítés – jellemzem az alábbiakban a tudáskonverziós mátrix cellák tartalmát (1. ábra).

³ A pozicionáló iskolán lényegében Porter versenyelemzés modelljét értem, amely a regionális mikroökonomia egyik kiemelkedő területe lett az 1990-es években (l. bővebben Lengyel–Rechnitzer (2004) 174-178. o.).

⁴ A SECI-modell Nonaka és különböző szerzőtársak tollából származik. A modell a tudáskonvertálásnak négy módját különbözteti meg (szocializáció, externalizáció, kombináció és internalizáció), amelyek különböző interakciós terekben történnek.

1. ábra: A tudáskonverzió modellje

Forrás: saját szerkesztés (2009) Nonaka–Takeuchi alapján (1995)

A szocializáció a tacit tudás gyakran nyelvhasználat nélküli, közvetlen tapasztalati elsajátításának folyamata, ezért nem tudatos, hanem intuitív. Olyan ösztönös megérezés, felismerés, a dolgok mélyére látás, amely a felhalmozott tapasztalatokon, a korábban szerzett ismereteken alapul. Az interpretálás (értelmezés, magyarázat) összeszedi az egyéni tanuláshoz tudatos elemeit, felhasználható formába önti az egyének ismereteit és tapasztalatait, s megossza másokkal. Az integrálás (egységesítés, összevonás) összekapcsolja és az egyik személytől a másik felé továbbítja a formálisan rögzített tudást. Végül az intézményesítés beépíti az új ismereteket, beágyazva azokat rendszerekbe, struktúrákba, rutinfeladatokba és gyakorlati eljárásokba.

A fentiekkel párhuzamosan és Faragó (2005) elméletével egyetértve elfogadom a kumulatív fejlődési modell logikáját, vagyis azt, hogy a társadalom tagjai között felhalmozódó tudás és tapasztalat egy előremutató racionalizálási folyamatot eredményez. A SECI-modellt tehát egy olyan tanulási folyamatként értelmezendő, melyben a tudáskonverziós mátrix elemei dinamikus kölcsönhatásba lépnek egymással. Erre a dinamizmusra egy evolúciós folyamatként tekintek, amely azt jelenti, hogy a SECI-modellben elhelyezkedő ismeretspirál körei a ciklikus racionalizálás folyamatával egyre szélesebbek lesznek (Faragó 2005). A tanulás folyamata, illetőleg a tudás és a tapasztalatok bővülése tehát az intuitív, az interpretációs, az integrációs és az intézményesítési folyamatok

spirális ismétlődésének eredménye. A spirál kiindulópontja az ember, hiszen benne halmozódik fel a tacit tudás, első mozzanata pedig az emberek együttműködése, ahonnan az emberek közti dialógusokon, kommunikáción, az ismeretek rendszerezésén és gyakorlatba való bevitelén keresztül jutnak vissza a tacit tudások egy magasabb szintig. Mivel a folyamatban egymás kölcsönös megértése, a partnerek közötti diskurzus, illetőleg a közösség szereplői közti hasonló tudás- és jelentéskészlet használata nagy jelentőséggel bír, ezért a kommunikatív (–kollaboratív) tervezés primátusát hangsúlyozom más tervezéseméleti filozófiákkal szemben.

Tanulási folyamatok a határtérségekben

Megkülönböztetetten fontos érdek a határmentiség és a határon átívelő együttműködés kérdéseinek vizsgálata, valamint a fejlődés és a határrégiók közötti kapcsolatépítés esélyeinek megalapozása az európai uniós csatlakozás után. Az egykor Trianonban kikényszerített új politikai államhatárok, majd a vasfüggöny leereszkedése szétszabdalta a szervezen egységesülő vagy már egységes gazdasági tereket (Baranyi 2007). A totális izoláció, a zárt és a holt határok eredményeként a korábban egymással szorosan együttműködő térségekben generációk sora nőtt fel vagy különböző értékek mentén – például az osztrák–magyar határtérségben – vagy a szovjet blokk gátjellegű államhatárai miatt érvényesült a határok elválasztó jellege. A határtérségekben később ugyan a fejlesztéseket indukáló uniós támogatások fontos katalizátor szerepet játszottak az összeérési folyamatokban, napjainkig azonban az eredmények korlátozottnak tekinthetők, amelynek legfőbb okai a rendszerhatárok, az intézményi és kulturális különbségek, eltérések a tudati beállítódásban, az ellentétes vagy hiányzó érdekelttség (Novotny 2006). A határ húsz évvel ezelőtti fizikai megsemmisülését, majd az uniós és schengeni térséghez való csatlakozást követően hiába működtek a gazdaság és a piac önszabályozó mechanizmusai megfelelően, s hiába segítették a közösségi források a fejlődési folyamatokat, az integrált határrégió kialakulása nemcsak gazdasági, hanem személyiség- és társadalmi tényezők állapotától is nagymértékben függ. A tervezők az emberi dimenzióra eddig kevés figyelmet fordítottak a határrégiókban. A határon átnyúló hatás és partnerség az esetek nagy többségében csak elméleti és adminisztratív szinten valósult meg, valójában pedig számos esetben az emberi tényezők bukott el (Vissi et al. 2009).

A fentieket talán legjobban az osztrák–magyar kapcsolatok tapasztalatai tükrözik. Az osztrák–magyar határtérség azért kiváló példája, mert a régió a rendszerváltástól, sőt az azt megelőző időszakban is irigyelt példaként szolgált a területi sikeresség illusztrálására, bár közel két évtizeden keresztül csak kis

mértékben volt érzékelhető bármilyen evolúciós folyamat vagy kumulatív fejlődés⁵. Ezt az állítást az alábbi érvrendszerrel támasztom alá:

- A projektek sok esetben nem rendelkeztek határon átnyúló hatással, a fejlesztés gyakran helyi érdekeket szolgált. Mivel egy-egy projekttel kapcsolatban korábban elegendő volt nemzeti szinten, külföldön pedig tartományi szinten egyeztetni, így gyakorlatilag csak különálló- vagy tükörprojektek valósultak meg. A nem egymással, hanem az egymás mellett történő kommunikáció a SECI-modell oldaláról azt jelenti, hogy a partnerek nem használták ki megfelelően a kombinációban rejlő lehetőségeket, s ez hátráltatta az explicit tudások integrálódásának folyamatát.
- Az együttműködés alkalmanként látszatpartnerségre épült. A partnert nem vagy csak minimálisan vonták be a projektbe, amely azt eredményezte, hogy a rejtett tudás csak elenyésző hányadát tették a partnerek egymás számára elérhetővé. Nem volt megfelelő az interpretáció, s ebből fakadóan az intézményesítés sem.
- A partnerek projektekben gondolkodtak ahelyett, hogy hosszú távú együttműködésekben erősítették volna a kooperációt. A projekt cél elérése után az együttműködések jó része megszűnt, de intenzitása mindenképpen alábbhagyott. Elméletileg ez azt jelenti, hogy nem volt megfelelő környezet az evolúciós spirál kiszélesedésére.
- A végrehajtó intézményrendszer (Irányító Hatóság, Közös Technikai Titkárság) szűkös humán erőforrás kapacitása miatt főként a szabályszerűsége, jogszabályoknak való megfelelésre tudott koncentrálni, és kevés figyelmet fordítottak a szakmaiságra, a befogadás (intézményesítés) és átadás (interpretáció) feltételeinek megteremtésére.
- Intézményi keretek is kialakultak a határrégióban. A West/Nyugat-Pannonia Eurorégióban azonban közel három esztendeje megszűnt az együttműködés mind az elnökség és tanács, mind a munkacsoportok szintjén. Rechnitzer (2005) szerint ennek legfőbb oka, hogy az Eurorégió megalakulása után hosszú évekig nem rendelkezett fejlesztési stratégiával, illetőleg a szervezet létrehozását nem előzte meg a határrégió átfogó analízise, amire alapozva a hosszú-, közép- és rövidtávú célkitűzéseket, a működés konkrét céljait ki lehetett volna dolgozni. Véleményem szerint ennél is jelentősebb probléma volt, hogy nem voltak adottak az előfeltételek az Eurorégió tartós működtetésére,

⁵ Jelen tanulmányban az osztrák–magyar együttműködések, relációk részletesebb bemutatásától eltekintek. A SECI-modellt alapul véve csak az azzal összefüggésbe hozható problémaköröket tárgyalom.

legfőképpen a közös tématerület, a kölcsönös alkalmazkodás és bizalom, illetőleg az ideális kommunikációs környezet hiánya miatt.

Az osztrák–magyar együttműködések tapasztalatai jól illusztrálják, hogy a kialakult helyzetért nem a dokumentum- vagy intézményi hierarchia gyengeségeit, hiányosságait kell okolni elsősorban vagy kizárólagosan, hanem humán tényezők is nehezítik a ciklikus racionalizálást és kumulatív fejlődési folyamat kibontakozását. A választott példában bemutatott tapasztalatok ugyan térségspecifikusak, de a „mintarégiót” feszítő kihívásokra jó tanulságként, tapasztalatként lehet tekinteni Magyarország többi határtérségében is. A következőkben egy olyan lehetséges alternatívát vázolok fel a jövőre nézve, amely az integrált határrégió állapotának elérésére lehetőséget nyújt.

A káoszról a stabilizálódáson át a hatékony szervezet felé

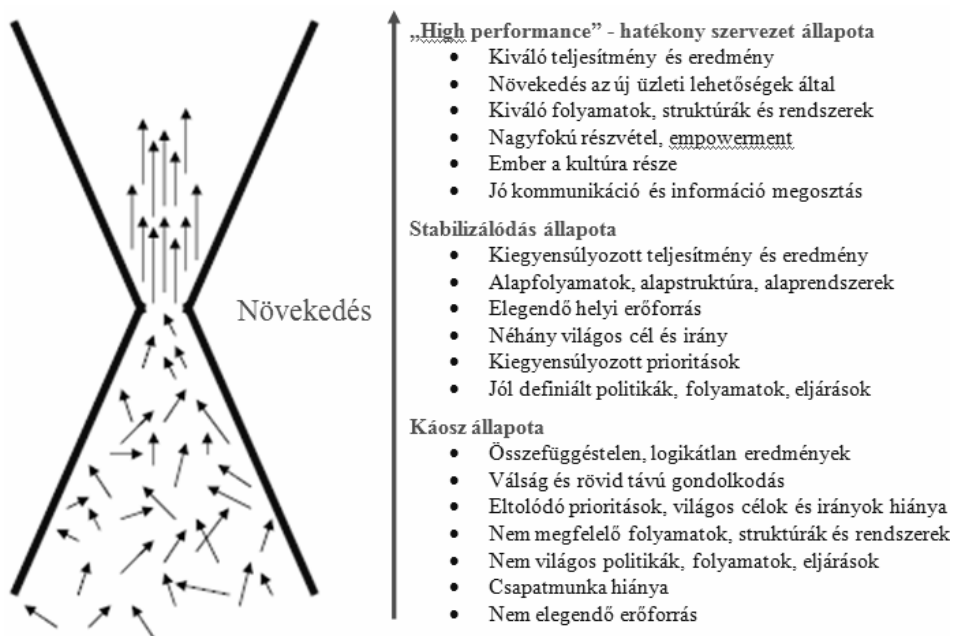
Egy tanulási folyamat kapcsán nem lehet megkerülni a kaotikus vagy rendezetlen szisztémák elméleteit (Mintzberg 2005). A káoszelméletet annak idején a természettudományokban dolgozták ki a bonyolult, nem lineáris, dinamikus rendszerek jobb megértésére, de a filozófiát a gazdaságkutatók és a vállalati menedzsment is átvette oly módon, hogy a rendezetlenséget a vállalattal, szervezettel, gazdasággal összeegyeztethetetlen erőként fogták fel. Mivel a káosz bármely nem megfelelően működő struktúrában felbukkanhat, ezért stabilizációs folyamatokat kell bevetni annak érdekében, hogy a szervezetet egy hatékony működéssel jellemezhető „pályára” lehessen állítani.

A szervezetfejlesztés aktuális kérdéseivel foglalkozó amerikai Arlington Business Solution által publikált „szervezeti hullámtevékenység” modell választ ad arra, hogy a kaotikus struktúráktól hogyan lehet elmozdulni a hatékony szervezet („high performance”) – jelen esetben a hatékony együttműködés és integrált határrégió állapota – felé (2. ábra). A gondolatmenet a vállalati stratégiai menedzsment területét forradalmasította, de a határgazdaságok közötti kooperációk fokozására is jó alternatívát kínál, illetve az elméletbe a tudáskonverziós mátrix celláit is be lehet kapcsolni.

A szervezeti hullámtevékenység mezoszintre történő emelése választ ad arra, hogyan tudnak a határtérségben található települések és gazdasági szereplők hatékonyabban együttműködni a jövőbeni kihívások leküzdése érdekében, és hogyan tudják javítani az együttműködés légkörét. A hosszú távú tervezés nagyon nehéz, de csak abban az esetben okoz rendkívüli kihívást, ha a tervezés rendszerét nem hatja át a rendezettség és szervezettség. Kaotikus rendszerekben a kisebb zavarok idővel megsokszorozódnak, amelyek még jobban megnehezítik az előrejelzést az amúgy is egyre turbulensebbé váló gazdasági környezetben. A komplexitás eléréséhez célokra és irányelvekre van

szükség. Ez az irányelv kialakulhat közös struktúrák, szabályok, normák, hálózatok útján, vagy legalább egy megfelelő részletességben kialakított középtávú stratégiai elkötelezettségben.

2. ábra: A szervezeti hullámtevékenység

Forrás: Arlington Business Solution (2008)

A modell alsó lépcsőfokát, azaz a növekedési fázis elejét a káosz állapota jellemzi. Ebben a helyzetben a kooperáló térségeket a nem világos vagy gyakran túlértékelt célkitűzések jellemzik az együttműködés egész időtartama alatt. Knippschild (2005) szerint ennek legfőbb oka az, hogy a várt eredményeket nem vitatják meg az érintettek, illetve az, hogy a politikai oldal irreálisan magas várakozásokat támaszt annak érdekében, hogy ő maga hozzájáruljon a határ menti együttműködésekhez. A résztvevők nem veszik számításba azt a fontos tény, hogy a határ menti együttműködések folyamata hosszadalmas, s a tervezők csupán rövid távú együttműködésekre szánják el magukat, melyek összefüggéstelen, logikátlan eredményekhez vezetnek.

A káosz állapotának feloldására a határtérségnek meg kell találnia azokat a szűk kitorési pontokat, ahol kiegyensúlyozott teljesítményt és eredményt lehet elérni. Ezt mutatja az ábra középső részének összeszűkülése. Ehhez elegendő néhány jól definiált cél lefektetése, amely stabilizációs folyamatot indít el a határrégióban. Ezen a szinten közép és hosszabb távú stratégiák felállítását a cél,

melyek az együttműködés néhány területére terjednek ki, s nem az összesre. Knippschild (2005) logikája szerint – melyet jómagam is vallok – nem minden téma alkalmas arra, hogy határ menti kontextusban megvitassák. A stabilizációs állapot elérésére úgy kell bevetni a rendelkezésre álló egyéni és kollektív tudást, hogy azok növeljék a másik struktúrájával kapcsolatban felmerülő nélkülözhetetlen ismereteket, információkat, s mozgósítsák, aktivizálják a régió kapcsolati tőkét. Alapfolyamatok és alapstruktúrák létrehozásával szükséges biztosítani azt, hogy a kiegyensúlyozott prioritások érvényre jussanak. A stabilizáció állapotában az alkalmazott alapmodelleknél bemutatott ismeretspirál egyre szélesedő köreire emelkedik a határtérség.

Miután a partnerek megtalálták azt a szűk kitörési pontot és tématerületeket, ahol közösek az érdekeik, el lehet gondolkodni a további és hosszabb távú stratégia kidolgozásán. A hatékony szervezet elérése hosszú folyamat, és sok előfeltétel teljesülése esetén valósulhat meg⁶. A hatékony szervezet koncepciója feltételezi, hogy a partnerek közötti ismeretspirál köreinek sugarai már szélesek, mivel az intuíció, az interpretáció, az integrálás és az intézményesítés folyamatai kellő mértékben dinamizálták a határtérséget.

A határ menti térségek fejlődését meghatározó személyiség tényezők

Az előző pontban érintett dinamizmus és sikeres, hatékonyan működő határ régió állapotának elérése, illetve a tudás megosztásának folyamata az együttműködő partnerek oldaláról több személyiségjegyet is megkövetel. Rab (2005) Optimista elmélet című írásában egy olyan filozófiát vázolt fel, mely elsősorban a vállalati működéssel összefüggésben tárgyal bizonyos személyiségjegyeket, de gondolatai mezoszinten, különösképpen a határon átnyúló kapcsolatok esetében is kiválóan alkalmazhatók. Rab (2005) cikkében arról értekezik, hogy az optimista együttműködő partner nemcsak hiszi, hogy meg tudja változtatni a kevésbé sikeres vagy eredménytelen folyamatokat, hanem konkrét cselekvési lépésekkel kockázatot is vállal a siker érdekében. Ezt a tudatos, tudásfolyamatokat generáló cselekvési folyamatot – a tanulmány címében is szereplő – térstruktúra alakításának nevezem. Az elégedetlenkedő emberekből a szocializáció folyamatával optimista, felelős és vállalkozó típusú ember teremthető⁷. Az alábbiakban röviden jellemzem azokat a személyiségjegyeket, melyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy előremozdítsák a határtérséget az evolúciós folyamatban:

- Természetességen a határ menti kontextusban azt a tulajdonságot értem, amikor az együttműködésben részt vevő felek ráébrednek arra, hogy az

⁶ Ezt taglalja majd részletesebben a következő alpont.

⁷ Ennek folyamatát a következő alpontban fejtem ki részletesebben.

együttműködések egyszerűbbé lehet tenni olyan folyamatokkal, amelyet nem az uniós (például a vezető partner elv⁸) vagy nemzeti politika kényszerít ki. A szoros együttműködés természetes megjelenését, illetve a legnagyobb határ menti hatás elérését az eltérő gazdasági érdekek, állami berendezkedések nagymértékben befolyásolják, segíthetik vagy hátráltathatják egyaránt. Könnyen belátható viszont, hogy egymástól különvált rendszerekben a természetességet nehezebb megvalósítani. A megoldást elsősorban nem a politikai döntéshozóktól, hanem a határgazdaságban élők⁹től kell várni.

- Az elkötelezettség fontos kritériuma a határ menti együttműködéseknek. Az elkötelezettség eredményeképpen a két oldal között kialakul az összetartozás érzése, egyfajta csoportkohézió. A „mi” tudat érzése személyközi (legfőbb ismérve a jó kapcsolatok) és feladat-alapú kohézió (legfőbb jellemzője a csoportcél) együttes eredménye. Az elkötelezettség légkörében a partnerek nem csupán tisztelik egymást, hanem bíznak is egymásban⁹, mely elvezet oda, hogy a hosszú távú program-centrikusság előnyt élvezhet a rövid távú projekt-centrikus gondolkodással szemben.
- Az egyenrangúság elérhető a bátortalanság, a kishitűség, illetve a másik partnerrel szembeni kisebbségi érzés leküzdésével. Sajnos ez utóbbi napjainkban még sokhelyütt megfigyelhető. Az egyenrangú felek viszont probléma esetén nem keresik a „bűnösöket”, hanem a problémát konstruktív hozzáállással próbálják megoldani, s együtt fürkészik a megoldási módokat.
- A rendezettség és szervezettség fogalma alatt azt értem, hogy az értelmezési, fogalmazásbeli problémák leküzdésével, az ideális beszédhelyzet megteremtésével egy olyan optimális intézményi keretet tudnak a partnerek létrehozni, melyben megértik egymás problémáját, s kellő döntési potenciállal rendelkeznek a jövőre nézve. Gyakori, hogy a különböző oldalakon, különböző együttműködési prioritásokat képzelnek el a partnerek, melyeket nehezen tudnak összeegyeztetni. Rendkívül fontosnak érzem tehát, hogy az esetleges fogalmazásbeli eltéréseket a felek már a kapcsolatfelvétel korai szakaszában tisztázzák, hiszen így a későbbiek során a tudásfolyamatok nem ütközhetnek

⁸ Az Európai Unió a vezető partner elv segítségével komoly külső kényszert gyakorol a határmenti együttműködésekben, mert a kooperáció során megköveteli a közös költségvetést, megvalósítást, támogató szervezeteket, emberi erőforrás biztosítást és menedzsmentet.

⁹ A szociálpszichológiában ezt érzelmi elfogadásnak is nevezik.

akadályba. A kommunikatív(–kollaboratív) tervezés a határ menti térségben bármely más tervezésfilozófiánál fontosabbá válik.

Az imént bemutatott személyiségjegyekkel bíró partnerek közötti együttműködés lehetővé teszi a határrégió két oldala közötti szembenállás, a távolságtartás minimalizálását, illetőleg az elfogadottság növelését. Mindezek együttes hatására csökken a kognitív és társadalmi távolság.

A határ menti térségek fejlődését meghatározó folyamatok

Az alábbiakban egy komplex, szintetizáló ábra szemlélteti a határ menti térségek növekedését meghatározó folyamatokat (3. ábra). A SECI-modell ismeretspiráljának részletezésén keresztül azt mutatom be, hogy mennyi előfeltétel teljesülése szükséges ahhoz, hogy a határrégiók a fenntartható hálózati struktúrákkal, közös bizalommal és kvázi hasonló identitással jellemezhető szinergikus együttműködés állapotához eljussanak.

A mátrix középpontját – a szervezeti hullámtevékenység modelljének fogalomrendszerére építve –, a káosz állapota, az elkülönült helyi struktúrák, gyakorlatok és szabályrendszerek, illetve a nem világos vagy gyakran túlértékelt célkitűzések jellemzik. A középpontból kiindulva hatszor fordul meg a spirál önmaga körül, s a közbenső folyamatok az eltérő helyi identitásból a közös identitás állapotába érkeznek. A kölcsönös tanulási folyamatok révén intuitív, interpretációs, integratív és intézményesítési evolúciós folyamatok felváltva erősítik egymást. Az alapstruktúrák és alaprendszerek kialakításával, a jól definiált eljárások és a közös tématerület megtalálásával, illetőleg kölcsönös alkalmazkodással jut el a határtérség a stabilizáció állapotába. A fenntartható struktúrák létrejöttét, kialakulását nevezhetjük a célállapotnak, azaz a hatékony együttműködés („high performance”) elérésének. Az alábbiakban az egyes cellák tartalmát mutatom be részletesen.

A szocializáció kezdetben túlnyomóan másodlagos jellegű. Először az első kapcsolatfelvétel és az első találkozás nyújtotta élményekkel gazdagodnak a kooperáló partnerek, majd később tanulással és közvetlen tapasztalati elsajátítással fokozódnak az intuitív folyamatok. A szekunder szocializáció úgy értelmezhető, hogy a határtérség folyamatainak alakítói alkalmazkodnak először egy kialakulóban lévő, új társadalmi környezethez, és új magatartásformákkal egy hatékonyabban, eredményesebben működő referenciacsoportot alakítanak ki. Hosszú idő elteltével – amely akár több generáción is átível – lehet csak elsődleges szocializációról beszélni, amely azt jelenti, hogy a megszerzett tudás és tapasztalat a fiatalabb generációk nevelésében tudatosan is megjelenik. Ebben a rendszerben a kvázi közös identitás kialakulásának közvetlen megelőző előfeltétele a primer szocializáció megjelenése. Ez tehát azt jelenti, hogy a

közös identitás állapotának eléréséhez nem elég a határtérségi folyamatokat alakító szereplők másodlagos szocializációja, hiszen a kognitív és társadalmi távolság azáltal csökken, hogy a szocializációs folyamatok már nevelési, tanítási kérdéssé is válnak. Mindez oda vezet, hogy a fiatalabb generációk egy jelenlegitől eltérő környezetben, immáron egy integráltabbá váló határrégióban nőnek fel.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan a tudás megosztása, transzferálása, az externalizáció egyre szélesebb társadalmi közegben, szinteken figyelhető meg; kezdetben az egyén szintjén tájékoztatás, kifejezés és felhívás formájában, majd konkrétabb tárgyalási folyamatokban csoport, csoportközi, végül szervezeti szinten. A kezdeti kapcsolatok szintjén a tájékoztatás olyan kommunikációs formát jelent, amikor az egyik partner csupán információt ad át a másik partnernek, a kifejezés és felhívás során pedig már érzelmeit és élményeit is feltárja – az első szekunder szocializáció eredményeként –, s egyre inkább befolyásolni kívánja a másik félt. A csoportközi szintet az különbözteti meg a csoport szinttől, hogy míg az utóbbi kategóriában egymástól elkülönült aggregátumokban kommunikálnak a szereplők – csoporton belül –, addig az előzőben egymás mellett létező informális és formális organizációk különféle csatornákon keresztül osztják meg egymással a tudásanyagot. Ha a csoportokban vagy csoportok között megindul a differenciálódás és integrálódás, akkor az interpretálás szervezeti szintre emelkedik. Ebben a rendszerben ez jelenti az externalizációs folyamatok kibontakozását.

A kapcsolatokat (kombinációs mező) kezdetben a nem formális személyes kapcsolatok és részvétel jellemzi, a későbbiekben viszont az explicit tudások kombinálása elvezet először a kölcsönös tisztelethez, majd a kölcsönös bizalomhoz is. A kombinációs folyamatokat eleinte a mikro szintű informális (részvétel, tisztelet, bizalom), illetőleg formális (klaszterek, társulások, hálózatok) együttműködések jellemzik. Camagni (2008) szerint az informális együttműködések a döntési költségeket, a formális kooperációk pedig az információszerzés költségeit csökkentik nagymértékben.

A fenti folyamatok nyomán lehetővé válik, hogy a határtérség az időszakos, ad hoc jellegű projektek szintjéről elmozduljon először a rövid, majd hosszú távú stratégiák irányába, s végül olyan fenntartható struktúrák alakuljanak ki, amelyek közös intézmény- és szabályrendszereken nyugszanak. Az intézményesítés megvalósulhat egyezmények, képviselő és közös értékek formájában (makroszintű informális kapcsolatok útján), illetve közös intézmények, szabályok, normák felállításával (makroszintű formális kapcsolatok útján). Camagni (2008) szerint az előbbi forma méretgazdaságosságot teremt, míg az utóbbi jelentős motivációs és koordinációs költségmegtakarítást eredményez.

magyar, az osztrák–magyar, a szlovén–magyar és a román–magyar határrégiókban is. Az új feltételrendszer most kiváló alapot biztosít az integrált határrégió céljának megvalósításához, persze csak akkor, ha az „emberi oldal” is nagymértékben hozzájárul a területi együttműködés sikeresebbé tételéhez. Az unióba bebocsátást váró Horvátország, s a talán később csatlakozó Ukrajna és Szerbia államhatárai mentén már most érdemes tanulni az unió keretében együttműködő határ menti térségek sikeréből, kudarcából, lehetőségeiből és korlátaiból. A fent vázolt modell tartalmát tekintve bármely határtérségre általánosan alkalmazható, a kezdő- és célállapot módosításával pedig bármely más térségre (városrégióra vagy vidéki térségre) könnyen adaptálható. A határrégióknál maradva, s a kommunikatív(–kollaboratív) tervezéssel összhangban úgy érzem, hogy nagyobb számú lehetőséget kellene biztosítani a határ menti térségek folyamatait alakító partnerek között olyan találkozókat, workshopokat vagy konferenciákat megszervezésére, melyek kifejezetten az együttműködések tapasztalatait vitatnák meg. Az ilyen diskurzusokban látom esélyét az emberi tényezőkben rejlő lehetőségek jobb kibontakoztatására, s egy bizalommal teli atmoszféra létrejöttéhez.

Irodalom

- Arlington Business Solution (2008): *Stages of Organizational Development. Where do you place yourself and your team?* www.arlingtonbusinesssolution.com
(Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30.)
- Baranyi B. (2007): *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Camagni, R. (2008): Regional Competitiveness. Towards a Concept of Territorial Capital. In: Capello et al. (eds.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*. Springer, Berlin, pp. 33-46.
- Faragó L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája. A közösségi tervezés elmélete*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Hardi T. (2007): Az eurégiók, mint a határon átnyúló fejlesztés eszközei a Kárpát-medencében. In: Kasier T – Ágh A. – Kis-Varga J. (szerk.): *Stratégiai kutatások – Magyarország 2015. A régiók Magyarországa II. Hálózatok és labirintusok*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 31-45. o.
- Horváth Gy. (2005): A Kárpát-medencei régiók közös kohéziós politikájáról. In: Baranyi B. (szerk.): *Közelítések. A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdaság regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén*. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, 13-28. o.

- Knippschild, R. (2005): Potentials of Cross-Border Cooperation for Strategic Urban Development in Border Regions. Designing and Evaluating Informal Cooperation Processes. In: Giffinger, R. (ed.): *Competition between Cities in Central Europe: Opportunities and Risks of Cooperation*. 2005 ROAD, Bratislava, pp. 173-183.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Mintzberg, H. (2005): *Stratégiai szafari. Útbaigazítás a stratégiai menedzsmentben*. HVG Kiadó, Budapest
- Nonaka, I. – Takeuchi, H. (1995): *The Knowledge-Creating Company*. Oxford University Press, Oxford
- Nonaka, I. – Konno, N. (1998): The Concept of „Ba”: Building a Foundation for Knowledge Creation. – *California Management Review* 40. 3. pp. 40-54.
- Novotny G. (2006): A határon átnyúló együttműködések sikerének kulcskérdései nemzetközi minták alapján. In: Kaiser T. (szerk.): *Stratégiai kutatások – Magyarország 2015. Hidak vagy sorompók? A határon átvélő együttműködések szerepe az integrációs folyamatokban*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 91-119. o.
- Polányi M. (1994): *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Atlantis, Budapest
- Rab K. (2005): Optimista elmélet. – *Ünnepi dolgozatok. 15 éves a győri közgazdászképzés*, Széchenyi István Egyetem GTI, Győr, 179-188. o.
- Rechnitzer J. (2005): Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene. – *Tér és Társadalom* 19. 2. 7-29. o.
- Rechnitzer J. – Smahó M. (szerk.) (2007): *Unirégió. Egyetemek a határmenti együttműködésben*. Pécs–Győr, MTA RKK
- Smahó M. (2009): *A tudás és a regionális fejlődés összefüggései*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr
- Vissi A. – Komornoki M. – Plander P. (2009): Die Evolution der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit im österreich-ungarischen Grenzraum. – *Geographisches Jahrbuch Burgenland*, Band XXXIII. pp. 277-289.

„In hoc signo vinces” Egy ünnep, mint az ellenzék és az államszocialista (kar)hatalom összecsapásának emblematicus színtere

Varga Norbert

Nyugat - magyarországi Egyetem Sopron

Benedek Elek Pedagógiai Kar

ABSZTRAKT Hobbes abszolút államának két fundamentuma a világi erőt jelképező kard és a lelki szellemi hatalmat szimbolizáló kereszt. A szocialista Leviatán instrumentum készlete ugyan ilyen logika alapján működött, csak az ideológiai hatalom jelképe a vörös csillag lett. Ezekkel az eszközökkel találta magát szembe a magyar ellenzék, amikor a szabadság manifesztálódásaként értelmezett történelmi eseményt – Március 15-ét – kívánt megünnepelni. A kelet-közép európai érában belül Magyarország sui generis jellegét tükrözi, hogy létezett egy olyan '48-as örökség, amely az egész társadalom számára megkérdőjelezhetetlenül egyet jelentett: a politikai szabadságjogok igényét. A totalitárius, majd autoriter jellegű Kádár-rendszernek, ezért volt szüksége a teljes államvédelmi apparátus bevetésére a disszidens kísérletekkel szemben. '48 permanens reminiscenciája lehetőséget ad számunkra, hogy az általam vizsgált intervallum alakváltozásait érzékeltessük, egészen a demokráciába való átmenetig.

KULCSSZAVAK: diktatúra, demokrácia, ellenzék, tüntetés, államvédelem

Bevezetés

Két évtizeddel a rendszerváltás után önmagától érthetőnek tűnik, miért tartjuk nemzeti ünnepnek március 15-ét, a '48-as szabadságharc szimbolikus napját. Lassan felnő egy új generáció, akiknek természetes lesz a jelenlegi demokratikus kereteknek a megléte, a gyülekezési- és szólásszabadság alkotmányos alapjokként való értelmezése. A tanulmányom célja bemutatni egy diktatúra történeti és társadalmi átalakulását, működési mechanizmusát egy ünnephez való reláció segítségével. A Kádár-rendszer, különböző oknál fogva megtűrt olyan tiltakozásokat, amelyekkel szemben az államvédelmi szerveknek hivatalos felhatalmazása lett volna erőszak alkalmazására, de választott ünnepünk más megítélés alá esett.

Teljes körű vizsgálatra természetesen nem vállalkozhatom, ezért az aktorokat az államvédelmi szervekre és mozgatóira, valamint a rendszerellenes megemlékezőkre redukálom. Céloom megmutatni azokat az eltérő cselekvési sémákat, amelyek együttesen mégis az oktrojált társadalmi rendszerből a demokráciába való átmenetet eredményezték. Keretként használva nem hagyhatom figyelmen kívül azokat a makropolitikai folyamatokat sem, amelyek a Szovjet-éra összeomlásához vezettek. Nem céloom Kelet - Közép Európa politikai-társadalmi átmenetének prezentálása, de a kongruens eseményeket szükségesnek tartom jelezni. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Magyarország történelmi kényszerpályán mozgott a térség országaihoz hasonlóan, és a politikai variánsok csak egy megkérdőjelezhetetlenül leszűkített alternatíva mezőben vetődhetek fel.

Szükségesnek tartom jelezni, hogy március 15-e ünneplése már a 19. század második felétől számos történelmi, politológiai kérdést vet fel, de ezekre választ a jelenlegi tanulmány keretei között nem adhatok.¹ Mindössze arra teszek kísérletet, hogy a Kádár-éra időszakára korlátozottan keresek válaszokat, és ezen intervallumot csak a Rákosi-korszak irányába lépem át.

A témát társadalomtudományi szempontból, elsősorban politológiai aspektusból tárom fel. A választott metodológia még sem a többek között Rudolf L. Tőkés által is preferált tranzitológia² politikatudományi megközelítése lesz. A historikus-genetikus módszer mellett döntöttem, bár sokan elavultnak tartják ezt a feltérképezési formát, de mindezek ellenére meglévő előnyeire Klaus von Beyme (1992) mutat rá. Kiegészítő jelleggel a komparativisták látásmódját is felhasználom.

¹ Jól szemléltethető ez a korszak publicisztikáiból, levelezéseiből (pl.: Jókai, Madách, Ady, Jászi, Prohászka, Márai, Féja, Illyés), és a sajtó aktuális számaiból (pl.: Népszava, Szegedi Napló, Világ, Pesti Napló, Az Újság, Az Est, Magyar Nemzet, Új Idők) vagy a tudományos jellegű munkákból (pl.: Gerő András, Gyarmati György, Medvigy Endre, Nemeskürty István, Szabó Dániel, Salamon Konrád, Szekfű Gyula).

² „Transitology”: Global Dreams and Post-Communist Realities című tanulmányában (Tőkés 1999) négy fajta politikatudományi megközelítést tár elénk: - (1) szintetizáló összefoglaló munkák, mint pl. Samuel Huntington „The Third Wave“ c. könyve; (2) Latin Amerikai és Dél Európai átalakulásról szóló tanulmányok; (3) a kommunista időszakot összehasonlító módszerekkel elemző tanulmányok és (4) a legújabb, döntő részben fiatal társadalomkutatók pre- és posztkommunista kontextusra építő munkái, amelyekben a kommunista időszak általános és sajátos vonásait egyaránt elemzik.

A szabadságharc öröksége: „in articulo mortis”

A kommunista rendszerek a nonkonform célokra szervezett politikai rendezvényeket „ellenséges” vagy „ellenzéki” minősítéssel osztályozták, és velük szemben állami erőszakot alkalmaztak. Szabó Máté (1999) ezt „elhárító” típusú ellenőrzésként aposztrofálja, amely feladatot az állambiztonsági szervek láttak el. Az állambiztonsági részleg preventív munkája a Magyar Népköztársaságban is összefonódott az állami erőszakszervezettel, a rendőrséggel, a katonasággal és a paramilitáris egységekkel, mint más totalitárius és autoriter rendszerekben. Az „államvédelmi stratégia” látókörében ezek a szervezetek, akkor is egy horizonton belül helyezkedtek el, ha ezek elkülönült állami egységeként jelentek meg egymás mellett.

Az 1956-os forradalom eseményei agresszív terror bevezetésére készítették a Szovjetuniót kiszolgáló kormányt, melynek legitimitást az országot pacifikáló idegen hadsereg és az újonnan szervezett paramilitáris védőosztatok adtak. Az instabil relációból adódóan minden illegális szervezkedésre eruptív módon reagált a „Magyar-Quisling” és „vérrokonai”. A szenzibilitást nagymértékben generálta ’56 végének jelszava (MUK), mely az egész Kádár-éra idejére konstruálta március és október szimbiózisát. A rendszer eventuais jellegét különböző transzmissziós szervezetekkel (KISZ, HNF, SZOT) és a reintegrált kommunista párttal (MSZMP) próbálták csökkenteni.

A hatalom tisztában volt a szimbólumok erejével, melyet jól tükröz az olyan inszignianak, mint a címerek egy évtizeden belüli többszöri rotációja. Az ünnepek relevanciáját mutatja az a kormányrendelet, amely már ’56 karácsonya előtt újraszabályozta és 2. pontjában kimondta: „Március 15. nemzeti ünnep. Ezen a napon az iskolai oktatás valamint a hivatalos munka szünetel.” (Gyarmati 1998 157.o.). Ezt a részt azonban nem léptették érvénybe, hanem ’57. március 10-én módosították: „Március 15-én csak az iskolai oktatás szünetel, másutt (...) továbbra is rendes munkanap” (Gyarmati 1998 157.o.) – amely már jól mutatja a kontinuitását a Rákosi korszak márciusának rituáléjával.

A revolúció elfojtása után a rendszer kohézióját a társadalom depolitizálásával és az, „anómiás-militáns” elemek kiszűrésével akarta elérni. (Ennek sikerességét jelezte az ’58 áprilisában Magyarországra érkező szovjet pártküldöttség Hruscsov vezetésével.) A belbiztonsági szervekre monumentális exigencia nehezedett, ugyanis a Nagy Imre által 1956. október 28-án felosztatott ÁVH feladatát kellett átvenniük. Az ORFK majd ’57 májusától a BM központi struktúrájának keretében (II. Főosztály) működve, fő profiljuk közé tartozott az is, hogy ’56 apokaliptikus képének a vezetők pszichéjére tett káros hatását orvosolják (Kiszely 2001). A pszicho drámának viszont előre nem várt felvonásai is konstruálódtak. Az állambiztonsági szervek operatív, manipulatív tevékenysége arra irányult, hogy ne jöhessen létre illegális politikai rendezvény. A rendőri karhatalmi kiképzésről készült szigorúan titkos minősítésű ’57-es

szabályzat elvárja, hogy a reagáló közeg gyűljön és harcoljon a Népköztársaság ellenségeivel.³ Az első konstitutív rész sikerét 28 ezer letartóztatott jelentette, de a disszonancia már '57. március 15-én megjelent házi készítésű röplapok formájában, annak ellenére, hogy büntetőeljárás következményével járó ellenforradalmári megnyilvánulásnak minősült. Az inkriminált 56-os múltú állampolgárok nagy része azonban inaktívvá vált köszönhetően annak, hogy '57. március 15-ét megelőző napokban 5184 embert vettek őrizetbe. A börtönbe vagy közigazgatási őrizetbe kerültek között pedig megkezdődött a beszerzés. Nem minden ügynök változott át karkai módon „evertebratává”, de nem számított '58 márciusától atipikusnak azaz eset, amikor ezen delikvenssek különböző vendéglátóhelyeken március 15-re rendszerellenes tüntetést szerveztek, amit az előre tájékoztatott rendőri szervek meghiúsítottak (Horváth – Remete 1996). Nem szabad megfedelkeznünk, azonban arról, hogy ezeket az embereket azok az operatív tisztek kényszerítették erre az aljas tevékenységre, akik az ÁVH személyi állományának komponensét is képezték.

A gleichschaltolt ünnep fő vektorát a kivégzett és bebörtönzött ötvenhatosok reprehenziója adta. Március 15-t csak szekunderként kezelték, mind 1919. március 21-e, mind 1945. április 4-e reputációja prioritást élvezett. Az MSZMP saját nemzeti ünnepévé tette ezeket. 1960 után tűnt el '56-nak a hivatalos ünnepeken való pertraktálása. A nemzetközi politikai eseményeket Kádár a virtu birtokosaként reagálta le. Megértette a kor strukturális kényszereit 1961-ben az SZKP 22. Kongresszusakor, de '62-ben az ENSZ-tagság fejében vállalt amnesztia idején is, amikor kihirdette a híres gnómát: „Aki nincs ellenünk, az velünk van!” (Andrew 2003 306.o.). Relegitimációs stratégiájának alapját az életszínvonal emelésének a gazdasági életben eszközölt alternatív útjára helyezte. Kádár fokozatosan próbált komprádor jelmezétől megszabadulni, amelynek eredményeként Bihari Mihály (1996) szerint megszületett a diktatórikus szocializmuson belüli modifikációs rendszeralternatíva, amely azonban nem volt rendszeralternatíva a diktatórikus szocializmus ellenében.

A '60-as évek szónoklataiban megjelent a hurráoptimizmus, melyet jól tükröz Balogh István KISZ KB titkár '62. március 15-ei beszéde: „Hallatlanul felemelő most emlékezni 1848-ra, amikor utunkat bevilágítja a szocializmus, a kommunizmus fénye.” (Gyarmati 1998 165.o.). Ezekben az években az oktatási intézetekben tanítási szünet volt, de kötelező megjelenéssel összekötve, ahol ügyeltek arra, hogy minél atomizáltabb legyen az integrált megemlékezés. 1965-től intézményesen is összevonták a három tavaszi évforduló ünneplésének rituáléját a KISZ vezetése alatt Forradalmi Ifjúsági Napok néven.

³ „A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma: Ideiglenes Segédlet a Belügyminisztérium ORFK rendőri karhatalom karhatalmi kiképzésének végrehajtásához” című dokumentum.

A BM-ben lezajló 1962-es strukturális reformok a főosztályi rendszert főcsoportfőnökségekre és csoportfőnökségekre osztotta a hatékonyabb működés érdekében. Az államvédelem a BM III. Főcsoportfőnökségébe tagolva működött és mindezt az ORFK és a BRFK állambiztonsági részlege egészítette ki. A kvalitatív problémák azonban továbbra is megoldatlanok maradtak, amelyet a '68. novemberében tartott csoportfőnöki értekezlet végső konklúziója mutat: "A legfontosabb megfelelő megoldást találni az állambiztonság szűkítésére és a minőség fokozására" (Kiszely 2001 222.o.). Ez annak ellenére is így volt, hogy a belbiztonsági szervek eredményeket is fel tudtak mutatni, amelyek között olyan esetek voltak, mint Plészer Jánosnak és hét hasonló korú tizenéves társának a letartóztatása, akik a rendszer megdöntésére, és a március 15-ei ünnepség szabotálására szervezkedtek. Nem csoda, hogy a konszolidálódó rendszer inkurábilis félelmeit megjelenítő MSZMP KB határozatai az „imperialisták ideológiai diverzióját és a belső ellenséges erőkben még élő restaurációs törekvéseket”(Kiszely 2001 194.o.) emlegetik permanensen.

A konszolidáció: „o tempora, o mores”

A '60-as évek végéig a tiltott ünneplés nem jelentkezett, ezért nem csodálkozhatunk, hogy a Belügyminisztérium szolgálati használatra készült szabályozása humánusabb megközelítésűvé vált.⁴ A szeparatizmus megjelenését a stabilizálódó rendszer azonban nem tudta kivédeni. A Varsói Szerződés döntése Magyarországra is koercitív erővel jelentkezett és belesodorta Csehszlovákia 1968. augusztus 21. lerohanásába. Ez az esemény generatív módon hatott március 15-nek illegális megünneplésére. A geopolitikai adottságokból származó elégedetlenségeket erősítette fel a hatalom a Tanácsköztársaság 50 éves jubileumának adorációjával 1969-ben, amihez Magyarország 1944. március 19-i német megszállásának negyedévszázados évfordulója kapcsolódott. Március 15. kiszorításának tendenciája 70-ben a rendszer születésnapjának 25 éves, 72-ben a 42-es március 15-i antifasiszta tüntetés memorábilijával folytatódott.

A reagálás 1848-hoz analóg módon az adolesszens korcsoporttól érkezett, és ez véget vetett a csendes nonkonform gyülekezések szakaszának. Március idusának diszkriminálását és a politikai ünnepek hierarchiájának alsó fokára taszítását még a belügyminisztériumi jelentések is sokallták. Az ellen-ünneplők száma az 1970-es 20-25 fős diákcsoporthól 73-ra 1500-at meghaladóra duzzadt. Az államhatalom a veszélyforrást csak fokozatosan érzékeltte, melyet jól szemléltetnek a jogi retorzióknak a változásai. '70-ben a BRFK Politikai osztályára két személyt vittek be a parlamentörök a rendörség és a KISZ

⁴ „A rendörség alaki-karhatalmi szabályzata” 10/1824/1970.

aktivistáinak hathatós közreműködése után. A BRFK P.O. és a Vizsgálati Alosztály a III/III-as osztállyal és a BM III/III-as osztályával együttműködve végezte el a kihallgatásokat. A vizsgálatokból egyértelműen kiderült, hogy mind az értelmiség, mind a munkásság visszautasítja a tüntetők felszólításait. Ezt reprezentálja a szocializmusért március 15-én vasárnap is dolgozó munkások verbális válasza az őket provokatívan inzultáló diákoknak: "gyertek ide, a pofátokba vágok!" (Kenedi 1996 14.o.). A rendszer számára kedvező vizsgálati eredményeknek tudható be, hogy a két fiatalkorú ellen nem indult büntetőeljárás, hanem akciójukat garázdaságnak minősítették, melynek viszonylag enyhe büntetés: rendőrhatalósági figyelmeztetés és szignalizáció lett a következménye. A '71-es évtől a Kádár-éra rigiditását figyelhetjük meg az ellen-ünneplők relációjában. Nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett izgatás büntetésében talált vétkesnek hét személyt az ügyön másfél évig dolgozó bíróság, melynek következtében 6 hónaptól 1,5 évig terjedő –fegyházban letöltendő– szabadságvesztésre ítélt hat főt. A következő év rendbontói ellen szintén a Btk.127.§-nak (1.) bekezdését hívták segítségül, melynek következtében folytatólagosan elkövetett izgatás büntette miatt nyolc főt terhelte nyilvánítottak.

A '71-72-es évek eseményeiből jól rekonstruálhatjuk a hatalomnak és a belbiztonsági szerveknek az instrumentumkészletét a márciusi renitenskedőkkel szemben. Az ellen-tüntetőik létszámának növekedésével egyenes arányban emelkedett a bevetett rendőri állomány. A rendőrségi akciók következtében a Kossuth-szakállas, rendezetlen hajú, nagy kokárdás ünneplők Bocskaidolmánya ezen túl mindig portalanítva lett. Az események aktiválták az állambiztonsági szerveket, melyek az előzetes letartóztatásba helyezettakkal szemben fogdahálózatot alkalmaztak. Az ügynevezett fogdaügynök általában saját büntetését töltötte és különböző privilégiumok fejébe vállalta az őrizetbe vettek, az előzetes letartóztatásban lévőik vagy az elítéltek ellen az operatív munkát. Feladatuk közé tartozott az áldozat bizalmába férkőzés és az állambiztonság szempontjából releváns információk megszerzése. Általánosan elmondható a fogdaügynökökről, hogy nem számítottak szellemi virtuózoknak és képzetek sem voltak, de a megtört szabadságuktól megfosztott áldozataik nagy valószínűséggel könnyen nyitott könyvvé váltak krudélis-barátjuk számára és a dekonspiráció így elkerülhetővé vált. A civil életben tevékenykedő ügynökök (pl. nyugdíjasok, zenetanárok, házfelügyelők, lelkészek) és informátorok jelentéseivel kiegészülve '72. március 15-nek baljós képe bontakozott ki a hatóságok előtt. A BRFK III/III-A Alosztály számára világossá vált a megkapott anyagból, hogy a tüntetők „most már fegyvert is fognak használni” (Kenedi 1996 22.o.). Nyilvánvalóvá vált a vezetés részére, hogy március 15. (október 6.) és október 23. szimbiózisa továbbra is létezik, ezért a Galerik tagjai ellen operatív intézkedéseket kezdeményeztek. A BRFK III/1. Alosztályán 1971. október 2-án készített intézkedési terv jól tükrözi az ünnepek

konstellációjából következő aggodalmakat. Az egyik „lefülett” kis létszámú csoport, házkutatás során lefoglalt anyagaiból a korszak érdekes ideológiai szinkretizmusára következtethetünk, ha jelszavaikat: „Magyarország, a szovjetek által megszállt ország; a pozícióban lévő személyek nem munkások; a pártban sok olyan van, aki csak érvényesülni akar; a vezetés a kapitalizálódás felé halad” (Kenedi 1996 37.o.) - az elkobzott irodalmi termékeikből erősítették meg (1927-28-as Magyar Szemle, 1943-44-es Erdélyi Gazdanaptár, Ludovika könyvek).

A '72-es esztendőt kísérleti évnek is nevezhetnénk. A '71-ben előzetes letartóztatásba helyezettekkel szemben még nincs bírói ítélet, az impérium, várakozó állásponton volt. Azonban ki kellett ábrándulniuk a 4-500 fiatalból álló tüntető sereg láttán, melynek következtében a Munkásórség és az Ifjú Gárda tagjai is mozgósítva lettek a '71 októberében készült intézkedési tervnek megfelelően. Ennek volt köszönhető a nagy létszámú ügynök és civil ruhás nyomozó a tüntetők között, akiknek segítségével a fő konstruktöröket az operatív tisztek be tudták azonosítani. Ezután lehetett kihasználni a látszólag szétválasztott hatalmi ágakból származó „előnyt”: a politikai rendőrség elkészítette a vádiratot, amit az ún. politikai ügyész végleges formába öntött, míg a Legfelső Ügyészség Politikai Osztálya elutasította a terheltek panaszait, az independens bíróságok pedig a Btk. 127. §-ba ütköző nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett igazgatás büntette miatt mondták ki az ítéletet. A társadalom többi intézménye is végezte a dolgát, születtek a környezettanulmányok, az iskolákban a fegyelmi bizottságok látták el a rájuk váró feladatokat, készültek az elmeorvosi szakértők vizsgálatainak eredményei az Igazságügyi Orvosszakértői Iroda jóvoltából. Működtek a „hivatalos” és „társadalmi” kapcsolatok és sűrűn csukódtak és nyíltak az ajtó a K (konspirált) illetve T (találkozó) lakásokban. Figyelmeztető jel volt, hogy Budapesten kívül Pécsen, Debrecenben, Veszprémben is megjelentek a negatív hangulatú elemek, akiknek verbális megnyilvánulásai alkalmasak voltak „a népi demokratikus államrend, valamint a Magyar Népköztársaság barátsági, követségi és működési rendszerére irányuló nemzetközi kapcsolata ellen gyűlölet felkeltésére” (Kenedi 1996 44-45.o.). A március 15-i ellen-ünnepelők retorikája Szovjetunió ellenes volt és patrióta--irredenta tartalmi jegyeket hordozott. Az államhatalom viszont kinyújtotta receptorait, mely a '72 áprilisában tartott Politikai Bizottság ülésének döntése szerint az ellenséges tevékenységet folytatókkal szemben felderítést és felelősségre vonást kell alkalmazni. Ugyanez a határozat a tüntetéseket nacionalista jellegűnek minősítette. A kemény hangvételt indokoltá tette, hogy a 83 órizetbe vett szervező közül 16 fő inkorrigibilisnek bizonyult, mert már az előző évek ('69--71) március 15-i illetve október 6-i megemlékezéseiben is részt vettek. A BM Vizsgáló osztaiyainak operációs tervei alapján a BRFK III/III-1. Alosztály brigádai még jobban összpontosítottak és még nagyobb alapossággal végezték a házkutatásokat április folyamán az ellen-

ünnepet szervezők és klubjaik ellen, melyet jól tükröz egy házkutatásról készült április 15-i jelentés egyik releváns elemének kompromitáló felirata: „Nincs rossz nő, csak kevés pia” (Kenedi 1996 58.o.).

A leendő demokratikus ellenzék tagjai eltérő módon reagáltak az évről évre visszatérő eseményekre a '70-es években. Kemény István tanítványai közül többen is részt vettek a '72-es március 15-i diáktüntetésen, akik közül Göndör Györgyöt és Törzsök Erikát ki is hallgatták. Krassó György lelkesen emlékezett vissza arra, hogy „az 1972-es tüntetés az első forradalmi esemény volt 56 óta” (Csizmadia 1995 62.o.), amelyen személyesen is részt vett. Elutasította és felháborította, hogy egyes értelmiségi körök nacionalista zavargásnak minősítették az eseményeket. Petőfi koszorú '72-73 címmel a történeteket is megörökítette. Magyar Bálintot még azzal is megvádolták, hogy a szervezőknek katonai iratokat juttatott el. A leendő disszidensek egy másik részének álláspontját Demszky Gáborral készített riport jól prezentálja, hogy '72-73-ban ugyanúgy fanyalogva fogadták a március 15-i kvázi szervezkedéseket, mint a Lukács óvoda tagjai. Bence Györgyhöz és Kis Jánoshoz hasonlóan Kőszeg Ferenc is giggerli ellenérzésekkel szemlélte az eseményeket. Kőszeg ezt azzal magyarázta, hogy „56 gondolköre csak később, a hetvenes évek második felében válik teljesen egyértelműen elfogadottá” (Csizmadia 1995 132.o.).

A rigiditás évei: „unus pro multis”

'72-től fokozatos keményedés jellemezte a belpolitikát. A progresszívek '75-re kiszorultak a Politikai Bizottságból. Erős nyomás nehezedett Breznsyev részéről Kádárra, aki ennek köszönhetően még lemondását is fontolgatta, de a „jó király” feje nem, csak a reformereké hullott a porba. Az MSZMP Budapesti Bizottságának és KISZ KB-nak a jelentése a '72-es március 15-i események után az addigi szórványos rendzavarásokkal szemben szervezett tüntetésről számolt be (Kenedi 1996). A hatalom szenzibilitásának köszönhetően megnőtt a preventív intézkedések szerepe, melyek országosan 170 főt érintettek. Az állambiztonsági szervek „sikerét” mutatja, hogy a 624 személlyel szembeni rendőri intézkedésből kiderült, nincs olyan, aki korábban a BM szerveinek látókörébe került volna. Talán ez is a magyarázata annak, hogy a jelentések kevésbé szervezettnek állítják be a '73-as „nacionalista” március 15-ét. Emiatt az elmarasztaló hatású intézkedések közül ezentúl elmaradt az izgatás büntette, és a helyette megjelenő színesebb skála (garázdaság, rendzavarás) már enyhébb következményekkel járt (rendőrhatósági figyelmeztetés, szignalizáció, szóbeli rendőri figyelmeztetés, igazgatás rendészeti kényszerintézkedés, elzárás). Megnyugtatóan hatott az a tény is, hogy 30 év feletti résztvevő csak 8 fő volt. Imposszibilis reziduumbként azonban ott állt a röpcédulákon szereplő követelés: „ki innen oroszok!” (Kenedi 1996 134.o.) és azaz 1500 főt meghaladó tüntető,

akik között kompromittált szülők gyermekei voltak, mint pl.: Göncz Dániel. A Belügyminisztérium összegző jelentése bár hatásos intézkedésről (a rendőrök gumibottal verték szét a rendezvényt) tájékoztatott, Gyurkó László Aczél Györgynek küldött levelében arról számolt be szomorúan, hogy Budapest belvárosa néhány órán át úgy nézett ki mintha valamilyen komoly lázadást kellett volna leverni (Gyarmati 1998). Az eseményről még a Népszabadság március 17-i száma is tudósított egy rövid hír erejéig. A hatóságok háttérből mozgó szervezeteket nem tudtak nevesíteni.

A fiatal kohorsz márciust preferáló viselkedése mögött valószínűleg a családi, iskolai és a kortárscsoportok szocializációs hatása állhatott és ezt erősíthette fel a magyar és történelem tantárgyak élményanyaga vagy egy-egy tanár személyisége. A BM 1973. április 17-én tartott vezetői értekezlete a nacionalista alapon jelentkező rendbontások mozgatójának a kulturális fórumokat és az író-olvasó találkozókat nevesítette (Kenedi 1996). Ezek veszélyességét abban látták, hogy büntetőjogilag nem minősíthető ellenséges tevékenység propagálására alkalmas helyek voltak. Az állambiztonság szemüvegén keresztül így vált a Kilencek költőcsoport alapítója Utassy József veszélyes forrássá egy 1968-ban a Kortárs lapjain megjelent március 15-ét dicsérő verse miatt.

A legfőbb instancia '73-as ülésein az ifjúság soraiban ellenséges tevékenységet végzők folyamatos felderítéséről rendelkeztek. A Központi Bizottság novemberi ülésén a rendszer névadója tőle nem szokott heves kitöréssel reagált az intézményessé vált nacionalista március 15-e miatt, amely veszélyességének egyik okát szervezettségében látta, a másikat a világsajtóban megjelenő tájékoztatásokban (Tőkés 1998). Mindezek ellenére már az autoriter rendszer szavai köszönnek vissza a BM Karhatalom Országos Parancsnoksága által „A tömegoszlatás elvi és gyakorlati kérdései” címen kiadott dokumentumban, amikor leszögezik, hogy a tömegoszlatás nem megtorlás (Szabó 1999). A kádári konszolidáció előrehaladását prezentálja, hogy ez a szabályozás szerepet szán a hivatalos állami-társadalmi szervezetek meggyőző erejének a renitensekkel szemben.

A '73. évi BM jelentésnek –a tüntetés megisméltésének a lehetőségek megfelelően '74 elején a BM III. Főcsoportfőnöksége minden eddiginél szélesebb körű preventív és korlátozó intézkedéseket foganatosított. Ezeknek a feladatoknak az elvégzését nagymértékben segítette a Moszkvában kiképzett ifjúságvédelmi osztályvezető Horváth József. Az illegális ünneplők leszerelésére a Forradalmi Ifjúsági Napoknak új arculatot adtak. A középiskolákban és az egyetemeken színes délutáni programokat szerveztek. A BRFK megelőző intézkedésének keretében a notórius konstruktőrök elleni eszköztárát szélesre tárta: rendőrségi felügyelet alá helyezés, F-dossziésok tanúkihallgatása, közveszélyes munkakerülés címén eljárás indítása, figyelmeztetésben részesítés. Az e területen hírszerző lehetőséggel rendelkező

35 állambiztonsági és 20 bűnügyi hálózati személlyel sűrített találkozót szerveztek. A röpcédula gyártók ellen kényszergyógykezelést alkalmaztak. A legveszélyesebbnek ítélt kotéria (Nagyfa Galeri) ellen külön intézkedéseket fogantatosítottak.

Az államhatalom pedig új taktikai lépésként az ellenzék által is legőszintébbnek nevezett március 15-ét szervezte meg. Ezeknek az intézkedéseknek pedig az lett a következménye, hogy sokkal csendesebben, de azért minden évben emlékeztetve lett a rendszer a fiatalok hazafias érzelmeire. 1976 tavaszán a Népszabadság először és utoljára dupla akkora terjedelemben számolt be a hasábjain március 15-ről, mint néhány nappal később a Tanácsköztársaságról. A hivatalos ünnepek azonban továbbra is koturnusi jelleget mutattak és nem tudták bizonyítani, hogy a rendszer március eszméit magáénak vallja. '77-ben Kállai Gyula kulcsmondata: „az 1848-as napokra emlékezve büszkén gondolunk vissza a forradalmi eszmék 40 évvel ezelőtti fellángolására” (Gyarmati 1998 174.o.). 1980-ban pedig már 15. alkalommal ünnepelték együtt a Forradalmi Ifjúsági Napokat.

A korszak lényeges kül- és belpolitikai eseményei (a Helsinkiben zajló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet és okmányának aláírása; a '78-tól újraélesztett reformfolyamat; a kísérleti pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok a Nyugattal; Csehszlovákiában a Charta 77 mozgalom; Lengyelországban a Szolidaritás tevékenysége) katalizátorként hatottak a hazai disszidensek egyre erőteljesebb hatalommal szembeni konspirációira. A Politikai Bizottság 1980. december 9-i ülésén ezért küldött Kádár figyelmeztetést számukra: „ha az ellenzék megpróbálna összeszövetkezni a munkássággal, akkor nincs pardon senkinek” (Tőkés 1998 179.o.). Egységes mamutmozgalomba azonban nem tömörültek Magyarországon az ellenzéki társadalmi erők, hanem kettészakadva - Romsics Ignác terminológiáját használva - a túlsúlyban zsidó származású demokratikus-urbánus, és a paraszti gyökerű nemzeti-népi szárnyat alkották (Romsics 1999). Kelet-Közép-Európa ellenzéki politikai kultúrájának a különbségei már ekkor kirajzolódtak, hiszen Csehszlovákiában csak egy szűk körű illegális értelmiségi csoport szerveződött, addig a Szolidaritás Lengyelországban tömegeket ölelt fel, ahol a homogén vallásosság politikai tényezővé vált. Az NDK-ban a tiltakozó erő a '70-es évek közepétől az evangélikus egyház keretei között, a szociális mozgalom csíráiként jelentkezett, de sokáig csak marginális jelenségnek számított, amin nem is csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy minden száz állampolgárra egy un. „nem hivatalos munkatárs” jutott a Stasi irányításával (Németh 2002). A térségben a disszidens csoportok támogatására a Reagan-kormány létrehozta a „Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért” nevű szervezetet.

A szocialista országok a lengyelországi Szolidaritás-mobilizáció és a „különleges állapot” bevezetésének hatására visszanyúltak a karhatalmi-reaktív tömegkezelés polgárháborús mintáihoz. Lengyelországban a preventív

mechanizmusok a tömegmozgalmak megjelenésekor elégtelennek bizonyultak, ezért a reaktív elhárítás költségeit többé már nem lehetett megspórolni. A preventív és reaktív államvédelmi stratégiák megoszlása azonban az adott szervezett keretein messze túlmutató gazdasági és politikai exigenciák függvénye volt.

A kibontakozó ellenzék: „timeo Danaos et dona ferentes”

1982-ben a több mint 10 éve kísértő lázadás szelleme március 15-én ismét megjelent a Petőfi-szobornál, a Bem téren és a Batthyány-mécsesnél. Természetesen ezeken az ellen-ünnepségeken a pártállam emberei mindig többen voltak, mint az illegálisan megemlékezők. A '80-as évek első felében megindult a Beszélő, mint ellensajtó, amely azokról az eseményekről ígért tájékoztatást, melyekről a hivatalos sajtóorgánumok hallgattak. Az ABC Kiadó pedig március 15-i alkalmi kiadványokkal jelentkezett. A '83-as év eseményei is szinte forgatókönyvszerűen zajlottak le. Dél körül 4-500 diák gyülekezett a Petőfi-szobornál, de a beszámolók már néhány idősebb emberről is említést tettek (Beszélő 1983/7.). Macska-egér játék folyt a hatóságok és a tüntetők között. A Nemzeti dal elszavalása után az egyik nagy orgánummal rendelkező fiatal igazoltatott egy rendőr, de a tömeg fellépésének köszönhetően a renitenskedő igazolványát kénytelen volt visszaadni. Az ifjú lázongó öröme azonban nem lehetett tartós, mert rövid időn belül egy belügyes zsiguliban találta magát. A civil ruhás rendőrök a szervezőnek vélt ifjakat próbálták kiemelni. A mécsesnél rendőri kordon várta a csoportot és hangosbeszélőn szólították fel őket, hogy kezdjék meg a szétoszlást, aminek hasznosságáról a gumibotok és a könnygáz-sprayk meg is győzték a tömeget. Egy szegedi diákot, aki a tizenkét pont aktualizált formáját a város több pontján kiragasztotta, őrizetbe vették, majd 1/2 évi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.

A Belügyminisztérium '83-as titkos minősítésű „Segédlet a csapaterővel megoldandó karhatalmi feladatok végrehajtására”- szabályozása az összevont erőt „belbiztonsági csoportterőnek” nevezi (Szabó 1999). Hasonlóan az '50-es évek dokumentumaihoz ismét megjelenik az ellenforradalmi lázadók katonai stratégiával történő felszámolása. Mindezek ellenére a '84-85 évi időintervallumra stílust váltott a hatalom. A belügy részéről az általános támadás elmaradt, a fenyegető rendőri gyűrűk eltűntek, helyettük a preventív intézkedések kerültek előtérbe és hazafias majális fogadta a megemlékezőket. Az új taktika nemzeties--rock-balett formába öltöztetett állami hangmonopóliumként jelent meg. Az újságok március 14-én pillanatnyi amnéziának köszönhetően elfelejtettek híryanagot és információt közölni arról, hogy hol és mikor lesznek az ünnepségek. A központi rendezvényen a Múzeum-kertben Németh Károly, Pozsgay Imre és Fejti György megemlékezett 1919 márciusáról

a Horthy--rendszer galádságairól és a bipoláris világról. A hangulatot Szörényi, Bródy, a Karthagó és a Kormorán együttes volt hivatva emelni. A párt odáig merészkedett, hogy az embereket odaengedték az emlékművekhez. Természetesen itt is voltak megközelíthetetlen „szent tehének”, mint pl. a Marx-szobor, de Bem apó szobrára is ifjúgardista őrség és munkásőr hátvéd vigyázott. A civil ruhás nyomozók joviáliskodva próbálták meg rávenni a tömeget a nyugodt hazatérésre. A békés ünnepi hangulat megtartása végett a hatóságok néhány gyanús személyt előre bevitték vagy figyelmeztettek. „Gyomlálásért” pedig diáklányokat vettek őrizetbe. Pálinkás Róbertet a Dialógus független békemozgalom tagját pedig bevitték a XI. kerületi rendőrkapitányságra és rendőrségi figyelmeztetésben részesítették (Dialóg 1984/5.). A Kossuth Rádió „168 óra” című adása arra kereste a választ, hogy miért nem lobogózzák ki a házakat március 15-én.

1985-ben a Népszabadság március 2-i számában dr. Horváth István belügyminiszter figyelemre méltó cikke és M. SZ. Gorbacsov március 11-i kinevezése SZKP főtitkárrá a március 15-i események előre látható kiszámíthatóságát nagymértékben befolyásolta. A tüntetők ambivalens várakozással vágtak neki az ünnepnek. Meglepetésükre azonban újabb állami gesztusként megszűnt a tavalyi represszív zene és a házfelügyelőket is díszítésre szólították fel. A TV egyenes adásban közvetítette '85-től a hivatalos ünnepeket. Úgy tűnt, hogy a délelőtti legális állami rendezvény mellett a délutáni a tiltott kategóriából a túrtbe vándorolt át. A kb. 2000-2500 fővel szemben elmaradt a rendőri fenyegetőzés és az igazoltatás. A rendőrség fellépését szinte udvariasnak nevezhetjük, azonban a „megszokott” útvonaltól való eltérésre impulzív módon reagáltak, amely továbbra is jól tükrözte a hatóságok excitabilitását. A belbiztonság aktivitását pedig Dr. Pákh Tibornak az inkurábilis örökifjú elégedetlenkedőnek az „egészséges életmódra” kényszerítése reprezentálja a Budai hegyekben.

A '85-ös év eseményei prezumálták a '86-ra bekövetkező változásokat. Az MSZMP márciusi kongresszusán Aczél Györgyöt menesztették ideológiai KB titkári funkciójából és a neokádárlista utódja (Berecz János), olyan ügyekben is árulást sejtett, amiket elődje politikai indiszkrécióként kezelt. A monori találkozó a népiek és a demokratikus ellenzék kontiguitását hozta, ami tovább bosszantotta a hatalmat. Erről tanúskodik a KB TKKO által készített jelentés is, amely kiemeli az ellenzék „burzsua-radikális” és nacionalista szárnyainak '82 óta összehangolt tevékenységét és a féken tartásukra kigondolt eszközök (útlevélelvonás, rendőrségi vegzálás, telefonlehallgatás, állásvesztés) elégtelenségét (Tőkés 1998). Kádár Gorbacsovnál tett tisztelgő látogatásakor tájékoztatta az ellenzékről seniorát és elismerte, hogy „Országunkban létezik ellenzék: néhány társadalomtudós, szociológus, az értelmiség képviselői, írók” (Gyarmati 1998 186.o.), de számukat elhanyagolhatónak tartotta.

’86. március 15-én a konszenzusra törekvő magatartást felváltotta a reaktív represszió. A hatalom újra rigid arcát mutatta és visszatért az ellen-ünnepplők szindrómaként történő aposztrofálásához. A belbiztonsági szervek a preventív intézkedések megtartása és fokozása mellett a nyers erőszak alkalmazását preferálták. Ugyanakkor ez az év volt az ellenzék akcionalista ébredésének az ideje is. Rajk László a szabadegyetem és a butik megszűnésével keletkezett új egy másik formával való kitöltésével magyarázta ennek okát és „az első komoly utcai megmozdulásnak” (Csizmadia 1995 266.o.) tartotta. Igaz ezt Molnár Imre időben korábbra helyezte és kiemelte, hogy a szabadegyetem mellett ők már röplapoztak is március 15-én (Szilágyi 1999). A két eltérő vélemény jól tükrözi, hogy a demokratikus ellenzék nem kezelhetjük homogén csoportként, hanem azon belül egymásra állandó jelleggel apprehendáló részekre tagolhatjuk. A plebejus-radikális csoport a Demokrata és Krassó György körül, míg a másik urbánus csoport a Beszélő körül szerveződött. Az utóbbit Bokros Péter az Inconnu művészcsopott tagja úgy jellemezte, hogy ők „a néhai párt köréből” (Csizmadia 1995 368.o.) indultak el és a kemény antikommunista követőket elutasították.

Az ellen-ünnep szervezésében a népiekhez közel álló Bethlen Gábor Alapítvány tagjai aktívan részt vettek. Ők tájékoztatták a tüntetőket azokról, akiket a rendőrök kiemeltek (pl. fotósok). Diószegi Olga egyetemi hallgatóval szembeni rendőri szigor oka az volt, hogy Nagy Jenőnek az ABC Kiadó vezetője számára gyűjtött pénzt. A hatalom újra bevetette a represszív zenét, amely hangszórókból bömbölő mozgalmi indulók formájában jelent meg. A hatóságok mindenkit igazoltatni akartak. A valódi rendőri brutalitást az esti fáklyás felvonulás hozta meg. Nagy Imre KISZ titkár vezetésével a Lánchídon csapdába csalták a felvonulókat, ahol a beépített káderek előre egyeztetett jelszó segítségével jutottak át a rendőrkordonon. Az egyenruhások begyűjtötték az igazolványokat és elverték a számukra unszimpatikusakat (pl. hosszú hajúak).

Az eseményekkel kapcsolatos hivatalos kommentárok közül a KISZ KB a televízió Hírháttér című műsorában megszólaltatott illetékese fejtette ki, hogy akiknek nem elég a hivatalos ünnepség, azok „ünneprontók, nekik nem március 15. fontos, politikai céljaik vannak” (Gyarmati 1998 190.o.). A rendőrség március 20-i tájékoztatójából kiderült, hogy előzetes figyelmeztetésben részesítették a notórius „zászlógyomlálókat”. Szabálysértési eljárást 11 személy ellen kezdeményezett a BRFK. Gyanúsnaak találta a budapesti rendőrfőkapitány, hogy a Kossuth nóták helyett a Himnusz és a Szózatot énekelték. A tüntetők agresszivitására is rámutatott azzal a példával, hogy a gépzenét szolgáltató autókat fel akarták dönteni. Arra a kérdésre, hogy miért nem mondta be a rádió, hogy a rendőrség nem engedélyezi a felvonulást érdekes választ adott: „Hiszen akkor mindenki odament volna, így is elég kavardás volt ott” (Gyarmati 1998 190.o.).

A Március 15. Polgárjogi Mozgalom nyílt levelet intézett a BRFK-hoz a brutalitás miatt, amire a Magyar Hírlapban 21-én D. Kiss János válaszolt, támadást intézve az illegális ünneplők ellen. A rendszer által optimálisnak tartott viselkedési formát a SOTE Marxizmus--Leninizmus Intézetében az egyetem párttitkára fogalmazta meg, miszerint vitatkozni lehet, de a játékszabály lényege: „az utcára nem megyünk ki” (Hírmondó 1986/2.).

A begyűjtött 400 személyi igazolvány tulajdonosát egyenként háromezer forinttal –a kiszabható legmagasabb tétel- sújtották, de Diószegi Olgával a kihallgatás során nem bántak durván és csak kétezer forintos pénzbírsággal büntették. A Március 15. Polgárjogi Mozgalom aktivistái pénzt gyűjtöttek, amelyből az összes kiszabott pénzbírságot kifizették, a maradékot pedig a SZETA-nak adták.

A gerontokrácia utolsó kísérlete: „patria potestas”

1986-tól Kádár kezdett hónapnyi be nem jelentett szabadságot kivenni a korrall járó gyengülés és a romló egészségi állapota miatt. A biológiai órája az Elnöki Tanács elnöki tisztében ülő Losonczi Pálnak és a kormány élén elhelyezkedő Lázár Györgynek is egyre hangosabban ketyegett. A gerontokrácia gyengülésével előtérbe került és fokozatosan kiéleződött a harc a tisztségek várományosai között. Ebben a politikai légkörben a belbiztonságért felelős hatóságok feladata is egyre nehezedett, de az állambiztonsági cylinderből előkerült újabb alternatívaként kiszivárogtatták a SZER-nek az MSZMP PB azon határozatát, mely az ellenzékkel való keményebb bánásmódot preferálta. A rendszer keze azonban egyre inkább Nyugatról is irányítottá vált. Szűrös Mátyás Washingtonban kényszerült tárgyalni és megszerezni a gazdaság életben tartásához nélkülözhetetlen több milliárd dolláros hitelt. Bécsben pedig a helsinki utókonferencián a kisebbségek tekintetében a türelmetlenséget és erőszakot ítélték el. Ennek köszönhetően a politikai barométer kedvező helyzettel kecsegtetett. A nyugati sajtó közölte a hatóságot toleráns magatartásra felszólító ellenzéki levelet (szerzői: Haraszi Miklós, Perlaki Tamás, Rajk László).

'87-ben ismét a preventív elemek domináltak. Akik az előző években a rendőrség látókörébe kerültek figyelmeztetve lettek, hogy ne vegyenek részt a március 15-i eseményeken. Gadó Györgynél, Solt Ottíliánál és Nagy Jenőnél házkutatást tartottak. Az ellen-ünneplők több ezres csoportja Jakab László - a demokratikus ellenzék képviselője- vezetésével vonult fel. A hatóságok még a represszív zene elnémítására is hajlandóságot mutattak. A Nemzeti Múzeumnál a HNF vezetője Pozsgay Imre tarthatott beszédet. A Népszabadságban csak a hivatalos rendezvényekre hívták fel a figyelmet és tartottak beszámolót róluk.

A '87. év folyamán olyan tanulmányok argumentáltak az innováció mellett, mint a demokratikus ellenzék által készített Társadalmi Szerződés vagy az első

nyilvánosság produktumai (Fordulat és Reform, Reform és demokrácia). A szeptemberben megtartott lakiteleki találkozón a népiek és a reformszocialisták vitatták meg Pozsgay jelenlétében a társadalmi feszültségek okait. A találkozó a grüндolási láz megindítója is lett.

A '88-as események számára rossz ómennek bizonyult Grósz Károly és Bányász Rezső inszINUációja, miszerint az ellenzéki csoportok faji uszítást végeznek. Ennek képtelensége evidens miután köztudott volt, hogy „az ellenzékben nagyszámban fordultak elő zsidók” (Tökés 1998 201.). Ugyanakkor a Nyugattal könnyebben lehetett lenyeletni a békát, ha egy nacionalista tüntetést kell leverni. Az iskolákban erős lebeszélő kampány indult és nem fogadtak el szülői igazolást az ünnepéről való hiányzásra. Váratlan eseményként az írott és az elektronikus média is beszámolt arról, hogy az ellenzék ismert alakjainál (Demszky G., Bokros P., Solt O., Grawátsch P., Nagy J., Gadó Gy.) házkutatást tartottak és röplapokat valamint sokszorosító eszközöket foglaltak le. A BM-es segédcsoportok ellenőrizték a másológépek lezárását, amihez a munkásöröket is mozgósították. Március 12-én a Népszabadság és a Magyar Hírlap sértő cikkeket közölt az ellenzék tagjairól. Március 14-én figyelmeztették a hatóságok a fő szervezőket, hogy minden rendzavarásért őket teszik felelőssé és bűnvádi eljárást indítanak ellenük, „hacsak egyetlen bejelentés is érkezik a biztosítótól” (Demokrata IV. sz. 5.o.). Március 15-én a rádió tájékoztatta a hallgatóságot, hogy Demszky Gábort, Gadó Györgyöt, Haraszti Miklóst, Molnár Tamást, Nagy Jenőt, Pálkás Róbertet, Rác Sándort és Solt Ottíliát letartóztatták. A civil ruhás nyomozóknak és egyenruhás rendőröknek Haraszti próbált ellenállni, de ezt ütlegeléssel felszámolták a hatóságok. Ennek ellenére a demokratikus ellenzék hatásos konspirációjának köszönhetően minden jelentős helyszínen elmondták beszédeiket a rendezők (Tamás Gáspár Miklós, Kis János, Hodosán Róza), kijátszva a nyomozókat. A tüntetők létszáma elérte a tízezer főt, ami azt is jelentette, hogy számuk először haladta meg a biztonsági erőkét. Estére a fiatalok újabb megemlékezést szerveztek, amelyen már csak 1000-1500 fő vett részt. Szervezettségének alacsonyabb színvonalát a délutáni eseményekhez képest jól mutatja, hogy a Lánchídnál tévován megtorpantak a pajzsos rohamrendőrök felszólítására, ahol a recesszióba esett vegetáló gazdaság ellenére a hatóságok új felszerelésével is szembesülhettek a fiatalok: Yamaha motorkerékpár, új gumibot (beépített könnygáz-spray), videokamerák.

Az állami megemlékezés a politikai küzdelmek jegyében zajlott, ezért ebben az évben nem Pozsgay szerepelt a Nemzeti Múzeumnál, aki március 15. után a tüntetők által hangoztatottakból lényeges elemeket emelt át saját retorikájába.

Az ellenzék megosztottságát tükrözte Csengey Dénes Ráday Kollégiumban tartott beszéde. Kőszeg Ferenc szerint, amíg a tüntetéseken a demokratikus ellenzék volt a hangadó, addig „Csengey Dénes az MDF nevében otthonmaradásra szólított fel” (Csizmadia 1995 151.o.). A népiek balos-urbánus

összeesküvést gyanítottak a hatalom és a „komolyabban nem üldözött Beszélő-csoport között” (Tökés 1998 201.o.). Ezt nagymértékben tompította, hogy március 18-án a budapesti ellenzéki értelmiségi körben dr. Levendel László lakásán Szabó Miklós és Nyers Rezső, Csoóri Sándorral együtt hallgatta végig Kis János március 15-ről tartott beszámolóját.

A Népszabadság a Kádár-éra történetében először tájékoztatott a határokon túli Székelykeresztúron illetve Csíkszeredán tartott -Petőfi és Balcescu szobrátkoszorúzásról. A vegetáló rendszernek a nemzetközi reflektorfényben is meg kellett fürödni. A BBC kerekasztal-beszélgetésén Jatischky László, Krassó György, Schöpflin György és Siklós István fejtették ki véleményüket a március 15-i tüntetésről. Krassó hibának tartotta, hogy a demokratikus ellenzék az utca népétől távol tartotta magát és az esti megmozdulásokon nem vett részt. A Helsinki Watch táviratban követelte a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökétől (Németh Károly) az őrizetbe vettek szabadon bocsátását. Ugyanezért „lobbyszott” Susan Sontag 2100 amerikai író és szervezet nevében Cseres Tibornál a Magyar Írószövetség elnökénél és Köpeczi Béla művelődésügyi miniszternél.

A Gyűjtőfogházba szállított és magánzárkában tartott 8 szervező az éhségstrájk fegyveréhez nyúlt a jogtalanság elleni tiltakozásként. Március 15-én este szállították haza őket egy-egy jegyzőkönyvi figyelmeztetéssel gazdagabban.

A megkezdett rendszerváltás: „in bona pace”

Március 17-én Kádár János a televízióban adott interjújában kijelentette: „Magyarországon semmilyen értelemben nincs válság” (Tökés 1998 198.o.), de nyilatkozata a pártapparátust nem tudta megnyugtatni, ezért májusban a „Nagy Testvér” beleegyezésével detronizálva lett. Az ellenzék pozícióját nagymértékben erősítette az MSZMP dezintegrációját pedig előkészítette Pozsgay, Grósz, Nyers és Berecz között folyó rabulisztikus küzdelem a hatalomért. Pozsgay és Nyers pedig párton kívüli új formák és a reformértelmiség felé nyitott. Pozsgay 20 tételből álló törvénycsomagjának (a független képviselők '88 júliusi 15 pontos demokrácia-csomagját tartalmazta) segítségével a kezdeményezés az Országgyűlés és a Kormány kezébe került. A depraváció ellenlépéseként a „fehérterror” rémképével vizionálva megszületett a Grósz-Fejti terv, mely a katonai igazgatás és bíraskodás rendszerét a Munkásőrségre, a BM Forradalmi Ezredére (karhatalmi egység) és a Münnich Ferenc szocialista brigád mozgalomra alapozva akarta bevezetni. Azonban a reformpártiak végső győzelmét hozta novemberben a Politikai Bizottság stratégiai ülésén született döntés, mely lehetőséget adott a plurális demokrácia megszületésére. Valószínűleg a „keményvonalasok” nem érzékelték azt a Szabó

Máté (1999) által jelzett érdek- és orientációs különbséget, amely a rendőrség és a „beépült” állambiztonsági apparátus között megjelent. Gorbacsov bejelentése a térségben állomásozó szovjet csapatok kivonásáról az ENSZ New York-i ülésén pedig végkép eldöntötte, hogy a vazallus államok illegitim politikai elitje nem számíthat hosszútávon Moszkva segítségére.

Rockenbauer Zoltán (1990) szerint '88. október 6-án a FIDESZ javaslatára március 15-ét a munkaszüneti napok közé emelik, amelyet az országgyűlés a december 20-22-ei ülészakán fogadott el. November 7-én a rendőrség szétverte a Vörösmarty téren szendvics-embernek öltözve söprögető fideszes aktivistákat, akiknek reklámfelirata: „mi most dolgozunk, ti meg dolgozzatok március 15-én” (Bossányi 1989 76.o.) provokatívnak bizonyult. Az MSZMP, a KISZ és a HNF részéről éles hangú sajtókampány indult az ellenzék azon törekvése ellen, hogy ki akarja sajátítani március 15-ét. Eközben szinte magától értetődően a BM III/III. Csoportfőnöksége aktiválta magát. Jelentéseikben tájékoztatták az időszak legfontosabb tendenciáiról a főtitkárt, amelyek világosan jelezték, hogy az alternatív szervezetek nem kívánnak részt venni a hivatalos ünnepeken. A fővárosban és a vidéken is tárgyalások folytak az ellenzék különböző szárnyai között a közös demonstrációról. Az ügynöki jelentések arról is beszámoltak, hogy szélsőséges csoportok a fővárosban az ünnepek korlátozása esetén a kordonok áttörését is megkísérlik. Az ellenlépéseket az operatív szervek megtették, koordinációs tevékenységüket „a BM III/III. Csoportfőnökség 7. osztálya végezte el” (Kiszely 2001 363.o.).

A jogi- és politikai keretfeltételek azonban '89-re teljesen megváltoztak azáltal, hogy január 24-én kihirdették a Magyar Közlönyben az egyesülési jogról szóló II., és a gyülekezési jogról szóló III. törvényt. A normaváltozás fontosságát jelzi, hogy a két sarkalatos törvény kihirdetésük napján léptett hatályba. A rendőrségnek ugyanis csak a jogszabályok által lefektetett esetben van lehetősége a gyülekezés engedélyezésének a megtagadására, illetve annak feloszlására. A belbiztonság szerveknél megjelenő skizofrén szerepjavart jól mutatja, hogy egyrészt a gyülekezési törvény érvényesülésének akadályait próbálták elhárítani, másrészt információkat szolgáltatottak ki a politikailag veszélyes csoportokról az MSZMP vezető köreinek.⁵

Az indulatok megnyugtatóására a Minisztertanács november 7-ét törölte a munkaszüneti napok közül. Az Országgyűlés pedig március 11-i ülésén a gyülekezési jogról szóló törvény 4. §-át –mely megtiltotta a Kossuth téren rendezvények tartását- módosította. Némi riadalmat csak Fejti György KB titkár anakronisztikus fenyegető figyelmeztetése okozott. Azonban az egyenruhás szervek visszahúzódva fegyver és gumibot helyett kokárdával felszerelve

⁵ Jól tükrözi ezt a tendenciát a „Jelentés az 1989. I. félévi demonstrációk állambiztonsági tapasztalatairól, az 1989. október 23-ra való felkészülésről” című szigorúan titkos minősítésű dokumentum.

varakoztak. Felkészültségükre csak a nagy létszámú civil ruhás ügynök utalt. Az Országgyűlés az 1948. évi centenáriumi óta először ünnepi ülésen emlékezett meg március 15-ről, miután a képviselő testület kivonult a Kossuth térre. A párt lapjának piros betűs fejléce pedig méltón szimbolizálta, hogy '89-re valóban fordulat történt az ünneplésben. Igaz, hogy a „másik” (ellenzék által tartott) ünnepi rendezvénysorozatról hírszolgálati-tájékoztatói kötelezettségét a minimumra redukálta. Ezeknek az elvárásoknak a Magyar Hírlap és a Magyar Nemzet felelt meg, míg a TV semmit mondásba burkolódzott.

A párton belüli küzdelmet jól tükrözte a reformkörök által készített és a március 15-i ünneplő tömeg között szétszórt újság, melynek alcíme „Tizenkét oldal a nemzet kiútkereséséhez” (Tőkés 1998 327.o.) az eljövendő modus vivendit jelezte előre.

A '89-es év további eseményeit prognosztizálta, hogy az ellenzék száma ötször akkora volt, mint amekkora tömeget az MSZMP, a KISZ és a HNF együttesen mozgósítani tudott. Az ellenzék pentatonikus bizottsága (SZDSZ, FIDESZ, MDF, Kiszgazdapárt, Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság) a külön megemlékezés mellett döntött. A másképp ünneplésre egymással megállapodásra jutott 31 társadalmi szervezet közös manifesztuma olyan aktuálpolitikai elvárásokat tartalmazott, mint a Munkásörtség és az Ifjú Gárda feloszlata. Az ellenzék képviselői (Csengey Dénes, Mécs Imre, Orbán Viktor, Tamás Gáspár Miklós) által elmondott 3-5 perces frappáns beszédek is ezt a tendenciát követték. Csengey Dénes a népszuverenitásra hivatkozva jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György pedig az aktualizált 12 pontot olvasta fel, amely 31 társadalmi szervezet követeléseit artikulálta. Az ünnepet a Budai Várban tartott esti fáklyás megemlékezés zárta. A hatóságok részéről represszív közbeavatkozás nem történt.

A változás mértékét a '77 óta Párizsban emigrációban élő Kemény István szavaival érzékeltethetjük a legjobban: „A Kádár-rendszer azoknak a rendszere volt, akik leverték a magyar forradalmat, és utána szörnyű bosszút álltak a magyar népen ... Egyszerűen elképzelhetetlennek tartottam, hogy Magyarországon tudjak élni. Ez az 1989. március 15-ét követő hetekben változott meg bennem.” (Csizmadia 1995 34.o.).

Összefoglalás

A Szovjet-éra pártközpontú, monopolisztikus hatalmi rendszerei közül önálló típusként megjelenő „magyar modell” jól használta ki a relatíve meglévő mozgásteret, így a leginkább életképes rendszert alakította ki. A demokráciákban normális, mindennapi tiltakozási formaként értelmezett tüntetések permanens jelenléte, azonban a diktatúrában a válság jelzőrendszere.

Az általam vizsgált intervallum konklúziójaként megállapíthatjuk, hogy a kommunista vezetés individualista módon viszonyult a '48-as örökséghez. Március 15-ét csak államosítva tudta elképzelni, minden más értelmezési formát betiltott és felszámolt. Hallani sem akart arról a tradícióról, hogy ez az ünnep szimbólummá vált a magyar nemzettudatban. A szabadságharc nem kevesebbet jelentett, mint a nemzeti függetlenség kivívását és a társadalmi önrendelkezést. Ezért érezte '56 után a Kádár-éra presszionálva magát és generálta önmaga számára október 23. és március 15. szimbiózisát.

Márciust azonban ünnepelni kellett, részben Rákosi regnálásától való elhatárolódás hitelesítése miatt, részben a 1848-as ünnepet visszaperelő '56-os követelések miatt. Azonban a megemlékezés vállalásában hitelképtelen maradt a rendszer, ezért a társadalom márciust csak a kommunista hatalom ellenében szerezhette vissza. Az impérium ezt érzékelve a belbiztonság segítségére szorult, mely hol preventív, hol nyílt-represszív eszközöket vetett be az ellen-ünneplőkkel szemben. Az ellenzék a rendszer gyengülését érzékelve a kokárdát a belső zsebből a kabáthajtókára installálta, majd végül 1989-ben megtarthatta az első legális ünnepét. Természetesen az állam védelmére hivatott szervek a kusztódia-váltás idején is perszisztens operatív munkát végeztek, de a reformfolyamatok irreverzibilisnek bizonyultak. A plurálisan szerveződő ellenzéki erők '89 tavaszán szövetséget kötöttek, ezzel valódi hatalmi tényezővé váltak, és a monokratikus politikai rendszer bipolarissá vált. Az első szabad választások előtt a Duna-gate botrány következményeként felszámolták a szocialista állambiztonsági apparátust.

A tanulmány megfogalmazott célja volt bemutatni egy diktatúra történeti és társadalmi átalakulását, működési mechanizmusát egy ünnephez való reláció segítségével. A téma alkalmasnak bizonyult, hogy érzékeltsem a szocializmus rendszer karakterisztikus ismérveit. A Kádár-éra első szakasza '56 után kemény diktatúra volt, oktrojált társadalmi rendszerrel, politikai alternatíva nélkül. A totalitárius diktatúra monopolisztikus, pártközpontú hatalmi rendszert épített ki, ideokratikus társadalommal. A '60-as évek második felétől a rendszerreformoknak köszönhetően, fokozatosan felpuhult a diktatúra személyi függésen alapuló hatalmi struktúrája. Az enyhített diktatúrában növekvő mértékű relatív mozgástér konstruálódott, amely az ellenzék kibontakozásának kedvezett. Megjelenhettek a pártbürokrácia hatalmát megkérdőjelező érdekcsoportok a '80-as évek második felében. Az ideológia nyelvezete '89-re elveszítette egyetlen politikai nyelvi kifejező szerepét.

Irodalom

- Andrew, Janos C. (2003): Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában, Helikon Kiadó.
- Bihari Mihály (1996): Magyar politika 1945-1995. Korona Kiadó.
- Bossányi Katalin (1989): Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról. Budapest, Láng Kiadó.
- Csizmadia Ervin (1995): A magyar demokratikus ellenzék. Budapest, T-Twins.
- Fehér Ferenc-Heller Ágnes (1992): Kelet-Európa „dicsőséges forradalmai”. T-Twins.
- Fischer Ferenc (1996): A megosztott világ, A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941-1991). Budapest.
- Gyarmati György (szerk.) (1999): A történeti hivatal évkönyve. Történeti Hivatal Budapest.
- Gyarmati György (1998): Március hatalma - a hatalom márciusa /Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből/. Paginarum, Budapest.
- Horváth Árpád - Remete Richárd (1996): Rendörképek: ügynökök, spiclik, besúgók. Creditor.
- Horváth József (1998): A III/III főnöke voltam. Budapest.
- Kenedi János (1996): Kis állambiztonsági olvasókönyv I-II. Budapest. Magvető Kiadó.
- Kiszely Gábor (2001): Állambiztonság 1956-1999. Korona Kiadó.
- Beyme, von Klaus (1992): Die politischen Theorien der Gegenwart, Westdeutscher Verlag.
- Krausz Tamás-Szilágyi Ákos (szerk.) (1992): Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája (1900-1991). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Márer Pál (1997): A „Szovjet blokk”, mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok, In.: Romsics Ignác (szerk.): Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Molnár Éva, Nagy Zoltán, Vladár Tamás (szerk.): Földindulás Kelet-Európában 1988-1990. I-II. MTI Sajtóadatbankja.
- Németh István (szerk.) (2005): 20. századi egyetemes történet I. Európa, Budapest, Osiris Kiadó.
- Németh István (2002): Németország története, AULA Kiadó Kft.
- Rockenbauer Zoltán: Ünnepek és csataterek, In.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1990. Aula-Omikk Kiadó
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Rudolf Kucera (2008): Közép-Európa története egy cseh politológus szemével. Budapest, Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató.
- Rudolf L Tökés (1999): „Transitology”: Global Dreams and Post-Communist Realities, Budapest Review of Books (summer). Másodközlés: Central Europa Review Vol2, No 10. 13. March 2000 (<http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html>.)
- Szabó Máté (1999): A nyugati modellek és a magyar gyakorlat a tömegdemonstrációk és a rendőrség viszony Magyarországon a demokratizálódás folyamán. In.: Szabó Máté-Dominique Wisler (szerk.): Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Villányi úti könyvek.

- Szabó Máté (1999): Tüntetések a Kádár rendszerben: Történeti vázlat. In.: Szabó Máté-Dominique Wisler (szerk.): Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Villányi úti könyvek.
- Szekeres László: Tüntetések 1988-ban. In.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1988. Alföldi Nyomda, Debrecen
- Szikinger István (1999): A gyülekezési jog szabályozásának mai kérdései: jogi szabályozás és intézményi környezete a rendszerváltás után, In.: Szabó Máté-Dominique Wisler (szerk.): Tüntetés, rendőrség, demokrácia, Villányi úti könyvek.
- Szilágyi Sándor (1999): A hétfői szabadegyetem és a III/III, Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Tökés Rudolf (1998): A kialakult forradalom. Kossuth Kiadó.
- Valuch Tibor (2002): A „gulyáskommunizmus”, In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről, Budapest, Osiris Kiadó.

Újságok, folyóiratok

Beszélő, 1983/7., 1989/1.

Demokrata, 1987/3., 1988/4-5.

Égtájak Között, 1986. március-április, július, szeptember

Hírmondó, 1984/5., 1985/2., 1986/2., 1987/2., 1988/1.

Magyar Hírlap, 1986. május 21. száma, 1989. márciusi számai

Magyar Nemzet, 1989. márciusi számai

Népszabadság, 1987-89. márciusi számai

Tájékoztató, 3. szám

Új európai vidékfejlesztési koncepció - de egyelőre nem a gyakorlatban

[Jan Douwe van der Ploeg - Terry Marsden (eds): *Unfolding Webs. The Dynamics of Regional Rural Development*. Van Gorcum 2008. 262.p. ISBN: 978 90 232 4484 4]

Prof. Dr. Kulcsár László¹

Nyugat - magyarországi Egyetem, Sopron

Úgy tűnik nem a konvergencia, hanem a divergencia érvényesül a vezető európai tudományos megközelítések és az Unió vidékfejlesztési gyakorlata között. A vezető európai egyetemek vidékfejlesztéssel foglalkozó szakértői néhány évtizeddel előbbre járnak, mint a brüsszeli bürokraták, vagy azok gyenge Kelet - Európai másolatai. Ploeg és Marsden legújabb kötete erről tanúskodik, amely a CERES² könyvsorozatának 2008-ban kiadott új kötete. A könyvsorozatnak célja az, hogy elméleti keretet adjon a meglehetősen heterogén európai vidékfejlesztési törekvések számára. A kötet ugyan az EU 6. Keretprogram támogatásával készült, de eredményeiben és következtetéseiben lényegesen eltér az EU jelenlegi politikájától. A vidékfejlesztés nem politikai beavatkozások eredménye, vagy még kevésbé azokhoz kötődő pénzügyi folyamatoké, írják a szerkesztők a bevezetőben, hanem azoknak a változásoknak eredménye, amelyek a vidéki térségek gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti elemeinek egymáshoz való viszonyában bekövetkeznek. Ezek a változások újra konfigurálják, felépítik a vidéki térség erőforrásrendszerét és ebben a folyamatban mutatkoznak meg a szinergiák is. A vidékfejlesztés ennek megfelelően nem választható el a tágabb térséget jelző regionális sajátosságoktól sem, a különböző regionális terekben folyamatosan változó, kibontakozó, feltáruló hálózatok eltérő mintázataiban mutatkozik meg. Így, ha a vidékfejlesztési politika célja e hálózatok erősítése, ezzel jelentős mértékben támogathatja a vidéki térségek fejlődését.

A „rural web“ koncepciójának megértése nem egyszerű feladat. Jó néhány ábra segíti a koncepció értelmezését, és a kötet szerzői a különböző fejezetekben körüljárják a rendszer leglényegesebb kategóriáit. A bevezető fejezet azzal a Magyarországon is megszívlelendő megállapítással indul, miszerint Európában a vidékfejlesztés lényegében olyan gyakorlati tevékenységek sorozata, amelyek mögött hiányzik minden elméleti

¹ la.kulcsar@gmail.com

²Circle for Rural European Studies.

hátter. Valószínű, hogy az OECD 2006-os kezdeményezése a vidékfejlesztési tudományos kutatások megújítására is ezen a felismerésen alapult. Ploeg és Marsden felhívják a figyelmet arra, hogy a vidékfejlesztés lényege a vidéki térségek erősítése, életképességének fokozása. Ez pedig nem egyszerűen csak gazdasági, hanem környezeti, kulturális és társadalmi kérdés is. Csak ezen a felfogáson keresztül érhető el, hogy a vidék értékes és hasznos eleme legyen az egész társadalomnak, gazdaságnak.

A „rural web“ a vidéki térségek szereplőinek, erőforrásainak, tevékenységeinek, intézményeinek sajátos kombinációja, amely jellemzi az adott térség politikai, kulturális, gazdasági, szociális helyzetét. Hat fő dimenzióját említik ennek a rendszernek, amelyek mentén empirikusan is elemezhető a „rural web“. Ezek a következők: az *endogenitás*, amelyet nem egyszerűsítenek le csak anyagi jellegű dolgokra, hanem beleértik a vállalkozói kultúrát, a civil kultúrát, az intézmények működésének minőségét, vagy akár az együttműködési készséget, vagy a bizalom jelenlétét. A következő dimenzió az *eredetiség*, amely a megszokottól eltérő ötletek, kezdeményezések, megoldások jelenlétét jelzi és szoros kapcsolatban van a versenyképességgel, de tudjuk, hogy nem mindig népszerű, mivel eltérést jelent a megszokott utaktól, módszerektől. A *fenntarthatóság* dimenziója jól ismert a vidékfejlesztéssel foglalkozók körében. A *társadalmi tőke* kategóriáját sokan sokféleképpen értelmezik. A könyvben a társadalmi tőke fogalma azt a képességét jelenti a személyeknek, csoportoknak, szervezeteknek, intézményeknek, hogy hajlandók együttműködni és közösen cselekedni meghatározott célok elérése érdekében. Az *intézményi struktúrák és működési módszerek* a vidékfejlesztés esetében segíthetik a bizalom kifejlődését, megerősödését, ami viszont a közös cselekvés elengedhetetlen feltétele. Az utolsó dimenzió ebben a modellben az intézményi képesség a *piac építésére, befolyásolására és ellenőrzésére*, beleértve az új piacok megteremtését. Ebben a dimenzióban az egyik fontos kérdés az, hogy a piacon realizált érték hogyan oszlik meg a térben is elkülönülő szereplők között, s a közös cselekvés, együttműködés potenciális hasznai hogyan terjednek.

A hat dimenzió által átfogott modell mint elemzési eszköz a leghasznosabb. A különböző jellegű rurális térségek a modellben rejlő összefüggések különböző típusait reprezentálják. Ezt a kötetben közölt empirikus tesztek is bizonyítják, amelyek szinte az egész Európát átfogó rurális esettanulmányokon alapulnak. Összesen 63 esettanulmányt - köztük két magyart¹ - dolgoztak fel a szakértők, hogy ellenőrizzék a modellt alkotó dimenziók szerepét. A következtetések egyike az volt, hogy azok a vidékfejlesztési törekvések bizonyultak hosszabb távon is sikeresnek, amelyekben a cselekvések és a tevékenységek több dimenzióban is kapcsolódtak egymáshoz. Ha csak egy dimenzióban történnek átalakulások, mozgások, a fejlesztés nem ágyazódik be a

¹Arany Sárféher grape and wine producers' cooperative in Izsak; PGI certified paprika.

társég gazdaságába, társadalmába. Holland és spanyol példák, ráadásul a mezőgazdasági és agrár-környezetvédelmi területen mutatták meg a „rural web“ nem alkalmazásából eredő hibás folyamatokat és kudarcoakat.

Ploeg és Marsden a vidékiség fogalmát, a vidéki társég definícióját a térben és időben változó sajátosságok alapján pozitív értelemben, megközelítésben alkották meg, azaz nem elégedtek meg azzal a negatív definícióval, miszerint a vidéki az ami nem városi. Három kulcsfontosságú elméleti szempontot emeltek ki a vidékiség, a vidéki társég pozitív megközelítésű fogalmánál, kapcsolódva a „rural web“ hat dimenziójához. Ezek a következők:

1. A vidék az a hely, ahol szoros kapcsolat, együttműködés van a társadalom és a természet között, azaz az ember és az élő természet között. Ennek a kapcsolatnak, együttműködésnek számos formája van, a legkülönbözőbb tevékenységekben nyilvánul meg a mezőgazdaságtól a madárfigyelésig és a ökoturizmustól a szabadban való sétálásig.
2. A vidék jellegzetesen a kis és közepes vállalkozások színtere, a szinte felsorolhatatlanul sok pozitív externáliák tere.
3. A vidéken a társadalmi, közösségi és intézményi jellegzetességek a természeti erőforrások nem piaci jellegű cseréjének gazdag formáit hozták létre és működtetik, a szolidaritás és a reciprocitás elvének megfelelően².

Az egyes fentebb említett dimenziókat külön - külön tanulmány tárgyalja és részletezi ezt követően a „rural web“ koncepciójának megfelelően. Így találhaunk egy tanulmányt a fenntarthatóság értelmezéséről³ vidéki környezetben, a vidéki gazdaság és gazdasági folyamatok endogén jellegét elemző írást⁴ az eredetiségről, mint a vidék dinamikájának elengedhetetlen feltételéről szóló elemzést⁵, a társadalmi tőke vidékfejlesztésben betöltött szerepét⁶ értelmező, valamint a intézmények működését⁷, a piacok építését érintő⁸ tanulmányokat.

²Mindhárom szempont Magyarországon is megfelelő elemzési eszköz a vidék tanulmányozásához. Lásd pl. Brown - Kulcsar: Household Economic Behavior in Post Socialist Rural Hungary. Rural Sociology. June 2001. 158-180 p.

³Sonnino - Kanemasu - Marsden: Sustainability and rural development.

⁴Oostinide - Van Broekhuizen - Brunori - van der Ploeg: The endogeneity of rural economics.

⁵Oostinide - van Broekhuizen: The dynamics of novelty production.

⁶Tisenkopfs - Lace - Mierina: Social capital

⁷Knickel - Schiller - Vihinen - Weber: New institutional arrangement in rural development

⁸Vihinen - Kröger: The governance of markets.

Új európai vidékfejlesztési koncepció - de egyelőre nem a gyakorlatban

A kötet egy szintézist adni szándékozó tanulmánnyal folytatódik, amelyben a szerzők⁹ a hat dimenziót elemző írások tapasztalatait foglalják egységbe. Megállapítják, hogy a „rural web“ koncepciója egy érvényes megközelítés a fenntartható vidékfejlesztés elemzéséhez, a másik igen lényeges előnye pedig szerintük az, hogy a „rural web“ modell egy módszertani eszköz is egyben az eltérő utat járó vidéki térségek összehasonlító elemzéséhez. Harmadszor, de nem utolsósorban a „rural web“ diagnosztikai eszköz is, amelynek segítségével feltárhatók különböző vidékfejlesztési minták lehetőségei és korlátai.

A könyv a szerkesztők néhány oldalas reflexióival zárul, amelyben kiemelik a „rural web“ modellben tapasztalható változásokat, átalakulásokat, valamint az alkotó dimenziók integráltságának regionálisan is eltérő tapasztalatit. Végezetül a vidékfejlesztéssel foglalkozó kutatókat további munkára és főként együttműködésre biztatják

Az „Unfolding Webs“ fontos hozzájárulás a vidékfejlesztés elméleti kereteinek tisztázásához és egy vidékfejlesztési elmélet kialakításához, megfogalmazásához. Ugyanakkor a vidékpolitika kialakításában szerepet játszó szakembereknek is fontos figyelmeztetés: a tudományos kutatások és az elméleti megközelítések nem felesleges tevékenységek, de nem is csak díszítő elemek a politikai érdekfolyamatokkal szabdaltnak a vidékfejlesztés „tortáján“.

⁹Ventura - Brunori - Milone - Berti: The rural web: A synthesis.

Válságban a közgazdaságtan? – Tanulmányok az európai politikai gazdaságtan területéről

[László Csaba: *Crisis in Economics? – Studies in European Political Economy*, Akadémiai Kiadó, 2009., 223 p., Budapest, ISBN: 978 963 05 86 61 0]

Paár Dávid¹

Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron

Jelenkorunk gazdasági válságának számos magyarázata született az utóbbi időben. Legfrissebb, angol nyelvű könyvében Csaba László is arra tesz kísérletet, hogy megfjtse, mi okozhatta a jelenlegi helyzet kialakulását. A szerző alapvetően két szemszögből vizsgálódik. Egyrészt felveti, hogy a közgazdaságtan, mint tudományág válságban van, másrészt a könyv jelentős részében nagyító alá veszi az Európai Unió jelenlegi állapotát, különös tekintettel az utóbbi években csatlakozott új tagállamok pozíciójára. A könyv tulajdonképpen tanulmánykötet a szerző korábbi munkáiból, melyek mind az említett témakör köré csoportosultak, és amelyek egységes szerkezetben, jól felépítve kerültek összefűzésre.

A könyv négy nagy részre tagolható, összesen kilenc fejezetből áll. Az első nagyobb részben a közgazdaságtannal, mint tudományággal foglalkozik, annak megújítási igényét fogalmazza meg. A második nagyobb részben azon európai országokkal foglalkozik, amelyek az utóbbi években csatlakoztak az EU-hoz, és amelyek a rendszerváltás folyamatát különböző módon vitték véghez és különböző problémákkal kellett és kell, hogy megküzdjenek. A harmadik nagyobb részben az Európai Unió jelenlegi állapotával, aktuális problémáival foglalkozik, az europaizáció folyamatát tekinti át. A negyedik nagyobb, utolsó részben ismét visszatér az elméleti közgazdaságtan területére, és egyfajta összegzésként a fenntartható fejlődés jegyében fogalmaz meg javaslatokat.

A „Tiszta elmélet” című első rész egyfajta bevezetéssel (I. fejezet) kezdődik, melyben a szerző a közgazdasági gondolkodás amerikanizálásáról beszél, az aktuális mainstream irányzat alkalmazhatóságáról és relevanciájáról értekezik. Egyfajta kopernikuszi fordulat megtételét sürgeti a közgazdaságtudomány területén. Bírálja azt az uralkodó felfogást, hogy minden tudományosság alapja a közgazdaságtanban az ökonometriai és gazdaságmatematikai elemzési eszközök alkalmazása, emellett problémásnak tekinti, hogy a

¹ paardavid@ktk.nyme.hu

Válságban a közgazdaságtan? Tanulmányok az európai politikai gazdaságtan területéről

legelismertebb amerikai közgazdasági folyóiratok publikáció-válogatási elvei igen szubjektívek, és sok esetben nem kaphatnak emiatt megfelelő nyilvánosságot a mainstream irányzattól eltérő gondolkodású szerzők cikkei, ezzel pedig nehezen nyerhetnek teret új szemléletmódok. Megfogalmazza a könyv célját is, amennyiben a klasszikus és mértékadó közgazdasági elméleti irányvonalat kívánja erősíteni, az EU számára új perspektívák felvetését szorgalmazza olyan módon, hogy mondanivalója a szociológia, a politikatudományok, a nemzetközi kapcsolatok és a gazdasági elemzés szakembereinek is hasznos legyen.

A „Válságban a közgazdaságtan?” című II. fejezetben kezdésként a „számítógépesített közgazdaságtan” trenddé válását bírálja, mivel annak alkalmazhatósága és relevanciája erősen megkérdőjelezhető. Bírálja a kizárólag matematikai eszközökkel operáló elemzéseket és szerzőket, ebből kifolyólag a mainstream közgazdasági irányzatot is, amely jelenleg nem képes teret nyitni a más tudományterületeken – ökológia, pszichológia stb. – elért és egyébként a közgazdaságtan területén is alkalmazható eredményeknek. A jelenlegi technicista ortodoxia térnyerésének folyamatát mutatja be, valamint a heterodoxia háttérbe szorulását azzal magyarázza, hogy utóbbi nem volt képes intézményesülni olyan módon, mint előbbi. Tételelesen indokolja, hogy a közgazdaságtan jelenlegi fő csapásvonala miért nem tartható fenn hosszú távon.

Az „Átmenetet követő időszak változásainak elméletei a régi és az új Európában” című második nagyobb részben a III. fejezetben az átmenet versus spontán zűrzavar kérdését feszegeti. A fejezet célja a poszt-kommunista országok fejlődési pályáinak bemutatása, különösen az átmenet második évtizedére fókuszálva. Kísérletet tesz annak meghatározására, hogy melyek a kérdéses országok közötti különbségek és egyezőségek, illetve ezek kialakulásának okai – erre kétféle elemzési keretet is bemutat. A szerző megállapítja, hogy a szovjet éra utóhatása ma már egyre kevésbé meghatározó a fejlődési pályák alakulásában, az eddig tradicionálisan együtt kezelt országok további együttes kezelését pedig nem tartja célszerűnek, sőt az állami redistribúció mértéke alapján négy csoportba sorolja a poszt-kommunista országokat, amelyek fejlődési útjai ezen elemzési szempont mentén jobban megérthetővé válnak. A négy csoport jellemzőit részletesen ki is fejt, továbbá több fontos következtetésre is jut. Ezek szerint ezen országokban a politikai és gazdasági racionalitás konfliktusba került; a tervezett és megvalósult fejlődési pályák között jelentős eltérések vannak; a közbeszéd jelenlegi formájában maga is a krízis egyik generáló eleme; a politika érdekcsoportok versengésévé vált, ahelyett, hogy hosszú távú célok mentén orientálódna; továbbá a vizsgált országok várhatóan a jövőben is eltérő fejlődési pályákon fognak mozogni.

A IV. fejezetben a közép-európai új típusú makrogazdasági populizmus okairól és konzekvenciáiról nyilvánít véleményt Csaba László. Megpróbálja az

EU 2004-es bővítését követően az új tagországok esetében bekövetkező makrogazdasági kisiklást és az intézményi stagnálást megmagyarázni. Meglepő módon ezen országokban hiányzik a fejlődés fenntarthatósága és magyarázatra szorul a folytatólagos konvergencia hiánya. Összeszedi azon okokat, amelyek ahhoz vezettek, hogy a várt piaci reformok elmaradtak és a populista politikai gyakorlat vált uralkodóvá. Ezek eredménye pedig nem lehetett más, mint az intézményi reformok megrekedése, a makrogazdasági politika sodródása, az eurózónához való csatlakozás elmaradása és a hosszú távú növekedés lehetőségének elszalasztása. Részletező elemzését Magyarországgal kezdi, amely jó példával előjáró országból hátul kullogóvá vált, az oly gyakran hangoztatott reformok elmaradása, a status quo konzerválása, a politikai élet szereplőibe vetett bizalom hanyatlása és a politikusi rövidlátás miatt. A magyar politika halogató magatartása csökkenő hatékonyságot, túlzott újraelosztást és a külső adósságállomány robbanásszerű növekedését hozta magával. Emellett olyan kulcsterületek maradtak el a kívánatos fejlődési ütemtől, mint a K+F vagy a munkaerőpiac. A csehek esetét elemezve megállapítja a szerző, hogy a szükséges nagyobb reformok náluk is elmaradtak, még ha kisebb korrekciók történtek is. Bár sikeresnek minősíthető megfontolt liberális stratégiájuk, de az igazán hosszú távú célok hiánya is szembeűnő – mint a költségvetés fenntarthatósága és az euró bevezetése iránti elkötelezettség. A lengyel gazdasági növekedés azért nem nevezhető egyértelmű sikertörténetnek, mert a folyamatos politikai csatározások közepette a versenyképesség növeléséről elterelődött a figyelem. A szlovák példa ugyanakkor sikersztorinak értékelhető, mivel a végrehajtott reformok széleskörű összefogással jöttek létre, az ország vezetése gyorsan magáévá tette az europaizációs követelményeket. Ugyanakkor a populizmus megjelenése itt is tetten érhető, mivel a korábban sikeresen megvalósított reformok egy részét szépen lassan kezdik visszafordítani. Ennek ellenére valószínűsíthetően sokáig Szlovákia lesz az egyetlen poszt-kommunista ország, amely csatlakozni tudott az EMU-hoz. Tovább folytatva a sort kifejti, hogy a Baltikum országai egyfelől komoly eredményeket értek el a leomló Szovjetunió romjain, ugyanakkor számos problémát a szőnyeg alá söpörtek, amely jelenleg a fenntarthatatlanság jeleit eredményezi. Végző konklúzióként a szerző megfogalmazza, hogy melyek a makrogazdasági kisiklások általános okai – pl. a szélsőséges és gazdaságilag irracionális politikai cselekvések, a kormányzatok hitelromlása, az átláthatóság hiánya. Továbbá kettéválasztja a régi típusú – Magyarországra jellemző – és az új típusú – a többi poszt-kommunista országra jellemző – makrogazdasági populizmust.

A harmadik nagy rész az „Europaizáció elméletei” címet viseli és az Unió egészével foglalkozik. Ezen belül elsőként az V. fejezetben felveti a túlságosan korai uniós bővítés kérdését. Felmerül a kérdés, hogy van-e összefüggés az EU-csatlakozás és az elmaradó, illetve lelassuló reformok között, avagy ez pusztá egybeesés az újonnan csatlakozó országok esetében. Az EU fejlődésében

Válságban a közgazdaságtan? Tanulmányok az európai politikai gazdaságtan területéről

bekövetkező stagnálás okait veszi górcső alá, továbbá a magyar gazdasági kisiklás példáját hozza, mint az egész EU számára intő jelként szolgáló esetet. A fejezet további részeiben az EU-s transferek struktúráját és a regionalizálódás témakörét járja körül a szerző. Végül – a túl korai bővítés kérdésének részletesebb megvizsgálása céljából – a leendő új tagok Monetáris Unióhoz történő csatlakozásának elmaradását elemzi, melynek oka a már többször emlegetett strukturális és intézményi reformok elmaradása, ebből kifolyólag a szükséges csatlakozási követelmények teljesítésének hiánya. Ezen reformok hiányát pedig a nem gazdasági természetű reformok meghozatala nem tudta kompenzálni. A szerző jóslata szerint az EMU-hoz való csatlakozás kritériumainak teljesítése még jó ideig el fog tartani.

A VI. fejezetben – mely „Az EU állapota: felülvizsgálat vagy a problémák padló alá söprése?” címet viseli – a szerző megkísérli felvázolni, hogy hogyan keveredhet ki az EU a jelenlegi intézményi és politikai stagnálásból. Kritikát fogalmaz meg, mely szerint utoljára a Nizzai Szerződés volt az, amely igazán hosszú távú és előremutató lépéseket, célokat fogalmazott meg az EU jövőjét illetően (ezt jelzi az EU alkotmányának két alapító tagországban történő 2005-ös elutasítása is). Az alkotmány kérdését vizsgálva megállapítja, hogy annak kudarca arra vezethető vissza, hogy az átlagos európai választópolgár és a bürokratikus elitek által megfogalmazott igények mennyire eltérőek egymástól. A növekvő euro-szkepticizmus okaként említi azt a hitelesnek aligha mondható politikát, amelyet az EU vezető országai mutattak azzal, hogy a Stabilitási és Növekedési Paktumban megfogalmazott előírásokat nem tartották be, és ez ráadásul szankciók nélkül maradt. További okként említi, hogy az EU az önmaga számára adott „házi feladatokat” nem volt képes megoldani, mint például a keleti bővítéssel kapcsolatos kiadások reformjai vagy a döntéshozatali mechanizmusok újragondolása. Az EU válságos állapotának természetét tovább kutatva részletesen elemez olyan problémaköröket, mint az egységes fizetőeszköz kérdése, a Lisszaboni Stratégia, az Unió versenyképessége. A fejezet végén a „Sokszínűség, stagnálás vagy konszolidálás?” című alfejezetben megállapítja, hogy úgy tűnik, az EU-ban egymás mellett működő különböző gazdasági rendszerek nehezen nyitnak teret az egységesítésnek és különösen a neoliberais ortodoxiának. Az 1997-2008-as időszakban nem tudtak teret nyerni azok az ösztönzők, amelyek az Unió szorosabbra fűzését voltak hivatottak támogatni, valamint a vártnál kisebb volt az a közös nevező a tagországok esetében, amely pedig elengedhetetlen a fenntartható fejlődés lendületének újra fokozásához és az integráció további elmélyítéséhez. Végül az északi, a keleti és a déli országokkal történő bővítési folyamatok összehasonlítására kerít sort.

A könyv VII. fejezetében – mely „Az EU jövője: a magas és az alacsony szintű politika között” címet viseli – megoldást próbál keresni arra, hogy hogyan tudna az EU felülkerekedni a jelenlegi institutionális káoszon és

„politikai paralízisen”. A megoldást egy olyan politikai irányváltásban látja, amely a versenyképességre, a környezeti fenntarthatóságra, a jogi szabályozásra, az országok belső ügyeinek megoldására és a közös kül- és biztonságpolitikai kérdésekre fókuszál. A szerző a nagyra nőtt EU jövőjét borúsnak látja, mivel olyan korábban tradicionálisnak számító értékek, mint az idealizmus, a béke iránti elkötelezettség, a jövő generációk ügye már nem meghatározói a közösségi politikának, emellett az Unió vezetői eltávolodtak a lakosság tényleges problémáinak megoldásától. A fejezetben ismét visszatér a Lisszaboni Szerződéshez, amellyel szemben komoly kritikát fogalmaz meg, hiányosságait tárja fel. Ezt követően egyes szakpolitikák területét kezdi el behatóbban vizsgálni, elsősorban a 2014-2020-as időszakra vonatkozó jövőben szükséges intézkedések fényében. Az EU jövőjét taglalva – nyilván személyes érintettsége miatt is – ismét a magyar példához nyúl vissza, megpróbálja felmérni, hogy vajon Magyarország örökös vesztesnek tekinthető-e, amely nem tudja kihasználni az EU csatlakozásban rejlő veszélyeket sem. A jövőbeli változtatás reményében igyekszik az EU működésével kapcsolatban felmerülő tévhiteket eloszlatni a „Tévedések vígjátéka?” című alfejezetben. Végül a fejezet lezárásaként a jelenlegi állapotból kiindulva a jövőben megvalósuló, lehetséges kimeneteket vesz számba és értékeli.

A „Gazdasági átalakulás és az europaizáció folyamata” című VIII. fejezetben elsőként a konstitucionalizmus gazdaságra való hatását elemzi, továbbá a magyar alkotmány gazdasági szempontú vizsgálatát végzi el. Ezt követően az europaizáció folyamatát értékeli az új tagországok esetében, amelyet egyszerűen csak túlértékelt ígéretként minősít. Több oldalról megközelítve jellemzi az új tagországok helyét a folyamatban, így kitér a monetáris politika, a fiskális politika, a jogharmonizáció és más szakpolitikák területére is.

A könyv befejező, negyedik része – mely a „Fenntartható gazdasági növekedés és prosperitás irányába” címet kapta – egyben a könyv IX. fejezete is, „A mindenkire kiterjedő gazdasági növekedés feltételei címmel”. A fejezet célja a jelenkori gazdasági válságra és annak kihívásaira általános válaszok megfogalmazása, a mindenkire kiterjesztett gazdasági növekedés elméletét pedig európai kontextusban igyekszik értelmezni. A fenntartható fejlődés által támasztott kihívásokat taglalja – mint az erőforrások kérdése, az autoriter kormányzás csapdája, a kisvállalati szektor és az oktatás –, ezek alapján igyekszik jövőbe mutató ajánlásokat tenni. Ezt követően tanulsgként megállapítja, hogy egy vagy akár két kormányzati cikluson is átívelő, egy irányba mutató, folyamatos reformokra és irányukba nagyfokú elkötelezettségre van szükség, amelynek alapfeltétele a széleskörű társadalmi konszenzus. Felveti, hogy a fenntartható fejlődéshez szükséges reformok véghezvitelében elengedhetetlen az árstabilitás megteremtése, elkerülendő az EU szerepének túl- és alulbecslése, a makroökonómiai populizmus megszüntetése, a decentralizáció

*Válságban a közgazdaságtan? Tanulmányok az európai politikai
gazdaságtan területéről*

térnyerése, valamint a közösségi döntésekben való részvétel reprezentativitásának növelése. Ehhez kapcsolódva megfogalmazza a szerinte jó kormányzati tevékenységhez szükséges prioritásokat.

Csaba László könyve mindenféleképpen azon elemzések közé tartozik, amelyek számos tanulsággal szolgálnak az olvasó számára, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból közelítve a jelen gazdasági válságához. Az egyes fejezetek széles irodalmi feldolgozásra épülve, integráló jellegű olvasmányt eredményeznek, amely mindenféleképpen hasznos és előremutató a jövő közgazdaságtana szempontjából. Jobbító szándékú kritikai észrevételei az olvasók széles tábora számára jelentenek megfontolásra érdemes mondanivalót, így mindenki számára bátran ajánlható, aki hajlandó megbirkózni az olykor kissé bonyolult, de mindenképpen logikus gondolatmenettel.

Multikulturalitás és kisebbségek az Európai Unióban

[Bielik, Peter - Elena Horská - Danka Moravčíková (eds): Economic relations and Citizenship in Multicultural Europe of Regions. Slovak University of Agriculture in Nitra. 2009. 119.p. ISBN 978 80 552 0250 1]

[Bodó, Barna - Márton Tonk (eds): Nations and National Minorities in the European Union. Scientia. Cluj - Napoca. 2009. 261.p. ISBN 978 973 1970 22 6]

Prof. Dr. Kulcsár László¹

Nyugat - magyarországi Egyetem, Sopron

A különböző kultúrákat képviselő jelenlévő, vagy bevándorolt népcsoportok számának növekedése Európában és Észak Amerikában az utóbbi néhány évtizedben tartósan a társadalom, a politika és a gazdaság napirendjére helyezte a kultúrák érintkezésének, akár összeütközésének témáját. Egy idő után a kulturális sokféleség regionális összefüggéseinek bemutatása már túlnőtt a folklór különböző elemeire való rácsodálkozáson. Az indián népcsoportok például ma már nem a színes folklór turisztikai látványosságai miatt kerülnek az érdeklődés középpontjába az Egyesült Államokban, hanem a rezervátumok egy részében tapasztalható gazdasági erőforrások jellege és az indián földterületek „bérletének“ kérdése körüli feszültségek következtében. A németországi török kisebbségről sem a sajátos ételekkel kapcsolatban alakulnak ki viták időről - időre, hanem a keresztény és iszlám kultúra súrlódásai miatt. A multikulturalitás természetesen nem új jelenség, társadalomtudományi jellegű elemzésekben és történettudományi munkákban épp úgy, mint a valóságban régóta jelen van. Újabb hulláma a 20. század utolsó évtizedeiben került az előtérbe, s csúcspontot ért el Samuel P. Huntington (1993, 2004) nagy vitát kiváltott elméletében a különböző kultúrák nem éppen barátságos viszonyával kapcsolatosan. A multikulturalizmus témája szorosan összefügg a globalizáció értékelésével, a nem „nyugati és fehér“ kultúrák előretörésével és az európai kultúra helyzetével, amit Timothy Garton Ash Davos-i benyomásai után úgy vizionált, hogy Európát Hamlet szerepében látta, Ázsiát pedig Fortinbrasként jellemezte (Ash 2005).

¹ la.kulcsar@gmail.com

A multikulturalitás az Európai Unió egyik vezető szlogenje. Pozitív értékelése szinte kötelezően megjelenik, negatív elemeiről, visszhangjairól sokszor szemérmesen hallgatnak. Maga az Unió is ellentmondásosan értékeli ezt a kategóriát: egyszerre van jelen a kulturális diverzitás hangsúlyozása és a nemzetállamiság visszaszorításának törekvése.

Az egyetemisták és az európai identitás

A nyitrai Mezőgazdasági Egyetem által kiadott könyv tanulmányai egy Gruntvig projekt eredményeit foglalják össze, amely az európai identitás kérdését vizsgálja egyetemisták véleményei alapján. Szlovák, cseh, magyar és spanyol fiatalok körében végzett felmérés megpróbálja feltárni az értékrendekben megmutatókozó azonosságokat és különbözőségeket.

A kötet hat tanulmányt tartalmaz, amelyek közül az első¹ jobbra már sokszor bemutatott statisztikai adatokat tartalmazza igen szerény elemzési készségekkel és szakirodalmi ismeretekkel. Láthatóan nem tudtak mit kezdeni a szerzők azzal az ellentmondással, bonyolult helyzettel, amely egyrészt az egységes Európa konvergencia vágyai, amelyek közül az egységesülő értékrend vízióját emelik ki, valamint a kelet - európai csatlakozók diverz helyzetét mutató, a nyugatitól eltérő kulturális vonások között mutatkozik. Az adatokban sokszor feleslegesen gazdag, de elméleti megközelítéseiben igen szegényes tanulmány kevésbé illeszkedik a projekt fő kérdéseire. Hasonlóan kötelező tiszteletkörrökkel indul a második tanulmány is,² amely a gazdasági és társadalmi kohézió elemzését ígéri a cseh helyzet alapján, de megmarad a statisztikai adatok forrásainak bemutatásánál és az EU vonatkozó szabályainak, intézményeinek ismertetésénél.

Tulajdonképpen a harmadik tanulmánytól kezdődően válik érdekessé a könyv. A magyar tanulmány³ a bevezető oldalakon értelmezi a projekt kulcsfontosságú fogalmait, kategóriáit, mint pl. a kultúra, az üzleti kultúra, az identitás. Itt kell megjegyezni, hogy a multikulturalizmus jelensége megkívánta volna egy egységes elméleti bevezető fejezet megírását, amelyben a szerzők közös fogalmi rendszerben értelmezték volna eredményeiket. A kötet tanulmányai elsősorban az identitással összefüggő értékrendszerek vizsgálatával foglalkoznak, s az eredmények mögött meghúzódó kulturális (regionális)

¹Peter Bielik - Elene Horská - Malgorzata Dziembala: Selected issues on economic and cultural diversity in the europe of regions and perspective for wider integration.

²Pavel Hejtman: Economic comparison of EU regions and its implementation in Education for citizenship.

³Tibor Farkas - Zsuzsanna Kassai: European Identity, Cultural Differences and Citizenship.

sajátosságok elemzése elmarad. Visszatérve a magyar tanulmányhoz, ez a tanulmány már figyelembe veszi a nemzetközi szakirodalom teljesítményeit, ha nem is mindig eléggé friss és lényeges forrásokra támaszkodik. Itt olvashatunk először adatokat és értelmezéseket a nemzetközi felmérés eredményeiből, amelyek azonban nem támasztják alá az egységesülő európai értékrend felé való haladást, amelyet a kötet előző tanulmányai vizionálnak. A tanulmány összefoglalójában kiemeli, hogy a magyar egyetemisták erős európai identitással rendelkeznek, de ugyanakkor a helyi kötődésük is igen magas szintű. Ez az európai identitás, amely elsősorban attitűdökben mérhető, nem válik aktivitássá. A fiatalokat inkább érdekli saját helyzetük, karrier lehetőségeik, mint a civil politikai magatartások, vagy a nagypolitika eseményei.

A másik, szakmailag is érdekes tanulmány⁴ ugyancsak az értékrend összehasonlító tanulmányainak sorába tartozik. Azt vizsgálja, hogy milyen sajátosságokkal rendelkezik a civil mentalitással és állampolgári léttel kapcsolatos értékrend az egyes országok egyetemista fiataljai között. Három jellegzetes terület mentén hasonlítja össze a fiatalokat: (1) a felelősség, (2) a civil szolidaritás és (3) néhány szociálpszichológiai érték mentén, mint pl. a függetlenség és a szólás szabadság, a mának élés (happy go lucky life), vagy a világos és stabil társadalmi hierarchia. Magyar szempontból figyelemreméltó az a megállapítás, miszerint a szlovák és a magyar fiatalokra volt elsősorban jellemző a nemzeti és a paternalista orientáció.

Összefoglalva a könyvvel kapcsolatos benyomásokat, négy körülményre hívom fel a figyelmet. Elsőként a téma fontosságára és a kutatás pozitív erőfeszítéseire, mivel egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat önmagában is bonyolult elméleti és módszertani kihívást jelent. Másodszor az igen szegényes szakirodalmi háttér okozta problémákra, egy közös elméleti bevezető tanulmány hiányából adódó értelmezési nehézségekre, mivel az állampolgári és civil társadalmi léttel, viselkedéssel kapcsolatos értékrend vizsgálatok igen sokrétűek és nagy múltra tekintenek vissza Sidney Verba 1963-ban publikált („The Civic Culture“) könyvétől egészen az európai identitással foglalkozó Checkel - Katzenstein által szerkesztett 2009-ben megjelent tanulmánykötetig. A másik elméleti problémát az okozza, hogy az európai identitáshoz közel álló értékek az amerikai fiatalok egy részénél, és szerte a világban is igen erősek, magyarán nem jeleznek speciális európai identitást, inkább valamiféle modernitást. Az elméleti bevezető tanulmány továbbá azért is szükséges lett volna, mert a kötet címe ígéri a gazdasági viszonyok és az állampolgári attitűdök kapcsolatának elemzését, ami viszont teljes egészében elmarad. Ezt nem pótolja az első két tanulmány jelenléte, hiszen nem találni kapcsolatot a későbbi írásokkal. A

⁴Dana Moravciková - Martina Hanová - Katarina Klimentová: Reflection of Social Citizenship in Young Europeans.

harmadik megjegyzésem a vizsgálat módszertanára vonatkozik. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok esetében a módszertan különösen érzékeny terület. Sajnos ebből a szempontból a könyv nem segíti az olvasó tájékozottságának erősítését. Talán ezzel is összefügg az a körülmény, hogy az egyes nemzetek fiataljai között kimutatott értékrendbeli eltérések történeti, kulturális kontextus háttére homályban marad, ami pedig igen lényeges körülmény a keleti és nyugati összehasonlításoknál (Case 2009). A negyedik megjegyzés kissé technikai. A könyv formai szerkesztése alacsony színvonalú. A táblázatok nem gondozottak, a grafikonok formai választása sokhelyütt szakmailag hibás, pl. nominális szintű változók közötti megjelenítést folyamatként ábrázolják, az irodalmi hivatkozások hiányosak és formailag sem egységesek. A kiadónak ezekre a szempontokra sokkal nagyobb figyelmet kellett volna fordítani. A meglévő adatbázis azonban feltehetően tartalmazza egy szakmailag alaposabb feldolgozás és elemzés lehetőségét.

Nemzetek és nemzeti kisebbségek az Európai Unióban

Bodó Barna és Tonk Márton által szerkesztett könyv egy 2008-as kolozsvári tudományos konferencia tanulmányait tartalmazza. A konferencia célja az európai, a nemzeti és a nemzeti kisebbségi identitás kérdéseinek szociológiai és politológiai elemzése volt. A téma aktualitását nem kell különösképpen bizonyítani. Az európai identitás, a nemzeti identitás, a kisebbségi kultúrák viszonya és kérdésköre az Unió egyik legérzékenyebb és legzavarosabban értelmezett kategóriája. Külön kell választanunk e kérdésköröknek a politikai retorikában megjelenő értelmezését, amely egyszerre üdvözli és „szóban“ elismeri a kisebbségi kultúrák autonómia igényeit és erőltetetten igyekszik valamiféle „európai“ identitás összekovácsolására, ami az Unión belüli gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek fényében, valamint a demográfiai és mobilitási adatok ismeretében eléggé kilátástalannak tűnik. Az Európai elitek mindenestre kitapinthatóan egységesebbek ezekben a kérdésekben mint maguk az európai társadalmak.

Demeter Attila és Tonk Márton tanulmánya⁵ kiemeli, hogy a retorika ellenére a valóságban nincs egységes elméleti, de gyakorlati álláspont sem a nemzeti kisebbségek kérdéskörében. A nyugat európai megoldások nem nyernek teret Kelet - Európában, ennek messzire vezető történeti, kulturális és politikai okai vannak. A kisebbségi és emberjogi szabályozás valamint gyakorlat divergenciáját elemezve rámutatnak, hogy az európai szervezetek tevékenységüket nem az általuk hangoztatott elvek alapján formálják. Olyan,

⁵M. Attila Demeter - Márton Tonk: European Organizations and the Issue of National Minorities.

elsősorban politikai, geopolitikai tényezők hatása kimutatható, amelyek felülírják a korábban hangoztatott elveket. Ezek az ellentmondások az EU történetének olyan szakaszában nyertek fokozott aktualitást, amikor a nemzeti és az etnikai mozgalmak felerősödése tapasztalható, különösen a keleti bővítések folyamatának tükrében. Ezzel egy időben, mint ahogyan a kötet egy másik tanulmányában Vizi Balázs⁶ rámutat, az európai integráció folyamata egyben új átalakulási szakaszt is jelent a tagállamok számára, amely az ismert politikai feszültségekhez is vezetett, mint pl. az új európai alkotmány elfogadása körüli huzavonák. Az ilyen jellegű huzavonák és feszültségek jó példáját adja a magyar nyelvű állami egyetem - a Bolyai egyetem- újra életre hívása körül kialakult helyzet. Bodó Barna tanulmányában azt elemzi, hogy miként gátolják a román politikai törekvések az egyik legfontosabb magyar követelés, az önálló magyar nyelvű állami egyetem megvalósulását. Az 1989 óta eltelt több mint húsz év nem volt elég arra, hogy ez a projekt megvalósuljon. Bodó Barna politológiai esettanulmánya⁷ jól ábrázolja a román politika és média kétarcúságát, s a romániai magyar, valamint a magyarországi politikai és állami intézmények nem egyértelmű viselkedését. Jelzi továbbá azt, hogy az EU deklarált értékeivel harmonizált európai szolidaritás elmaradása a nemzeti kisebbségek érdekérvényesítő képességének belső erősítését állítja középpontba.

Gergely A. András tanulmánya⁸ tovább boncolgatja a kisebbségek és a nemzeti politika összefüggésének kérdését az európai térben. Rámutat arra, hogy az integrációs mechanizmusok és a dezintegrációs törekvések egyszerre vannak jelen. Az egységes Európa felfogás csak az aktuálpolitika szintjén taktikai megfontolások által vezérelve próbálja kezelni az integrációs és dezintegrációs összeütközéseket, a kisebbségek viszont stratégiai értékekre hivatkozva bíznak igazuk valóra válásában. Thomas Benedikternek, az ismert dél tiroli kutatónak és kisebbségi, autonómia szakértőnek a kötetben közölt írása⁹ sorra veszi az Európában ma létező területi autonómiákat, szám szerint több mint harmincat, s politikai intézményi, jogi, pénzügyi nyelvi, gazdasági indikátorok segítségével érzékelteti azok sokféleségét. Véleménye szerint az autonómiák sokfélesége Európában, valamint a poszt-szovjet autonómia teremtési folyamatok olyan törekvések számára is egyengetik az utat, mint például a székelyföldi autonómia megteremtése. A területi autonómiákkal

⁶Balázs Vizi: Regional and Ethnic Minority Political Movements in Europe.

⁷Barna Bodó: The Bolyai University as a political project. Erről a témáról egy önálló könyv is megjelent Kolozsváron 2009-ben: Fehér könyv az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról. Szerk. Somai József. Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete. Kolozsvár. 2009.

⁸Andras A. Gergely: Post - national European minorities - Chance or Condition?

⁹Thomas Benedikter: Europe's working regional autonomies. A comparative analysis.

kapcsolatban azonban az európai vélemények a sokféleség ellenére meglehetősen szkeptikusak - írja Benedikter, mivel két igen komoly konfliktust hordoznak. Egyrészt a területi autonómiára törekvő kisebbség és a többségi állam viszonyában, másrészt az autonóm területen élő, a többségi nemzethez tartozó „kisebbség“ helyzetének kérdésében.

A nemzetállamok hosszú évszázadok alatt formálódtak Európában, s nem meglepő, ha tartósnak bizonyulnak. Más metszetben viszont az a törekvés, amely épp a különböző stratégiai értelmezések következtében fennálló egyenlőtlenségeket, területi feszültségeket megváltoztathatatlanak gondolja, az Európai Unió leghangosabb retorikával kezelt értékeinek őszinteségét kérdőjelezi meg. A „posztmodern“ európai víziókat újra kell értelmezni, írja Gergely A. András. Az újragondolás folyamatában az egyik igen erőteljes átalakulás éppen a kisebbségek, a területi autonómiák kérdésében várható. Emellett azonban nem lehet megkerülni a sajátosan kelet - európai kisebbség, a cigány népesség helyzetét sem. Binder Mátyás a kötetben közölt tanulmányában¹⁰ beás cigányokkal készített interjúsorozatában jól érzékelteti ezt a problémát. A beás cigányok hármasság identitása: az etnikai (beás), a kisebbségi (cigány) és a nemzeti (magyar) dimenziók együttes jelenléte azt is jelzi, milyen problematikus a cigányságot egységes csoportként kezelni, ahogyan ezt a politika és a média is évek óta teszi.

Irodalom

- Ash, Timothy Garton (2005): *Davos man's death wish. While the west bickers over minor differences, Asia waits quietly in the wings.* The Guardian, 3 February 2005.
- Case, Holly (2009): *Being European: East and West.* In: Checkel, Jeffrey T. - Peter J. Katzenstein (eds): *European Identity.* Cambridge University Press.
- Checkel, Jeffrey T. - Peter J. Katzenstein (eds) (2009): *European Identity.* Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel P. (1993): *The Clash of Civilizations?* Foreign Affairs, vol. 72, no. 3, Summer pp. 22-49.
- Huntington, Samuel P. (2004): *Who We Are? The Challenges to America's National Identity.* Simon & Schuster. New York.
- Verba, Sydney - Gabriel Almond (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton: Princeton University Press.

¹⁰Mátyás Binder: „Three- fold identity?“ The ethnical and national identity of the Hungarian Boyash gypsies.

Economy & Society

VOLUME 2.

MAY 2010

NUMBER 1.

Table Of Contents Abstracts

ARTICLES

The Competitiveness of the Hungarian Higher Education

.....*Dr. Károly Barakonyi DSc, Professor Emeritus* 3
University of Pécs

Today, we cannot really judge the competitiveness of the Hungarian higher education. This issue in Hungary is characterized by unclarified ideas, failure to answer basic questions. We cannot speak about systematic problem handling either. We missed to analyze position of higher education, outlining of measurable objectives, clear definition of the strategies to be followed, harmonizing the subsystems – the lack of strategic approach to the treatment. Because of these shortcomings, only desultory various actions (controlled by lobbyists) appear in the government documents. If you do not make clear what is meant by competitiveness, what factors influence competitiveness, where we start from and what we want to achieve, if not accountable objective and clear, accepted strategic program to control the process: actions themselves would not lead us to the desired success, effectively, efficiency. The paper attempts to clarify the idea of competitiveness, to outline the main questions - determining competitiveness - to be answered in the frame of knowledge market.

KEYWORDS: higher education, competitiveness, the Bologna Process, European Higher Education Area

The Changing Spatial Structure of Higher Education in the Transition Period

.....*Prof. Dr. János Rechnitzer DSc* 26
Széchenyi University, Győr

The regional science in Hungary has paid its attention to higher education in the past 3 or 4 years. The reason is simple, universities and colleges have a determining role in settlement development, and their influence can be proved better and better in the regional processes. The paper surveys the regional structure of the Hungarian higher education and compares it with

the situation in the 90s and in the academic year 2007/08. New structural and institutional concentrations have been formed which are in connection not with one region, but with several regions. It can be proved clearly that there is no close, determining relationship between the development of higher education and the development of regions; the pole programme which urged a concentrated reform of institutions in the region centres of Hungary failed. Finally, those research fields that can be useful for the thorough exploration of the connection between higher education and regional development are also given in the study.

KEYWORDS: higher education, regional development, regions

Social Impediments of Modernization

.....*Prof. Dr. László Kulcsár, CSc* 44
University of West Hungary, Sopron

Modernization is a well- known social – economic phenomenon all over the world. According to the theorists of modernization process the traditional societies had to adapt the developed countries' ways or to disappear. The modernization theory is not popular in developing world because of this, and strong revulsion can found against “westernization.” For the Eastern European countries the modernization theory is more applicable. This paper focuses on the obstacles in transformation process, especially the social ones. The article argues that mixed elements of Eastern and Western cultures led to special ways of never ended modernization in the region. Among them is very important the survived Byzantine style of way of thinking and habits of elites, like the over bureaucratization, client – patron relations, informal networks, corruption, etc. The article indicates the gap between economic and social modernization according to the adaptation of European standards.

KEYWORDS: modernization, regional culture, Eastern Europe, social transition

The Necessity of Defining the Relation Between Economy and Society on Ethical Grounds

.....*Dr. Márk Joób PhD* 64
University of West Hungary, Sopron

All concepts of economics must be regarded as inadequate that presuppose (1) the spontaneous harmony between economy and morality or (2) the neutrality of economy towards morality or assert that (3) the application of moral norms in the field of economy is impossible out of practical-pragmatic reasons. The first (1) kind of concepts, according to which the egocentric profit maximizing behaviour of economic actors automatically

serves the common good, are refuted on the theoretical level by the stowaway dilemma of the game theory and on the empirical level by the phenomenon of the decay of common goods. The second (2) kind of concepts, that consider economy as a highly autonomous system with an independent logic, must be accused of a dogmatic reduction of rationality and the ignorance of the social costs of present business. The third (3) kind of concepts assume by referring to the competition between companies and whole national economies that ethics serves economy and hereby fall into the failure of economic fatalism or the inversion of the relation between means and aim.

In contrast to these concepts, the role of economy within society may only be defined rationally on ethical grounds and the moral norms assessed in social discourse must be translated into law and must be enforced on the national and supranational level.

KEYWORDS: economic ethics, sustainable development, profit, competition, the common good

Complementer Currency and Stimulation of Local Economy

.....*Prof. Dr. Csaba Székely, DSc* 82
University of West Hungary, Faculty of Economics, Sopron

In order to substitute the official means of payment different complementary currencies have already been used in several countries of the world since the 1800s. After the 1929-33 financial world crisis the followers of free economy undertook to make attempts for proving the correctness of their ideas regarding the decrease of unemployment in Germany, Austria, Switzerland, France and other countries. The WIR system which aims to support small and medium enterprises and to facilitate the transactions between them has already been working in Switzerland for 75 years. Having similar economic goals, the citizens of Sopron has launched a European cooperative based on the cooperation of local small and medium enterprises in 2009; the aim of the cooperative is issuing a currency called “blue franc” and its acceptance in the local economy. In order to popularize the blue franc voucher the members of the cooperative engage themselves to accept it in their companies, as well as to use it as means of exchange. The founders hope that the use of the complementary currency can lead to the boom of the local industry and trade which have fallen into unfavourable situation due to the economic crises and globalisation processes.

The study analyses the prospective consequences and effects of the introduction of the blue franc voucher on the basis of the theoretical background of alternative currencies of different names and on the example of the use of such kind of means of payment in other countries. The WIR system in Switzerland can provide especially useful experiences for the

introduction of the local money and also for the maintenance of this system for a longer period.

KEYWORDS: local money, complementary currency, co-operative bank, stimulation of the economy

The Association of Cultural Dimensions With the Practice of Diversity Management

.....*Ana Sperancin* 96
University of Miskolc, Faculty of Economics

The management of diversity in organizations has been one of the most important business cases of modernity. Countries are dealing with this issue in different ways, with different approaches and levels of maturity according to their values and particular characteristics. By all of possible reasons that can justify this disparity, it is assumed that the differences observed in the level of national culture can denote a plausible explanation for the differences found in the approach of diversity management in distinct countries.

Therefore, this study has the purpose to investigate the linking of differences in cultural dimensions among Member States of European Union toward their impact on the level of diversity management been practiced in these countries. The dimensions of culture analyzed are those described by the main specialist in the cross cultural field: Geert Hofstede. They are related to power distance, uncertainty avoidance and the role of gender and individual in the society.

Findings of the correlation between cultural dimensions and main national statistics that portray the current situation of countries regarding the management of diversity were used to build up a framework by considering the core values that come from the cultural dimensions and their contribution to foster diversity policies.

KEYWORDS: cultural dimension, diversity management, values, equality, discrimination

Closing up to European Union: The Case of Ireland

.....*Ildikó Vargáné Bosnyák* 111
College of Nyiregyháza, Faculty of Economics and Social Studies

Ireland has gone through significant changes in economic, political and social ways in the last decades. In this study I would like to present the fumbling and very long way of Irish „economic miracle”, the beginning of which goes back in 1950’s. Apropos of Ireland I look for the answer if its

success is due to huge amount of support from Structural Funds; and if the answer is yes what other conditions were needed for this prominent economic growth. Additionally can this economic growth be sustainable in a long term indeed, has it kickbacks and disadvantages, and can we really speak about a story of success apropos of „celtic tiger”. I put a question in the centre if getting structural supports goes hand in hand with firm and calculable economic development, and what kind of effects has it concerning to an economy – considering national specialities.

KEYWORDS: catching up, community supports, economic growth, Ireland

Enlargement of the European Union: Future Possibilities

.....*Dr. László Vértesy* 129
University of West Hungary, Faculty of Economics, Sopron

This presentation introduces into the expectable chances of the enlargement of the European Union. The Union’s membership conditions and the situation of the outdoor countries give the framework of political and geographical situation in Europe. The document regards the relationship of non-member countries to Brussels, the present situation and the potential development in main groups as well. Several circumstances consider them in the framework of the time and place variations.

The possible future of Europe seems to be equivalent to the Union’s future. What variations can be acceptable? How will be formed the internal position of the EU (relationship of the state-members to Brussels etc.), what will be the later role of the Union in the world? These questions get answers regarding to the present and expected possibilities – what kind of variations there are.

KEYWORDS: European Union, Balkan, Turkey, enlargement

Retired and Working Population in the European Union

.....*Maria Hablicsek Richter PhD student* 140
Central Administration of National Pension Insurance, Budapest

On 31st of December 2006 in the most country of the European Union the proportion of the pensioners’ number to the population of working age was about 40 %. The proportion of the male pensioners’ number to the male population of working age was substantially less than the same indicator for the females. In the significant part of the member states the proportion of the pensioners’ number to the population of 65 years old or more was greater than 150 %. The old-age-dependency rate considering the 27 countries of the EU was 21.9 % in 1995 and 24.6 % in 2005 and it is forecasted for 35.5 % in 2025 and 52.8 % in 2050. The values for Hungary

are close to the previous averages. In the next decades the proportion of pensioners to the population of working age will be very different in the countries of the EU and will ascend significantly. Assuming unchanged conditions, in 2050 there can be country with more than 100 % for this indicator.

KEYWORDS: age dependency, retirement, European Union, population

Some Characteristics Of Spatial Structure Of Border Regions

.....*István Balázs Tóth* 156
University of West Hungary, Faculty of Economics, Sopron

The author of the study is dealing with the question how to model and form spatial structures of border regions. Analysing the dividing and combining role of border regions has greater importance nowadays. Interactions of boundary territories and their frequency determine the relation of population to each other. The interactive process is not driven by automatism, because reaching the situation of an integrated border region means new quality in the aspect of boundary territories if besides economic elements, personal and social factors are strengthening the progression, too. By using different management tools and models it is easier to explain how to enlarge and strengthen the cross-border cooperations. The author demonstrates a single concept that comes from two models of "learning school" and organizational development. The author of the study tries to find answers for questions how the cross - border cooperations could be set to a higher level of cooperations.

KEYWORDS: border region, management, cross-border cooperation, development

„In hoc signo vinces” A National Day in the Late Socialism – 15th March in the Relation of Dissidents and State Defence

.....*Norbert Varga* 171
University of West Hungary, Faculty of Pedagogy, Sopron

Sword, symbolizing the secular arm, and cross, symbolizing the spiritual power, are the two fundamentals of the absolute state of Hobbes. The socialist Leviathan's instrument set/inventory followed a similar logic, however, red star became the symbol of ideological power. The Hungarian opposition encountered these tools when wished to celebrate 15th March, a historical event considered as the manifesto of freedom. Regarding the Eastern European era, it reflects the 'sui generis' character of Hungary that there existed a heritage of '48 which unquestionably meant the same for the whole society: demands for civil and political rights. For that reason the

totalitarian, later authoritarian Kádár regime needed to deploy the whole state defence apparatus against dissident attempts. The permanent reminiscence of '48 makes it possible to present changes in the examined period until the process of transition to democracy.

KEY WORDS dictatorship, democracy, opposition, demonstration, state defence

BOOK REVIEWS

- Jan Douwe van der Ploeg - Terry Marsden (eds) *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development*. Van Gorcum 2008. 262 p. ISBN: 978 90 232 4484 4]
.....*Prof. Dr. László Kulcsár* 192
- László Csaba: *Crisis in Economics? – Studies in European Political Economy*, Akadémiai Kiadó, 2009., 223 p., Budapest, ISBN: 978 963 05 86 61 0]
.....*Dávid Paár* 196
- Bielik, Peter - Elena Horská - Danka Moravčíková (eds): *Economic relations and Citizenship in Multicultural Europe of Regions*. Slovak University of Agriculture in Nitra. 2009. 119.p. ISBN 978 80 552 0250 1
Bodó, Barna - Márton Tonk (eds): *Nations and National Minorities in the European Union*. Scientia. Cluj - Napoca. 2009. 261.p. ISBN 978 973 1970 22 6
.....*Prof. Dr. László Kulcsár* 202

A KÉZIRATOK FORMAI ÉS SZERKEZETI KÖVETELMÉNYEI

1. Kéziratokat kizárólag elektronikus formában, e-mailen fogadunk.
2. A kéziratok Microsoft Word 2003 vagy 2007 verzióval, vagy azokkal teljesen kompatibilis szövegszerkesztővel készüljenek
3. A képek, ábrák, térképek, táblázatok a mellékletben szerepelnek, a szövegben csak jelölni kell a körülbelüli helyüket. Pl. „A 18. táblázat körülbelül ide”.
4. Az alkalmazott betőtípus és méret: Times New Roman 12. Sortávolság: 1,5.
5. Az irodalmi hivatkozásoknál a kötelezően alkalmazott stílus az APA. Lásd részletesen pl.: <http://www2.liu.edu/cwis/cwp/library/workshop/citapa.htm>
6. A közlésre szánt cikkek terjedelme táblázatokkal, ábrákkal, stb. együtt nem haladhatja meg a 20 oldalt.
7. A cikkek kötelező szerkezete:
 - a. Cím, szerző(k) név, intézmény, beosztás, e-mail elérhetőség
 - b. Magyar nyelvű absztrakt (maximum 200 szó) és maximum 5 kulcsszó
 - c. Angol nyelvű absztrakt (maximum 200 szó) és maximum 5 kulcsszó
 - d. Bevezetés, célok
 - e. A téma felvezetése, a vonatkozó szakirodalom bemutatása, értékelése
 - f. Az alkalmazott módszerek (ha értelmezhető)
 - g. A téma tárgyalása/ Kutatási eredmények (ha értelmezhető)
 - h. Következtetések/Összefoglaló
 - i. Irodalomjegyzék
 - j. Rövid lábjegyzetek lehetségesek, de nem helyettesítik az irodalomjegyzéket
8. A könyvismertetések terjedelme nem haladhatja meg a 2000 szót. Az ismertetés címe és a szerző neve után zárójelben meg kell adni az ismertetett könyv, kiadvány teljes bibliográfiai adatait.

Manuscript Style Requirements

The Journal of Economy & Society (JES) is a quarterly publication of the University of West Hungary. It is designed to provide information and fresh perspectives on issues of importance to professional economists and social scientists and to all readers interested in policies affecting economy and society.

The editors of The Journal of Economy & Society are looking for papers that inform our readers and engage them in discussion about issues of relevance to the disciplines of economics and social sciences. If you want to publish in JES you must accept the following writing style guidelines for submission.

1. Send manuscript by email to deputy editor (Mr. Laszlo Kulcsar: kulcsar.laszlo@bpk.nyme.hu) only. Email attachments are acceptable.
2. We accept papers in English, German and Hungarian.
3. Manuscripts must be sent in Microsoft Word 2003 and 2007 format, or in WordPerfect X3, X4 format.
4. Manuscripts including abstract, footnotes, references, and appendices should be one and half spaced. Papers should be thoroughly checked for misspellings and grammatical errors, and should not exceed 20 pages (including tables, pictures, maps, figures).
5. Papers must follow the next structure:
 - a. Title, completed with the name(s), host institute(s) and academic position(s) of the author(s) or authoress(es) and **an address** for further communication.
 - b. An abstract of not more than 200 words.
 - c. Introduction
 - d. Explaining the issue and relevant literature.
 - e. Methodology, data sources (if relevant)
 - f. Description, findings (if relevant)
 - g. Summary/Conclusions
 - h. References (we accept APA style only). See e. g. <http://www2.liu.edu/cwis/cwp/library/workshop/citapa.htm>
6. Brief footnotes are acceptable. Required tables, pictures, maps, figures should be enclosed and on separate sheets, following all references. Notify editors of appropriate position of tables, pictures, maps and figures within the text (e.g. **Table one about here**).
8. References should be presented in alphabetical order. See APA style.
9. The editor reserves the right to edit all submissions for clarity and length.

Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó
University of West Hungary Press
Sopron

FORENO Foglalkoztatási és Rehabilitációs Nonprofit Kft.
Sopron